

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

НАШ КРИМ

Випуск V

Київ – 2022

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies

OUR CRIMEA

Volume V

Kyiv – 2022

UKRAINA MILLIY ILIMLER AKADEMIYASI
M.S. Gruşevskiy adına
Ukraina arheografiya ve menbaşınaslıq institutu

BIZIM QIRIMIMIZ

V sanı

Kiyev – 2022

УДК: 930.2:94(477.75)

НЗ7

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г. Папакін (голова); д. іст. н., проф. В. Брехуненко; д. іст. н. І. Гирич;
д. іст. н. О. Однороженко; д. іст. н. В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Ю. Мицик;
д. іст. н., проф. В. Піскун; д. іст., проф. Р. Ковальчик; д. іст. н. О. Маврін;
к. іст. н. Д. Бурім; к. іст. н. Д. Гордієнко (відповідальний секретар).

ISSN 2522-4654

Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. V /
ред. кол.: Г. Папакін (голова) та ін. – К., 2022. – 336 с. + ілл.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22715–12615Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 09.12.2021)

ISSN 2522-4654

© Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2022
© Автори статей, 2022

Вячеслав Корнієнко

**ОЛЕКСАНДР КАРПЕКО – ДОСЛІДНИК ЕПІГРАФІЧНИХ
ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ ЧОРНОГО МОРЯ
(за матеріалами особового архіву вченого)**

Серед постатей дослідників епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я невідомим залишається ім'я Олександра Карпеки (1891–1969) – українського педагога та політичного діяча 1920–1930-х рр., який під загрозою репресій з боку радянської влади змушений був у середині 1930-х рр. полишити терени УРСР та оселитись спершу на Уралі, згодом – на Кубані. По закінченню Другої Світової війни Карпеко очолив Краснодарський педагогічний інститут¹. Під час роботи в інституті вчений протягом 1946–1947 рр. проводив низку досліджень епіграфічних пам'яток Краснодарського краю, що перебували переважно у фондовій колекції Краснодарського краєзнавчого музею. Вихованець відділення класичної філології Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька, Карпеко добре володів давньогрецькою мовою², тому мав необхідну підготовку для здійснення задуманої роботи. Можливо, взятись за епіграфічні студії вченого спонукала й певна ностальгія за студентськими та першими постстудентськими роками, коли він мав можливість полинати у вивчення античної спадщини, адже в подальшому наукову складову його життя повністю поглинула педагогічно-адміністративна діяльність.

Здійснені О. Карпекою протягом 1946–1947 рр. епіграфічні дослідження були підсумовані у вигляді тез доповіді. На жаль, вста-

¹ Докладніше біографію О. Карпеки див.: А. І. Чуткий, 'Невідомий ректор: реконструкція біографії О. О. Карпеки' *Література та культура Полісся: збірник наукових праць* 49 (2009): 44–55. Утім, деякі наведені А. Чутким відомості щодо останніх років життя О. Карпеки є помилковими, див.: В. Корнієнко 'Листування Івана Спаського та Олександра Карпеки: публікація епістолярного спадку (1962–1969 роки)', *Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'ятокознавства*, № 27 (30) (серія "Пам'ятокознавство Північно-Східного регіону України", № 12) 2019: 5–32.

² А. І. Чуткий, *Op. cit.*, с. 46.

новити, для якого саме наукового форуму вони були підготовлені, наразі не вдалося. Пізніше до питання висвітлення попередніх результатів епіграфічних студій 1946–1947 рр. вчений повернувся у 1950 р., дещо відредагувавши попередні тези та додавши до них історичну довідку про історію дослідження та значення подальших розкопок Семибратнього городища (синдського міста Лабріс).

Результати епіграфічних студій Карпеки не були опубліковані, вони збереглися лише у вигляді машинописного тексту або рукописних виписок та замальовок в особистому фонді вченого (ф. 284) у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (м. Київ)³. Їх можемо розподілити на чотири основні блоки: 1) виписки про дослідження та тексти на плитах з епітафіями (1946–1947 рр.); 2) замальовки та реконструкція текстів клейм на ручках амфор, їх підсумковий аналіз (1946–1947 рр.); 3) тези виступу про результати епіграфічних досліджень (у варіантах 1947 р. та 1950 р.); 4) довідка про дослідження Семибратнього городища (1950 р.).

Виписки про дослідження епітафій на плитах стосуються чотирьох пам'яток, які були виявлені ще у XIX – на початку XX ст. та тоді ж опубліковані. На час епіграфічних студій вченого предмети зберігались у Краснодарському краєзнавчому музеї. Окрім вивчення літератури, присвяченої публікації цих пам'яток, Карпеко мав можливість бачити їх особисто або ж ознайомитись з історичними довідками, в яких наводилась інформація про обставини виявлення окремих з них, зокрема, плити з написом про побудову фортечного муру IV ст. н.е. Варто зазначити, що ці відомості відсутні у подальших корпусних зводах написів Боспору. Ще одна плита з написом була виявлена “в зеніті” епіграфічних студій – у 1946 р., тож її першим дослідником по праву можемо вважати саме О. Карпеку⁴. Усі ці п'ять пам'яток епіграфіки в подальшому увійшли до “Корпусу боспорських написів”.

Другий блок становлять матеріали з дослідження клейм на амфорах, що походять переважно з розкопок Єлизаветинського та

³ Далі – ЦДАМЛМУ.

⁴ Про це див.: В. Корнієнко, ‘До історії виявлення та першого дослідження мармурової плити з Горгіппії часів Савромата I’, *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımız*, К., 2019, Вип. 4: *До 100-річчя Української Революції (1917–1923)*, с. 65–70.

Семибратнього городищ. О. Карпеко у зошитах в клітинку здійснював замальовки клейм та в низці випадків поруч наводив реконструкцію написів на них. На двох окремих аркушах вчений виклав підсумкове порівняння виділених під час студій чотирьох типів клейм – родоських, фасосських, кнідських та синопських⁵.

Третьою складовою епіграфічних досліджень О. Карпеки є, власне, тези підготовленої доповіді, що збереглися у двох редакціях – 1947 р. та 1950 р., у яких він коротко підсумував результати епіграфічних студій 1946–1947 рр. Структурно тези 1950 р. містять невеликі редакторські виправлення, що практично не змінюють їх змісту. Сам автор тез зазначав необхідність поглиблення подальших епіграфічних студій над пам'ятками регіону.

Четвертою складовою є підготовлена О. Карпекою довідка з викладенням короткої історії дослідження Семибратнього городища, адже саме з розкопок цього синдського поселення походить значна частина ручок амфор із клеймами, що були предметом дослідницької уваги вченого. Довідка датована 1950 р., її автор прагнув привернути увагу до необхідності подальших археологічних розкопок на городищі⁶.

Таким чином, дослідження та публікація означених матеріалів дозволять не лише додати цікавих штрихів до наукової біографії О. Карпеки, але й розкрити нову невідому сторінку в історії вивчення епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я. Результати наукових студій О. Карпеки викладено у формі чотирьох окремих статей відповідно сформованому вище групуванню матеріалів, тексти друкуються мовою оригіналу сучасним правописом, дрібні помилки виправлено без застережень, усі підкреслення по тексту – авторські.

⁵ У фонді заховались також кілька фотографій клейм на ручках амфор, проте вони не містять жодних позначок, які б дозволили пов'язати їх з замальовками та дослідженням О. Карпеки.

⁶ Щоправда розкопки на городищі поновились у 1949 р., проте ця інформація не знайшла відображення на сторінках “довідки”.

Александр Карпеко

[ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СЕВЕРНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ ЧЕРНОГО МОРЯ]¹

1. Плита с частью надписи о постройке храма Артемиды Агротерры при Перисаде I²

Текст этой части надписи следующий:

Ξενοκλείδης Πόσιος ἀνέθηκε
τὸν υἱὸν Ἀρτέμιδι Ἀγροτέραι
ἄρχοντος Παιρισάδου τοῦ
Λεύκωνος Βοσπόρου καὶ Θεοδο
σίης καὶ βασιλεύων Σινδῶν
καὶ Τορευτῶν καὶ Δανδαρίων

Наш перевод текста:

Ксеноклид Посиев посвятил храм Артемиде Агротере при Перисаде, сыне Левкона, архонте Боспора и Феодосии и царе синдов и торетов и дандариев.

Известковая плита, на которой сохранилась эта надпись, состоит из трех кусков. Часть надписи, первые три строки, находятся на двух кусках и последние три – на одном.

Плита найдена около станицы Ахташанской, на берегу Ахташанского лимана в 1818 г. среди развалин постройки. Перевезена она в Краснодар около 1850 года. Развалины этой постройки, по всей вероятности, и являются остатками того самого храма, который Ксеноклид Посиев посвятил Артемиде Агротере. Относится эта надпись, очевидно, к началу тридцатых годов IV столетия до нашей эры, так как Перисад I, сын Левкона, царствовал с 342 до 309 г. до нашей эры; а надпись, по-видимому, он сделал в первые

¹ Записи виконані на сторінках зошита у клітинку, заголовку текст не має. Його структура нагадує чорнові нариси, які могли стати частиною більшої за обсягом статті, представленої “тезами”, що публікуються нижче (згадки про дослідження цих плит містяться у пунктах 7–8, 10–11).

² Тут і далі основні відомості про пам’ятку, в тому числі й бібліографію, див.: *Корпус Боспорских надписей*, Москва; Ленинград (Наука), 1965, с. 582–583, № 1014.

годы своего царствования. Так, по крайней мере, определяет время появления этой надписи Латышев (Latyshev “Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae”, v. 2, № 344³).

2. Надгробная плита с надписью,
состоящей из элегического дистиха⁴

Текст этой надписи следующий:

Κληθύρη φθίμενόν σε χυτή
Κατὰ γαῖα κέκευθδεν,
ἔγγονον καβαθάξω ἀκτωκαίδε-
κέτην

Наш перевод этого текста:

... погибшего тебя холм
под землей скрыл
потомка ... 18 лет⁵.

Известковая плита, на которой сохранилась эта надпись, найдена в начале XX века казаком Стеблеевской станицы Аникием Грядой на северо-западном берегу Кызылташского лимана, у так называемого Кубанского лимана, на батарееке, над гробницей, находящейся в поле кургана. Впоследствии она была перевезена из Стеблеевки в Тамань и помещена возле Покровской церкви. Отсюда она была взята в Краснодарский музей. Ширина плиты – 0,53 м, высота 0,27–0,29 м, толщина 0,11–0,13 м.

На ней осталось лишь четыре приведенные выше строки метрической надписи, вырезанной буквами в 0,02–0,04 м.

По характеру письма и по диалектическим особенностям, как видим, надпись состоит из элегического дистиха и относится, очевидно, к IV в. до нашей эры.

³ В. LATYSHEV, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, v. 2: *Inscriptiones regni bosporani continens*, Petropoli, 1890, p. 169–171.

⁴ В. В. ШКОРПИЛ, ‘Боспорские надписи, найденные в 1913 году’, *Известия императорской Археологической комиссии*, 54 (1914): 77–78; *Корпус Боспорских надписей*, с. 648, № 1113.

⁵ Пропуски osobowych імен – “Клеефір” у першому рядку та “Кабафакс” у третьому, що, як зазначав В. Шкорпіл, читаються доволі ясно, О. Карпеко пропустив, поставивши у відповідних місцях трикрапки. У “Корпусі боспорських написів” ці імена вже зазначені.

3. Плита с надписью о постройке крепостной стены,
найденная на Таманском полуострове⁶.

Текст этой надписи следующий:

Ἀγαθῆ τύχη Ἔτους βλχ μηνὸς Λώου
Ἐπὶ βασιλεῖ Ῥησκουλόριδι ἀνεκτίσθη τὸ τεῖχος
ἐκ θεμελείων διὰ ἐπιμελείας Εὐτύχης
ἀρχιτέκτονος Ἐγράφη δὲ χειρὶ Πάλλου Ποπλίου
Νεῖκη πόλει χαη

Латышев в своих “Inscriptiones”, v. 2, стр. 82⁷ дает следующий перевод этого текста:

*С добрым счастьем. Лета 632, месяца Лоя
При царе Рискунориде воздвигнута стена
От оснований попечением Евтиха Зодчего.
Написана же рукою Палпа Поплиева.
Победа городу! 638.*

Плита с этой надписью состоит в настоящее время из двух кусков, из очень мягкого белого известняка, настолько мягкого, что в свежестотбитом месте камень осыпается в виде белого порошка даже под незначительным давлением пальца. Большая половина плиты длиной 112 см, шириной с одной стороны 18 см, с другой 23 см, толщиной 13 см. Эта плита, как указано в справке бывшего заведующего Кубанским войсковым музеем, военным старшиной Гладким, от 1/ХІІ.1947 г., найдена казаком ст[аницы] Вышестеблевской Павлом Алисеевичем Потамановым в поле в юрте станицы Запорожской, Таманского отдела, Кубанской области, при охране в 1914 г. телеграфной линии. До весны 1915 г. по распоряжению начальника Кубанской области была отправлена в Кубанский войсковой музей в г. Екатеринодар (ныне Краснодар), где и хранится сейчас. Надпись на плите состоит из пяти строк, высеченных глубокими и довольно широко расставленными буквами, прекрасно сохранившимися. Размеры букв этой надписи не оди-

⁶ Корпус Боспорских надписей, с. 647, № 1112.

⁷ О. Карпеко подав помилкове посилання. Ця епіграфічна пам'ятка опублікована В. Латишевим у “Відомостях імператорського археологічного товариства”, причому досліджував напис вчений за копією: В. В. ЛАТЫШЕВ, ‘Эпиграфические новости из южной России’, *Известия императорской Археологической комиссии*, 58 (1915): 38–39.

наковы: в большинстве случаев около 2^x сантиметров в длину и ширину. В начале самой надписи стоит, как видим, дата – 632 год Боспорской эры или 335 г. нашей эры. В конце надписи в переводе Латышева стоит вторая дата – 638 г. Что обозначает каждая из этих дат? Несомненно, первая дата является датой постройки стены. Но обозначают ли дату конечные буквы? Конечные буквы, мне думается, вряд ли являются какой-то датой, как думает В.В. Латышев. Латышев описывал эту надпись не с подлинника, а с фотографии. Он не мог, следовательно, заметить тех признаков букв, которые можно усмотреть между буквами “Л” и “Н”, а также после буквы “Н”. При рассмотрении надписи они видны. Отсюда, а также из того факта, что между буквой “Л” и “Н” расстояние необычно велико, не такое, каким оно бывает между двумя рядом стоящими буквами, есть основание предполагать, что начертание “Л Н” не является обозначением даты, а скорее обозначением города, на стене которого эта надпись сделана. Между прочим, обозначение места нахождения памятника в конце надписи – не единичное, а частое явление на античных памятниках. Расшифровка этого слова и, таким образом, определение места нахождения стены, на которой сделана указанная надпись, может пролить нам новый свет на решение ряда вопросов, связанных с изучением древнегреческих колоний Северного Причерноморья, в частности, Таманского полуострова. В содержании этой надписи чувствуется какая-то забота об охране своих границ, очевидно, от нападения врагов с востока, с той стороны реки Кубани. Мы хорошо знаем, что сначала Боспор подпал под власть готов, а затем гуннов. Вполне вероятно, что варвары, продвинувшись за Кубань, пытались вести борьбу против города, о котором мы ведем речь, плита со стены которого нами здесь разбирается. Исключительно важно было бы установить точное местонахождение этой стены. Тогда мы могли бы с большей определенностью сказать и о границах греков, а значит и о месте нахождения их врагов, об их происхождении и пр[очем]. Это дало бы нам основание высказывать более определенные суждения по вопросам их взаимоотношения, общественного устройства и пр[очем]. Если последние буквы текста “ХЛН” совместно с последними довольно стертými буквами дадут название города, на указанные вопросы ответить будет значительно легче.

[4]⁸. Новая находка⁹

Весной 1946 г. бригадир подсобного хозяйства Анапской земельной опытной станции виноградарства т[оварищ] Толик нашел километрах в 6–7 от г. Анапы близ совхоза “Джемез” плиту прямоугольной формы из мелкозернистого белого мрамора с надписью на лицевой стороне этой плиты, состоящей из девяти строчек¹⁰. Нами осмотрена плита 19/Х. 1946 г. При осмотре оказалось, что оба конца плиты частично отбиты, отбит левый нижний угол и частично нижний край, но не на всю толщину, а только в верхней части. Верхний и нижний край сглажены, причем верхний край не на всю толщину плиты. Нижняя сторона плиты не обработана. Упомянутая выше надпись на лицевой стороне сохранилась хорошо. От левого края плиты надпись начинается на расстоянии 0,17 м. Правая часть надписи отбита (приблизит[ельно] 0,15–0,20 м). В первой строчке повреждены первые две буквы и восьмая. Начало последних трех строчек не сохранилось, т[ак] к[ак] левый нижний угол плиты отбит. Предпоследняя строчка сбита в древности за исключением последних букв. В левой половине надписи проходит узкая бороздка, повредившая ряд букв в первых семи строчках. Бороздка сделана нашедшими эту плиту, собравшимися сделать из нее жернов. Размер плиты: длина сохранившейся части – 0,87 м, ширина 0,40 м, толщина 0,21 м.

Текст надписи:

1. [ο] ἐκ προ[γ]όνων βασιλέων βα[σιλεὺς μέγαν]
2. Τιβέριος Ἰούλιος Σαυρομάτης φι[λόκαισαρ]
3. καὶ φιλωρῶμαιος εὐσεβῆς ἀρχιερεὺς τ[ῶν Σεβασ]
4. τῶν δ[ιὰ] β[ί]ου καὶ εὐεργετης τῆς παῖριδο[ς] -----
5. -----τειχη τῆς πολεως ἐκ Θε[μελειών]?
6. -----
7. -----τῆ πόλει διεπιμελείας Ποθ[ορ]---
8. -----σεν
9. -----[κα]ι μεν Ὑπερβερεται [-----

⁸ Одразу після плити під номером 3 О. Карпеко описав плиту під номером 5. Оскільки у тексті відсутній номер 4, а “нова знахідка” не має окремого номеру, найвірогідніше, саме вона мала подаватись під цим номером.

⁹ Корпус Боспорских надписей, с. 655–656, № 1122.

¹⁰ Далі знаходиться закреслене: “Надпись сохранилась хорошо”.

Перевод:

[С добрым счастьем]

1. Один из потомков царей великого (?) царства
2. Тиберий Юлий Савромат, гостеприимный (?)
3. друг римлян, благочестивый жрец.....
4. в жизни и благодетель для родины
5. ... стены города выстроил
6. потомок предков...
7. города заботой желаемый
8.
9. через пропасть.

(Савромат царствовал с 93 до 123 г. н.э.)

5¹¹. [Плита со списком имен]¹²

α

-----ος
-----ος Μο-----
-----Νε]οκλέου[ς-----
-----όδωρος Σ-----
---Φαρνακ]ίων Συμμι[άχου-----
---κα Ἴρδαρος Πό[θου-----
---'Αγα]θοῦς Ψυχαρί[ωνοσ-----
---ου Χρηστοῦς-----
----ς Πάππου Εὐάρι[στος---
----'Αγαθ]οῦς Φαρνακίω[νος---
----Φαρνακίωνος Πάπας-----
----όδ]ωρος Βάγου Γοργί[ας---
---π]οθίσκου Κέρδων φ-----
--Πα]ππου Φαρνακίων Θ-----
---οσ Φαρνακίωνος Πό[θος-----
---Φαρν]ακίωνος λοχαγῶ 'Αλε-----
---ω 'Αγαμάζας Δάζει 'Ηρακλ[είδης----

¹¹ Плита під номером 5 одразу поставлена після плити під номером 3. Оскільки єдиним “претендентом” на номер 4 є плита, виявлена 1946 р. (див. вище, прим. 8), розташування пам’яток відповідає тому, яке, вочевидь, планував О. Карпеко.

¹² Корпус Боспорских надписей, с. 722–723, № 1231.

b

-----ν-----
 -----ἐ]ων-----
 ---'Αγα]θοῦ Ἁγ[αθοῦς---
 ---θεῶ ὑψίσ[τω-----
 --Δημῆ]τριος β' χόλ[κος-----
 ---Μοιροδώρου Μ[α-----
 Παντ]αλέων χρηστίων[ος---
 ---κου Θχήτλεις Νιχέκου-----
 ---Π]όθος Φαρνάκου Παπί[ας---
 ----του Ζαζζουῦς Ἁππολλων[ίου----
 ----'Α]θηνοδώρου Θχ[ή]τλεις Ἄθην[----
 ----ος β' Σαμβατίων Ἁγαθοῦ Σ-----
 ---Ψυχα]ρίωνος Ἐρωος Ἀχη--- Ποτα---
 ----κ]ράτης β' Σατορνεῖλος β' Ἄρ[-----
 ----θεῶ ὑψίστω Ποθῆν[ος-----
 -----ου

Найдена эта плита в 1892 г. двумя учениками Екатеринодарской (теперь Краснодар) мужской гимназии, передана преподавателю той гимназии Сысоеву. Найдена она вблизи Краснодара, за рекою Кубанью, за железнодорожным мостом, в местности, которая называется Подковою. Местность эта – низменная, болотистая, вряд ли пригодная для поселения. Вероятно, плита занесена сюда. Очевидно, из Горгииппии или Танаиды.

Часть имен восстановил Сысоев¹³, часть Латышев (Latyshev “Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae”, v. IV, № 436¹⁴).

ЦДАМЛМУ, ф. 284, оп. 1, спр. 31, арк. 14–19, рукопис.

Публ. та ком. В. Корнієнка

¹³ В. СЫСОЕВ, ‘Греческие (и римские) надписи’, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 22 (1897): 50–58.

¹⁴ В. LATYSHEV, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, v. 4: *Inscriptiones regni bosporani continens*, Petropoli, 1901, p. 249–251.

Александр Карпеко

**[МАТЕРИАЛЫ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ КЛЕЙМ
НА РУЧКАХ АМФОР И ЧЕРЕПИЦЕ
(из находок на северном побережье Черного моря)]¹**

Клейма, не имеющие паспорта

1. Фазосские

№ 1 – КМ-2649

ΚΤΗΣΙ.....
ΦΑΣΙΩ.....

№ 2 – 2650

ΑΜΩ
ΦΑΣΙΩ.....

№ 3 – 2651

ΦΑΣ ΣΑ.....
στερτο

Φάσ(των)
Σά[τυρος]

№ 4 – 2652

ΜΝΗΜΕ·
ΦΑΣΙΩ·
ΦΡΑΣΩ·

Μνήμε[ας]
Φάσω[v]
Φράσω[v]

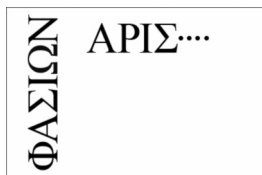
¹ Заголовок до матеріалів відсутній. У двох зошитах в клітинку О. Карпеко виконав замальовки клейм на ручках амфор та черепиці, ліворуч від яких розмістив примітки, а праворуч – реконструкції написів на них, а на двох окремих аркушах зошита у широку лінійку зі штампом “Кубанский медицин[ский] институт” були виконані підсумковий порівняльний аналіз матеріалу та деякі виписки текстів клейм. Вочевидь, це все мало лягти в основу частини тексту та ілюстрацій до майбутньої статті вченого, відповідно пункту 12 тез (див. нижче).

	№ 5 – 2653	
Κανφαρ	·ΛΕΤ ·ΟΙΖΑΘ ΙΔΥΛΟΠ	Τελ[εξ] Φάσιο[v] Πολυδι
	№ 6 – 2654	
Αμφορα с удли[енной] ручкой	ΚΥΝΙΣ	Κρίνις
	№ 7 – 2657	
Нос корабля (?)	ΦΑΣ·· ΤΙΜΑΡΧΙΔΑ └┘	Φάσ[ιον] Τι[μαρχ]ίδα
	№ 8 – 2656	
Γелиос	ΦΑΣΙΟΝ ΠΑΥΣ·····	Φάσιον Παυс[άντιος]
	№ 9 – 2655	
Κιρηνейон	ΦΑΣΙΩΝ ΕΥΑ·····	Φάσιων Ευά[γορης]
	№ 10 – 2658	
Κανφαρ	ΜΑ ? ·ΛΚΕΣΤ	[Α]λκέστ(ιος)
	№ 11 – 2661	
Фигура (богиня победы? Геракл?)	ΦΑΣΙΩΝ ΚΛΕΟ	Φάσιων

Канфар	№ 12 – 2662 ·ΡΙΣ·..... ΦΑΣΙΟΣ	[Α]ρισ[τήδης] Φάσιος
Нос корабля	№ 13 – 2663 ΜΕΑ? Α Μ	
Эмблема стерта (герма?)	№ 14 – 2665 ΦΑΣ	
Канфар	№ 15 – 2659 Φ····ΙΦΜΑ Α········ Σ····ΑΜΑΣ··	Αμφι[άνδρος] [Δ]αμάσ[της]
	№ 16 – 2668 ΗΦΟΤΑΤΑ └───┬───┘ ΝΩΙΖΑΘ	? Φάσιων
Дельфин	№ 17 – 2667 ΑΛΚΕ···· совершенно стерто эмблема неясна	Αλκέ[ιδης]
Дельфин	№ 18 – 2669 стерто	

№ 19 – 2670

Геракл,
стреляющий
из лука

Φάσιον
Ἄρισ[τομένης]

№ 20 – 2675

Топор

№ 21 – 2676

Гелиос
кольцо

№ 21² – 2671

Геракл,
стреляющий
из лука

№ 22 – 2673

совершенно стерта
надпись
канфар

№ 23 – 2711

² Так у тексті (подвоєння номерів).

№ 24 – 2670

II. Родосские клейма

№ 1 – 2603

Απολλώνιου
(эпоним)

№ 2 – 2585

№ 3 – 2611

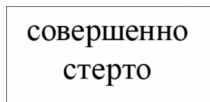
№ 4 – 2613

№ 5 – 2605

№ 6 – 2589

Гелиос	№ 7 – 2584 ΕΠΦΙ ΛΩΝΔΑ	
	№ 8 – 2596 ΕΠΙ...ΚΑΣΑ ΓΟΡ ΠΑΝΑΜΟΥ	
	№ 9 – 2594 ΕΠΙΣΥΜ ΜΑΧΟΥ ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ	Ἐπι Σύμμαχου Ἀγρίανιου
	№ 10 – 2592 ΝΑΝΙΟΣ (φабрикант)	Νάνιος
	№ 11 – 2591 ΕΠΙ ΑΝΔΡΙΑ· ΣΜΙΝΘΙΟΥ	Ἐπι Ἀνδρια[ς] Σμίνθιου
	№ 12 – 2503 ΕΠΙ ΑΡ·..... ΤΕΙΔ·.....	
Гелиос	№ 12 ³ – 2610 ΕΠΙ ·ΕΝΟ Φ...ΟΣ	Ἐπι [Ξ]ενοφ[όντ]ος
	№ 13 – 2598 Ε·ΠΑΥΣΑ ΝΙΑ·..... ΥΑΚΙΝΘΙΟΥ	Ἐπι Παυσάνια[ς] Ἰακίνθου

³ Так у тексті (подвоєння номерів).

№ 20 – 2597

совершенно
стерто

№ 21 – 2586

ΜΑΜΣΙΑ
ΥΑΚΙΝΘΙΟΥ

№ 22 – 2612

ΔΑΛΙΟΥ

№ 22⁴ – 2600

ΦΑΝΙΑ·

Φάνια[ς]

№ 23 – 2609

ΕΠΙ ΕΥΔΑ··
ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ

Ἐπι Εὐδα[μου]
Ἀγριάνιου

№ 24 – 2606

Ἐπι Ξενοφάντου

№ 25 – 2601

ΕΠΙ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ
ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ

Ἐπι Παυσάνιας
Ἀγριάνιου

⁴ Так у тексті (подвоєння номерів).

Эмблема –
кирикейон

№ 26 – 2701

ΙΜΑΣ

Ίμας (φабρικант)

№ 27 – 2704

σοφερηνно
стерго

№ 28 – 2607

... ΦΕΥΔΩΡ·
ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ

Φευδώρ[ου]
Αγριάνιου

№ 29

ΕΠΙΜΟΥ
ΣΜΙΝΘΙΟΥ

Έπι [Αρχιδα]μου
Σμινθίου

№ 30 – 2612

ΕΠΙ ...ΣΑ
ΝΙΑ
ΔΑΛΙΟΥ

Έπι [Παυ]σανια(ς)
Δάλιου

№ 31 – 2595

ΕΠΙ ΘΑ·
ΔΑ·.....

Έπι Θα[νια]
Δά[λιου]

№ 32 – 2602

ΕΠΙ ΓΟΡΓΩ
ΝΟΣ
ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΥ

Έπι Γοργώνος
Αρταμιτιου

[№ 33]

Έπι [Άσυν]δευς

III. Синопские клейма

№ 1 – 2645

ΠΟΣΙΔ(ειου)
ΤΟΥ ΗΦ.....
ΑΣΤΥΝ.....

Ποσιδ[ειου]
του Ηφ[αίστοδώρου]
άστυν[όμου]

№ 2 – 2629

..ΤΥ.....
.....Δ.....

[ά]τυ[νόμου]
...Δ...(?)

№ 3 – 2620

ΠΑΣΙ.....
ΑΣΤΥ.....

Πασι[άρχης]
άστυ[νόμου]

№ 4 – 2639

ΠΥΘΟΚΛ..
Α.....Υ

Πιθόκλ[ης]
ά[στυνόμου]

№ 5 – 2647

ΠΟΣΗ
ΔΩΝΙΟΣ

Ποσηδώνιος

№ 6

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
Ν...ΗΝΙΟΥ
ΣΩΣΙΑ

άστυνόμου
Ν[ουμ]ήνιου
Σώσια

№ 7 – 2619

..ΦΟΚΛΕ...
...ΦΑΝ..

[Πι]φοκλέ[ους]
[Στε]φαν[ου]

№ 8 – 2618

.....ΚΟΥ
·ΣΤΥΝΟΜΟΥ
·ΑΥΚΙΑ

?
[ά]στυνόμου
[Γλ]άυκια

Эмблема неясна
(бутон?)

	№ 9 – 2617	
Γροζдь	ΦΙΛ..... ΑΣΤΥΝ.... ·ΑΥΓΩ·	Φιλ[ίσκου] άστυν[όμου] [N]αυγώ[v]
	№ 10 – 2624	
	ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ ΚΑΛΛΙΣΘΕΝΗΣ ΤΟΥ ΕΣΤΙΑΟΥ	άστυνόμου Καλλίσθηνης τοῦ Ἑστίαου
	№ 11 – 2627	
	...ΙΟΔΟΤΟΥ	...ιοδοτου
	№ 12 – 2640	
	ΥΣΛΛΝΟ...	άστυνό[μου]
	№ 13 – 2615	
	ΑΣΤΥ..... ΑΙΣΧΙΝ· ΜΕΝΙΣ	άστυ[νόμου] Αισχιν[ου] Μένις
	№ 14 – 2642	
	·ΠΑΤΟΥΡΙΟΣ	[Α]πατούριος
	№ 15 – 2632	
 ΑΣΤΥΝΟΜΟ· ...ΣΤΡΑΤΟ·	άστυνόμο[v] [Καλι]στρατο[v]
	№ 16	
ΟΜΟΥΠΟΥΦΟΔΕΥ	[άστυν]όμου [Αθηνιπ]που ?

	№ 17	
Восьмиконеч- ная звезда	ΑΣΤΥΝΟΜ	ἀστυνό[μου]
	№ 18 – 2621	
Гроздь	ΚΟΡΩ.....ΜΟΥΝ..... ΙΦ.....Ω.....	Κορω[πάπης] [ἀστυνό]μοῦν[τος] Ιφ...ω[ς]?
	№ 19 – 2622	
Факел (?)	·ΑΒΡΙΑ· ΑΣ..... Ε.....ΑΙΟ...	[Χ]αβρια[ς] ἀσ[τυνόμου] Ε[κατ]αιο[υ] или Ἐστιάου...
	№ 20 – 2630	
Гроздь	ΝΟΚΕΥΝ·	
	№ 21– 2631	
 ·ΤΥΝΟΜ·	[ἀσ]τυνόμ[ου]
	№ 22 – 2631	
Эмблема отбита	ΜΝΥΣ· ·ΠΟΛΛ..... ΑΣΤΥ.....	Μνήσ[ις] [Ἀ]πολλ[ώνιου] ἀστυ[νόμου]
	№ 23 – 2641	
Голова ГераклаΟΥΑΛΟΥ Σ.....	[ἀστυνόμ]ου [Ἀγχι]αλου Σ[τέφανος]
	№ 24 – 2627 ⁶	
 ·ΥΝΟΜ· ·ΑΝΟΣ	[ἀστ]υνόμ[ου] [Στέφ]ανος

⁵ Аналогічне № 26 (див. нижче).

	№ 25 – 2628	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΑΣΤΥ..... ΤΤ..... </div>	?
	№ 26 – ?	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ·NOM· ...·ANOS </div>	[άστυ]νόμ[ου] [Στέφ]ανος
	№ 27 – 2638	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ANTI..... ΑΣ..... </div>	Άντι[πάτρος] άσ[τυνόμος]
	№ 28 – 2630 ⁶	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> NOMEYN </div>	
Гроздь			
	№ 29 – 2633	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΤΟΥ ...·ΥΝΟΜΟΥ ...·ANNIOY </div>	? [άστυ]νόμου [Νευμ]άννιου
	№ 30 – 2648	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΟΥΤΟΥ ΕΙΘΟΥ </div>	[άστυνόμου] ?
Эмблема неразборчива: собака (?), бескрылый] сфинкс			
	№ 31 – 2644	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ...·ΟΜΟΥ ...·ΧΙΝΟΥ ...·ΚΡΑΤΟΥ </div>	[άστυν]όμου [Αις]χίνου [Φιλο]κράτου
	№ 32 – 2646	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΑΣΤΥΝ... ...·ΝΤΟΣ ...·ΗΣ </div>	άστυн[όμου] [Διοφ]αντος [Αις]χιν]ης
Колесница, запряженная 4 скачущ[ими] конями			

⁶ Так у текстї. Идентичний № 20.

№ 33 – 2631

·ΣΙΧΑΡ·
ΣΤΥΝΟΜ

[Па]σιχαρ[ου]
[ά]στυνόμ[ου]

№ 34 – 2640

ΥΟΝΙΧΖΙΑ
·ΟΝΥΤΖΑ

Αισχίνου
άστυνό[μου]

№ 35 – 2643

Геракл, стре-
ляющий из лука

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
·.....ΗΝΙΟΣ

[ά]στυνόμ(ου)
[Νουμ]ήνιος

№ 36 – 2634

Голова борода-
того мужч[ины]

ΜΕΝΑ·.....
ΝΟΥΜΕΝΙΟΥ

Μενά[νδρος]
Νουμένιου

№ 37 – 2626

ΚΑΛΛΙΧΟΡ·
ΤΟΥ ΠΡΩΤ·.....
·.....ΠΙΝΟ·...

Καλλιχορ[ου]
τοῦ Πρωτ[αγόραου]
?

№ 38 – 2627

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΑΝΘΕΣΤΗΡΙΟΥ
ΤΟΥ ΝΟΥΜΕΝΙΟΥ
·.....ΝΟΣ

άστυνόμου
Ανφестериου
τοῦ Νουμένιου
[Στεφά]νος

№ 39 – 2630

Гроздь

·...ΝΟΜΟΥΝΤΟΣ
стерго

[άστυ]νόμοῦντος

Эмблемы и монограммы

№ 1 – 2700

Ε	Μ
Π	Χ

№ 2 – 2628

№ 3 – 2696

№ 4 – 2684

№ 5 – 2683

№ 6 – 2688

№ 7 – 2690

№ 8 – 2689

№ 9 – 2692

№ 10 – 2703

№ 11 – 2692

№ 12 – 2686

№ 13⁷

№ 13 – 2693

№ 14 – 2694

№ 15

Черепицы

№ 1 – 2715

⁷ Так у тексті. Ідентичне № 7.

№ 2 – 2716

ΚΑΛΛ

ЦДАМЛМУ, ф. 284, оп. 1, спр. 31, арк. 1–13зв., автограф

Городище ст[аницы] Елизаветинское

1. Клейма Родосские

№ 1

Balaustium

ΕΠΙ ΑΡΙΣΤΑΓΟ
ΡΗΣ
ΑΓΡΑΝΙΟΣ

Ἐπι Αρισταγόρης
Ἀγράνιος

№ 2

ΙΜΑΤΟ...

Ἴμάτο...

№ 3

ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ
ΚΡΑΤΙΔΑΣ
ΔΑΛΙΟΥ

Ἐπι Ἱερέως
Κράτιδας
Δάλιου

№ 4

ΕΠΙ Α·ΧΙΕ·ΜΟΥ

Α[ρ]χιε[α]μου

№ 5

Венок, неясный
знак, м[ожет]
быть монограм-
ный

ΞΕΝΟ·ΝΤΟΝ
Π ?

Ξενο[φά]ντον

№ 6

Клеймо на пра-
вой ручке

ΕΠΙ ΣΩΔΑΜΟΥ
ΒΑΔΡΑΜΙΟΥ

Ἐπι Σωδάμου
Βαδράμιου

Клеймо на
левой ручке; по
углам знаки "X"

ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΕΟΣ

Ἀριστοκράτεος

№ 7

№ 8

Νικάπιδος

№ 9

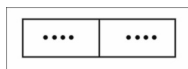
Монограмма

№ 10

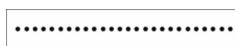

Ἐ[πι] Υαδάμου

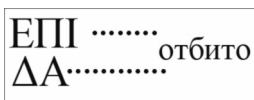
№ 11

№ 12

№ 13

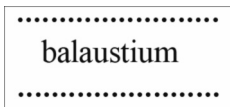
Ἐπι ...
Δά[λιου]

№ 14

Монограмма

№ 15

Надписи совершенно стертые

№ 16

№ 17 и 18

надписи совершенно
стерты

№ 19

ΔΙ.....

Δι[σκος]

№ 20

ΔΩ.....

Δω[ρος или ρων]

№ 21

Ε.....
balaustium

№ 22

ΤΙΜΟΞΕΝΟΥ
balaustium

Τιμοξένου

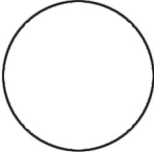

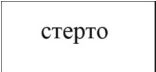

№ 23

совершенно стерто

№ 24

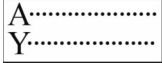

.....ΩΜ
.....ΚΛΕΟΥ

Восьмиконечная звезда

	№ 25		стерто
Лист (?)	№ 26		
	№ 27		Πανάμου
	№ 28		Παυσ[άνι]ας
	№ 29		
	№ 30		надписи совершенно стерты
	№ 31		Νικάμο[v]
Длинная ручка	№ 32		
Длинная ручка	№ 33		Παυσ[άνιος]

	№ 34	
Γелиος	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΚΡΑΤ..... </div>	Κράτ[ιδας] эпоним
	№ 35	
?	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΕΠΙ ΑΡΙΣΤΟΥ ΔΑΜΟΥ ΔΑΓΕΙΤΗΝΟΥ </div>	Έπι Άριστου (φабρiкант) Δαμου Δαγετινου
	№ 36	
	<div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 40px; margin: 0 auto;"></div>	совершенно стерто
	№ 37	
	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ </div>	Άριστάρχος (φабρ[ικανт])
	№ 38	
Γелиος	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΕΠΙ </div>	οσταλное стерто
	№ 39 и 40	
	<div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 40px; margin: 0 auto;"></div>	стерто
	№ 41	
	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΕΠΙ Α ·ΣΤΕΩΣ </div>	Έπι Α[ρι]στεως
	№ 42	
	<div style="text-align: center;"> <p>ΕΠΙ ΚΛΗΣ balaustium ΣΜΙΝΘΙΟΥ</p> </div>	Έπι [Άριστο]κλης Σμίνθιου

Гелиос	<p>№ 43</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΕΠΙΟΦ ΣΜ[Ι]ΝΘ[Ι]ΟΣ </div>	Σμινθιος
Гелиос	<p>№ 44</p> <div style="border: 1px solid black; width: 150px; height: 75px; margin: 0 auto;"></div>	Надписи стерты
Венок в центре	<p>№ 45</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΞΕΝΟ[·]ΝΤΟΥ Ι </div>	Ξενο[φά]ντου
	<p>№ 46</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΕΠΙ Α· ΣΤΕΩΣ </div>	Έπι Α[ρι]στέως
	<p>№ 47</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΕΠΙ ΑΡΙΣΤΟ ΔΑΜΟΥ ΠΕΔΑΓΕΙΤΗΥΙΥ </div>	Έπι Αριστοδαμου Πεδαγειτηνου (?)
	<p>№ 48</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΕΠΙ ΠΥ·ΩΡΟΥ ΥΑΚΙΝΘΙΟΥ </div>	Έπι Πυ[θοδ]ώρου Ιακινθιου
8-ми конечная звезда	<p>№ 49</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΑΡΧΟΚΡΑΤΕΩΣ </div>	Έπι ΐερωσ Αρχοκράτεωσ
	<p>№ 50</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ΚΡΕΩΝ ΘΕΣΜΟΘΟΡΙΟΣ </div>	Κρεών (φабρικант) Θεσμοθόριωс
Венок	<p>№ 51</p> <div style="border: 1px solid black; border-radius: 50%; padding: 10px; text-align: center; width: 150px; height: 150px; margin: 0 auto;"> ΕΠΙ ΞΕΝΟ ΦΑΝΤΟΥ </div>	Έπι Ξενοφώντου

№ 52		Μικάρχου
№ 53		Άγαφών
№ 54		Θευ[δ]ώρος Παναμου
№ 55		οσταλνιο στερτο
№ 56 и 57		надписи совершенно стерты
№ 58		стерто
№ 59		
№ 60		Σμίνθιου
№ 61		Έπι Τιμάρχου

Монограмма

№ 62

№ 63

№ 64

Δαμοκράτεους

№ 65

Ἐπι [Αν]δρόνικου
Θεσμοφόριου

№ 66

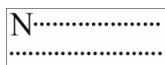
Нижняя
половина
клейма отбита

Ἐπι Κλωδαυς (?)

№ 67

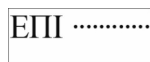
Нос корабля

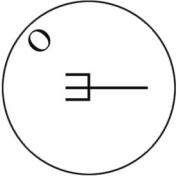

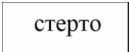

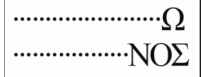

№ 68

№ 69

Гроздь	<p>№ 70</p> 	
Трезубец	<p>№ 71</p> 	надпись стерта
Вокруг надписи венок	<p>№ 72</p> 	Ξεν[ο]φάντου
Звезда	<p>№ 73 и 74</p> <p>№ 75</p> 	Σαραπιώνος
Геракл	<p>№ 76</p> <p>№ 77</p> <p>№ 77⁸ и 78</p> 	[Βαδ]ρομιου
		Надписи стерты

⁸ Так у тексті (подвоєння номерів).

№ 79

ΕΠΙ ΠΕΙΣΙΣΤΑ
ΡΑΤΟΥ
ΒΑΔΡΟΜΙΟΥ

Ἐπι Πείσισταρατου
Βαδρομιου

№ 80

ΜΑΕΥΣ

II. Κλείμα Σιнопские

[№ 1]

Гроздь

.....
ΑΙΣΧΙΝΟΥ
.....ΜΜΙΣ

[ἀστυνόμου]
Αισχίνου
[Ψά]μμις

№ 2

.....ΙΟΥ
.....Υ
.....ΜΜΙΣ

[ἀστυνόμ]ου
[Αισχίνο]υ
[Ψά]μμις

№ 3

ΑΣΤΙΝΟΜΟΥ
ΔΙΟΝΙΣΙΟΥ...
ΑΠΗΜΑΝ...
ΔΙΟΝΗΣΙΟΣ

ἀστυνόμου
Διονύσιου [τοῦ]
Απημαν [τοῦ]
Διονύσιος

№ 4

.....
ΜΝΗΣ
ΜΕΝΙΣ

[ἀστυνόμου]
Μνισ[ικλευς]
Μενισ[κος]

№ 5

Голова борода-
того мужчины
en face

ΑΣΤΙΝΟΜΟΥΝ
ΤΟΣ ΥΛΛΟΥΤΟΥ
ΦΙΛΙΣΚΟΥ
ΜΕΝΙΣΚΟΣ

ἀστυνόμοῦν-
τος Υλλου τοῦ
Φιλίσκου
Μενισκος

№ 6

ΤΙΜΟΛΕΩ·
ΑΣΤΙΝΟΜΟΥ
·ΡΑΤΙΣΤΑΡΧΟΥ

Τιμολεω[ς]
ἀστυνόμου
[Κ]ρατιστάρχου

№ 7

Α·ΥΝΟΜΟΥ
Μ·ΡΙΟΥΤ·
ΑΡΙΣΤΑΓΟΡ·Ν
ΕΙΜΑΛΙΩΝ

ἀ[στ]υνόμου
Μ[ικ]ριου τ[οῦ]
Ἀρισταγορ[ο]υ
Ειμάλιων

№ 8

ΙΠΠΩΝΟΣ
ΔΙΟΝΙΣ·
ΔΑΣ·.....

Ιππώνος [τοῦ]
Διονύσ[ιου]
Δοσ...

№ 9

.....ΥΝ·.....
·ΛΛΟΥΤ·
ΦΙΛΙΣΚΟΥ

[ἀστ]υν[όμου]
Ἵλλου [τοῦ]
Φιλίσκου

№ 10

...ΥΝΟΜΟΥ
·ΧΑΡΙΣΤΟΥ ΤΟΥ
·ΛΙΣΘΕΝΟΥ
·ΗΜΩΝ

[ἀστ]υνόμου
[Ευ]χάριστου τοῦ
[Καλ]λισθένου
[Φελ]ημων

№ 11

ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΙΚΕΣΙΟΥΤΟΥΕΣΤ
ΑΡΙΣΤ·.....

ἀστυνόμου
ικέσιον τοῦ Εστ(?)
Αριστ...

№ 12

ΠΟΛΥΚΤΟ·.....
ΑΣΤΥ·.....
ΗΦΑΙΣ·...

Πολύκτο[ρ]
ἀστυ[νόμου]
Ἡφαισ[τιου]

Γροzdь, κανφap,
справа голова
Гермеса

№ 13

.....
.....ΤΙΘΕΟΥ
.....ΑΓΟΡΟΥ
.....ΛΕΙΔΙΣ

[ἀστυνόμου]
[Μαν]τιθεου
[τοῦ Πρωτ]αγόρου
[Ηρακ]λειδης

Сидящая со-
бака, допол-
нит[ельная]
эмблема в виде
буквы “X”

	№ 14	
	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>.....ΟΜΟΥ ΗΣΤΟΥ ...ΠΟΛΛΟΝΙΔΟΥ ...ΜΩΝ</p> </div>	<p>[ἀστυ]όμου [Πυθοχρ]ηστου [τοῦ Α]πολλωνιδιου [Φιλε]μων</p>
<p>Горло амфоры с двумя ручками; сохранилась только часть ручки; др[угая] ручка без клейма</p>	<p>№ 15</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>.....ΤΟΣ ΟΥ· ΜΕΙΚΟΥ</p> </div>	<p>[ἀστυνόμου]ντος [Προλοχον]ου Μεικου</p>
<p>Слева – сатир лежит на спине</p>	<p>№ 16</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>ΠΡΩΤΟΣ ΑΣΤΙΝΟΜΟΥ ΑΡΙΣΤΙΩΝΟΣ</p> </div>	<p>Πρώτος ἀστυνόμου Αριστιώνος</p>
<p>Эмблема совершен- шенно стерга, середина вы- бита</p>	<p>№ 17</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>ΑΣΤΥ..... ΙΦΙΟΣ ΤΟΥ ΕΣΤΙ... ΦΙ....</p> </div>	<p>ἀστυ[νόμου] Ἴφιος τοῦ Εστι[δίου] Φι[λων или λιμων]</p>
<p>Звезда и акро- стимен</p>	<p>№ 18</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>ΑΣΤΥΝΟΜ· Δ·ΙΟΥΤΟΥ ΜΗΝΙΟΣ</p> </div>	<p>ἀστυνόμ[ου] Δ[έ]ιου τοῦ Μηνιος</p>
<p>Голова Геракла влево</p>	<p>№ 19</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>ΑΣ..... ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ</p> </div>	<p>ἀσ[τυνόμου] Δημήτριου Φιλόκρατης</p>
	<p>№ 20</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>ΑΣΤΙΝΟΜΟΥ ΕΣΤΙΑΙΟΥΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΔΟΡΟΥ ΠΑΠΙΣ</p> </div>	<p>ἀστυνόμου Ἐστιαίου τοῦ Αρτεμιδώρου Πάπις</p>

	№ 21	
Γροζдь	ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ ΑΙΣΧΙΝΟΥ ΑΡΑΒΟΣ	ἀστυνόμου Αισχινου Ἀράβος
	№ 22 и 23	
Ρογ изобилия	ΑΣΤΥΝΟΜ· ΑΝΤΙΜΑ·ΟΥ	ἀστυνόμ[ου] Ἀντιμα[χ]ου
	№ 24	
Ρογ изобилияΟΣ ...ΝΟΜΟΥ ...ΜΑΧΟΥ	[ἀστυ]νόμου [Ἀντι]μαχου
	№ 25	
ΓροζдьΟΥ ...ΤΡΙΟΥ	[ἀστυνόμ]ου [Δημή]τριου
	№ 26	
	Α·..... ΔΙΜ·.....	ἀ[στυνόμου] Δημ[ήτριου]
	№ 27	
	...ΥΝΟΜ· ...ΧΧΟΥ· ...ΑΓΟΡΟΥ ΑΓ·ΘΩΝ	[ἀστ]υνόμ[ου] [Οβα]χου [του] [Μιλπ]αγόρου Αγ[α]θων
	№ 28	
	ΑΣ·..... ΠΑ·..... ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑ·.....ΝΗΣ	ἀσ[τυνόμου] Πα[σχάρου] του Δημήτριου Κα[λλισθε]νης
	№ 29	
 ·ΙΤΡΟΔ· ΤΟΥ ΑΘΙ·..... ΑΓΑΘ·	[ἀστυνόμου] [Μ]ητροδ[ωρου] του Αθ[ηνιππου] Αγαθ[ων]

	№ 30	
Всадник (вправо)	ΑΣ..... ΛΕΩΜΕΔΟΝ.... ...ΠΙΔΗΜΟ· ·ΡΩΤΟΣ	άσ[τυνόμου] Λεωμεδόν[τιος] [του] Επιδημο[υ] [Π]ρωτος
	№ 31	
КанфарΟΜΟ· ..ΤΡΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΑ· ΡΟΥΑΡΑΣΤΩ·	[άστυ]νόμου[υ] [Μη]τροδώρου του Αριστα[γο]- ρου Άριστω[υ]
	№ 32	
Итифалическая Герма an face	Α...ΝΟΜΟΥ ΙΚ...ΟΥ ΑΝ...ΡΟΥ ΦΙ...Ν	[ά]στυ[νόμου] Ίκ[σιουτ]οῦ Αν[τιπατ]ρου Φι[λημου]ν
	№ 33	
Голова (вправо)	ΑΣΤΥΝΟΜ· ΑΙΣΧΡΩΝΟΣ·Υ ΑΡΤΕΜΙΔΩΡ· ·ΙΜΑΛΙΩΝ	άστυνόμ[ου] Αισχρώνος [το]ῦ Αρτεμιδώρ[ου] [Σ]ιμαλιων
	№ 34	
	..ΤΥΝΟΜΟΥ ...ΛΛΟΔΩΡΟΥΟΝΙΣΙ·	[άσ]τυνόμου [Απο]λλοδώρου [του] Δι[ονίσι]ου
	№ 35	
Богиня Ника на квадриге	...ΥΝΟΜΟΥΙΩΝΟΣ ..ΥΛΕΩΜΕΔΟΝΤΟΣ	[άσ]τυνόμου [Χορηγ]ιώνος [το]ῦ Λεωμέδοντος
	№ 36	
ΜΟΥΩΡΟΥ	[άστυνό]μου [Αρτεμιδ]ώρου
	№ 37	
Гроздь	ΧΑΡΗΣ	[Έπι]χάρης

	№ 38	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ·ΦΑΛΙΩΝ </div>	[Κε]φαλίων (имя фабр[иканта])
	№ 39	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> Α·..... ΑΙ·..... ΑΡ·ΜΙΔΩΡ· ΣΙΜΑΛΙΩΝ </div>	ἀ[στυνόμου] Αἰ[σχρίωνος τοῦ] Αρ[τε]μιδώρ[ου] Σιμάλιων
Эмблема стерта			
	№ 40	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ···ΝΟΜΟΥ ···ΣΙΟΝ </div>	[ἀστυ]νόμου [Διονυ]σίον
Канфар			
	№ 41	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ···[ΔΩΠΟΥ ΑΓΑΘΟΝ </div>	[ἀστυνόμου] [Δελφιος τοῦ] [Αρτεμ]ιδώρου Ἀγάθων
Нос корабля			
	№ 42	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΠΥ·ΡΗ· ···ΑΠΟΛΛ· ·ΙΔ· </div>	[ἀστυνόμου] Πυ[δοχ]ρή[στου] [τοῦ] Απολλ[ωνίδου] [Μ]ιδ[ας]
Левая часть отбита			
	№ 43	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΜΙΧΡ····Υ ΑΡΙΣΤΑΓΟΡΟΥ ΨΑ·ΙΣ </div>	[ἀστυνόμου] Μιχρ[ιθντο]υ Ἀρισταγόρου Ψά[μμ]ις
Трофей			
	№ 44	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΑΣ·ΥΝΟΜΟΥ ΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥ ΤΟ·ΡΙΣΤΑΓΟΡΟΥ </div>	ἀσ[τ]υνόμου Μητροδώρου το[ῦ] Ἀ[ρ]ισταγόρου
Неясная эмблема			
	№ 45	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> ΑΣ·ΝΟΜΟΥ ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥ ΑΡΑΒΟΣ </div>	ἀσ[τυ]νόμου Εὐχαριστοῦ Ἄραβος
Эмблема неясна			

Канфар	№ 46	ἄστυνόμου [Μη]τροδώ- [ρου]
	ἈΣΤΥΝΟΜΟΥ ·ΤΡΟΔΩ ...	
	№ 47	[ἄστ]υνόμου [Εὐχ]αρίστου τοῦνου
	...ΥΝΟΜΟΥ ...ΑΡΙΣΤΟΥΤΟΥΝΟΥ	

ЦДАМЛМУ, ф. 284, оп. 1, спр. 31, арк. 26–35зв., автограф

[Сравнительный анализ исследованных клейм]⁹

Родосские

1. Глина чистая.
2. Цвет желтоватый и красно-желтый; свежий излом – розовый или красно-розовый.
3. Угол при изгибе ручек острый, почти прямой.
4. На клеймах:
 - а) имя чиновника в род[ительном] п[адеже] с ἐπί;
 - б) месяц, обыкн[овенно] в род[ительном], редко в им[енительном] п[адежах].
 - с) фабрик[ант], обыкн[овенно] в родит[ельном] п[адеже], редко в им[енительном] п[адеже].
5. Эти три элемента распределены на обе ручки в разных сочетаниях, никогда не встреч[аются] на одной ручке.
6. Клейма – вид круга или правильного четырехугольника; др[угая] форма – лист, ромб – редкое, исключительное.
7. Эмбл[емы] – гелиос, balaustium.

Фазосские

1. Верхний край >.
2. Приписка Θάσιον или Θασίωv; иногда опускается.

⁹ Заголовок відсутній. Порівняльні характеристики клейм розміщені у чотири стовпчики.

3. Нет дат, ни эпонимов чиновн[ика] с ἐλί, ни имен месяцев, только имена фабрикантов в именит[ельном] и родит[ельном] пад[ежах] часто по 2–3 на одном клейме.
4. Больше разнообразие эмблем, чем на родосских.
5. Глина – темнее родосской, крупнозернистая, золотистые песчинки; свежий излом темно-красный.
6. Менее тщательная обработка.
7. Изгиб ручки круглый, форма клейм 4^х-угольная.

Книдские

1. Имя эпонимного чиновника с предл[огом] ἐλί, иногда с обозначением его должности δαμόρχου или φρουράρχου; далее еще имя в род[ительном] или именит[ельном падежах], вероятно, обозначающее фабриканта.
3. Слово Κνίδιν, Κνίδ, Κνί; реже в род[ительном] п[адеже] мн[ожественного] числа Κνιδίων или Κνιδία.
4. Глина серовато-красная, грубозернистая; очень похожая на глину фазосских амфор.
5. Форма ручек более плоская; изгиб на конце верхней части ручки круглый.
6. Встречаются двойные клейма фирмы, чего нет на фазосских и родосских.

Синопские

1. Всегда упоминается имя астинома, редко с предлогом ἐλί; обычн[о] в род[ительном] падеже (ἀστινόμου или ἀστινόμοῦντος).
2. Довольно часто к именам астиномов прибавлено имя отца.
3. Часто трудно решить, какое имя астинома и какое фабриканта, если слово ἀστινόμου или ἀστινόμοῦντος стоит во второй строчке или 3^{ей}, то это слово может относиться и к предыдущ[ему], и к следующему имени, и тогда вопрос остается спорным.

Всех клейм – 241¹⁰.

Фазосских – 37; Родосских – 113; Синопских – 91.

¹⁰ Означені клейма присутні у двох зошитах, матеріали з яких наведені вище.

I. Семибратнее городище близ ст[аницы] Варениковской¹¹

Ручек фазосских – 13.

синопских – 5

гераклейских – 1

неизв[естного] происх[ождения] – 1.

II. Елизаветинское городище

1) Родосские – 80;

2) Синопские – 47.

III. Беспаспортные

1. Фазосские – 24

2. Родосские – 33.

3. Синопские – 39.

4. Монограммы – 15.

I. Семибратнее городище близ ст[аницы] Варениковской

Из 20 ручек на амфорах – фазосских – 13, синопских – 5, гераклейских – 1, неизв[естного] происх[ождения] – 1.

Эмблемы на фазосских амфорах: 1) 8-конечная звезда и щит (2 пол. III в. до н.э.); 2) две стоящие др[уг] перед др[угом] птицы (III в.); 3) нос корабля (IV в.); 4) сосуд, окруж[енный] листьями; 5) круг с точкой посередине и дельфин (III в. до н.э.); 6) какой-то зверь; 7) голова сатира без Θάβιον (270 г.); нет эмблем (след[овательно], более раннего происхождения (IV в. до н. э. и далее) – 6 ручек.

Эмблемы на синопских ручках: 1) виноградная гроздь (121–70 г.); 2) лист (270–220 г.); 3) мужская бородатая голова – en face. Нет эмблем – 2.

Гераклейская амфора. Клеймо прямоугольной формы; буквы вдавлены; надпись двустрочная и очень четкая – ΕΥΚΛΕΙΩΝΟΣ (IV, нач[ало] III в. до н.э.).

Окраска. Свежий излом – темно-красный; золотистые песчинки на фазосских; на синопских, обыкновенно, глина красная, мелкие кварцевые черные частицы.

¹¹ Зошит із замальовками клейм на ручках із Семибратнього городища відсутній.

Излом ручек на фазосских – круглый; форма клейм – 4^x-уг[ольная].
На фазосских клеймах только имена фабрикантов в именит[ельном] и родит[ельном] пад[ежах]; часто 2–3 на одном клейме; обяз[ательно] Φασίων.

- 1) ΧΑΡΩ Χάρω(v) – ΣΑΓΥ – Σάτυ(ρος)
- 2) ΑΕΥΚΩ(v)
- 3) (N)υμφων
- 4) (Α)ρχεστρα(τος)
- 5) ΛΕΩ-ΦΑΝΟ
- 6) Ἀλκείδης
- 7) Κλεωφῶν – [ΠΑΥ]ΣΑΝ[Η]Σ
- 8) [Μνημ]ε(ας) – Σχ[υμν](ος)
- 9) ΛΕΩ (Λεων(ι)κος или δης) – Φείδιπ(πος)
- 10) ΜΝΗΜΕ – ΚΙΡΩΝ. Μνημέ(ας) – Κίρων.

На синопских клеймах. Всегда упоминается имя астинома (редко с предл[огом] ἐπί), обыкн[овенно] в родит[ельном] падеже, фабриканта.

- 1) Μνήσιος
Ἀστυνομο(v)
Ἀρχεγῆολ(εμαν)
- 2). ΜΙΚΟΥ – Μίκου
ΑΣΤ – ἀστ[υνομου]
ΚΑΛΛ(ισθενου)
- 3) οὔντος
.....ΑΓΕΝΟΝΤΟΥ
.....ΕΙΚΑΝ[ρ]ος
.....ΕΜΙ...ωρος
- 4) ... ΣΤΥΝ
ΑΓΑΡΙΣ
...ΟΥΜΗΝΙΟΥ
- 5) ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΑΠΕΙΟΣ

Гераклейская амфора.

ΕΥΚΛΕ
ΙΩΝΟΣ

Александр Карпеко

**О НОВЫХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ НАХОДКАХ
НА СЕВЕРНОМ ПОБЕРЕЖЬЕ ЧЕРНОГО МОРЯ¹
(тезисы доклада)**

1. Среди памятников античного мира, найденных на северном побережье Черного моря², значительное место занимают эпиграфические памятники.

2. Отдельные из них найдены уже давно, еще в прошлом столетии, но до сих пор в достаточной мере не изучены, часть из них даже не издана, отдельные же найдены в последние годы, после Великой отечественной войны.

3. Как те, так и другие, являются ценным материалом для изучения древнегреческих колоний северного побережья Черноморья в основном периоде IV в. до н.э. – IV в. н.э.

4. Эти эпиграфические памятники – прежде всего материал для изучения тех древнегреческих колоний, которые находились на территории Краснодарского края в районе городов Геленджика, Новороссийска, Анапы и на юго-востоке от Сочи.

5. Данный район – район древних Фасиса, Диоскуриады, Питиунта, Бат, Гориппии и Фанагории.

6. Эпиграфические памятники северного побережья Черного моря³ представляют из себя надписи на плитах, клейма на ручках амфор, клейма на фрагментах боспорских черепиц и граффити на сосудах.

7. Пока⁴ нам удалось довольно детально разобраться лишь с частью плит и клейм на ручках амфор.

8. Найденные нами⁵ плиты делятся на плиты с надписями о постройках храмов, плиты-надгробия и плиты с надписями о по-

¹ Тези 1947 р. мають заголовок: “О новых эпиграфических находках в Краснодарском крае”.

² Тези 1947 р.: “Среди памятников античного мира, найденных в Краснодарском крае” (далі по тексту).

³ Тези 1947 р.: “Эпиграфические памятники Краснодарского края” (далі по тексту).

⁴ Тези 1947 р.: “В 1947 году” (далі по тексту)

⁵ Тези 1947 р.: “Найденные у нас” (далі по тексту).

стройке крепостных стен (плита с частью надписи о постройке храма Артемиды Агротерры при Перисаде I – IV в. до н.э., надгробие с надписью, состоящей из элегического дистиха, – IV в. до н.э., плита с надписью о постройке крепостной стены – IV ст. н.э., надпись о постройке крепостной стены – IV ст. н.э.⁶, надпись о постройке городской стены – II в. н.э., найденная лишь в 1946 г.).

9. Из расшифрованных нами 241 клейма часть принадлежит амфорам родосским, часть – синопским, часть – фазосским и часть – квидским.

10. Отдельные из надписей на плитах, над которыми мы сейчас работаем, в свое время были изданы В.В. Латышевым в его “Inscriptiones”, однако детального изучения этих текстов не было проведено. Даже переводы их иногда требуют (берем на себя смелость утверждать) небольших уточнений. Не следует забывать, что В.В. Латышев о некоторых из этих памятников мог судить лишь по фотографиям. Мы имеем сейчас перед собой оригиналы. Мы можем, таким образом, наблюдать то, чего на фотографии никак нельзя было заметить. В связи с этим, например, дата у В.В. Латышева превращается у нас в название местности и т[ому] п[одобное].

11. Особый, понятно⁷, интерес представляют для нас надписи, нигде не издававшиеся раньше, никем не обрабатывавшиеся, сплошь да рядом недавно найденные нами, как, например, надпись на плите, относящаяся ко времени царствования Савромата I (93–123 г. н.э.), найденная нами⁸ в 7-ми километрах от г. Анапы, близ совхоза “Джемете”.

12. Что касается расшифрованных нами клейм на амфорах, то все они представляют совершенно новый материал, никем до сих пор не обрабатывавшийся. Особенно интересны они с точки зрения мест их нахождения, отдельных имен, встречающихся на клеймах и некоторых грамматических особенностей в надписях на них.

13. Весь этот богатый эпитафический материал может быть использован для изучения различных сторон жизни древнегреческих колоний Северного Причерноморья, в частности, географи-

⁶ Мовиться про плиту із записами імен (№ 5).

⁷ Тези 1947 р.: “Особый, конечно” (далі по тексту).

⁸ Тези 1947 р.: “найденная нами весной 1946 г.” (далі по тексту).

ческого расположения колоний, их границ, основания самих колоний, отдельных в них сооружений, вопросов государственного устройства, религии, торговли, быта, языка и т[ак] д[алее].

14. Эти памятники могут пролить также некоторый свет и на вопросы стыка двух культур – скифо-сарматской и древнегреческой.

15. Они добываются как на поверхности, так и в раскапываемых сейчас различными археологическими экспедициями городищах⁹.

16. Одним из интересных в этом отношении должно явится так называемое Семибратнее городище, справка о котором прилагается¹⁰.

23.XII – 1950¹¹.

підпис А.А. Карпеко

ЦДАМЛМУ, ф. 284, оп. 1, спр. 30, арк. 1–3, машинопис.

Публ. та ком. В. Корнієнка

⁹ Тези 1947 р.: “15. Мы поставили своей задачей в первую очередь на основе изучения этих эпиграфических памятников дать две статьи: 1) торговля древнегреческих колоний Северного Причерноморья в IV–III в. до н.э. и 2) древнегреческие колонии Северного Причерноморья в эпоху римского владычества”.

¹⁰ Пункт 16 у тезах 1947 р. відсутній.

¹¹ Тези 1947 р.: “1/II.1947”.

Александр Карпеко

СПРАВКА О СЕМИБРАТНЕМ ГОРОДИЩЕ

Семьдесят лет привлекает к себе внимание исследователей северное побережье Черного моря городище, находящееся в 11 километрах к западу от ст[аницы] Варениковской Краснодарского края, между долинами рек Чекупс и Шакон, на левой надпойменной террасе р. Кубани, получившее название Семибратнего в связи с его положением около семи монументальных курганов. Но за весь этот долгий период, начиная с семидесятых годов прошлого столетия и до наших дней, мы наблюдаем лишь небольшие раскопки или обследование этого городища; длительной систематической работы, ставящей своей задачей полное и всестороннее его изучение, не было, несмотря на неоднократно засвидетельствованную его научную ценность.

Самые первые, весьма незначительные, раскопки городища были произведены в 1878 г. В.Г. Тизенгаузенем. В результате были обнаружены крепостные стены и фундаменты каменных зданий, а внутри стен под слоем мусора и земли на глубине в 1 саж[ень] – обломки глиняных амфор, в том числе и амфорная ручка с греческим клеймом, как это указано в отчете Археологической комиссии за 1878 год (ОАК за 1878–79 г., стр. VIII–IX¹). Через полвека после этого в 1927 г. городище было обследовано РАНИОН’ом и несколько позже в 1931 г. ГАИМК’ом (Башкиров А.С. – Археологическое исследование Таманского полуострова летом 1927 г.², Иесен А.А. и Миллер А.А. – Таманская экспедиция летом 1931 г. – “Сообщения ГАИМК” 1932 г., вып. 11–12, стр. 59³).

¹ *Отчет императорской Археологической комиссии за 1878–1879 гг.*, Санкт-Петербург, 1881, с. VIII–IX.

² А. С. Башкиров, ‘Археологическое исследование Таманского полуострова летом 1927 г.’, *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*, т. 3 (1928): 71–86.

³ А. А. ИЕССЕН, А. А. МИЛЛЕР, ‘Таманская экспедиция летом 1931 г.’, *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*, 11–12 (1932): 58–61.

В 1937 г. обследование городища было проведено Краснодарским историко-краеведческим музеем. Из материалов, полученных в результате этого обследования, особо следует отметить амфоры V в. до н.э., фрагменты горл амфор с энглифическими клеймами и десять амфорных ручек с клеймами, из них три синопские, две фазосские, одна родосская и одна боспорская. На основании собранного тогда материала городище возможно было датировать V в. до н.э.

По окончании этой экспедиции при пахоте на городище были частично обнажены массивные каменные стены.

Тем же музеем и Краснодарским краевым бюро по охране памятников в 1938–1939 гг. была организована вторая экспедиция для проведения раскопок на этом городище.

За эту экспедицию было вскрыто около трех четвертей большого здания и небольшая площадь с его наружной стороны.

Из рассмотрения архитектуры здания, его планировки, стратиграфии культурных слоев можно было сделать некоторые лишь предварительные выводы, поскольку все здание не раскопано. По планировке это здание несколько похоже на жилые дома, открытые при раскопках в Олинфе. Очевидно, это был один из жилых домов какого-либо представителя рабовладельческой аристократии. По архитектуре здание это не является чисто греческим, а носит ряд черт местного самобытного характера. Толщина стен в 1,8 метр[ов] объясняется окраинным положением города и необходимостью строить здания, которые могли бы служить для защиты от нападения неприятеля. По времени здание относится к III в. до н.э.

Вскрытие земли вдоль западной, северной и южной наружных стен города показало, что нижние горизонты первого слоя, соответствующие времени возникновения города, относятся к классическому периоду – V-му или первой половине IV-го века до н.э., второй – к эллинистическому и третий – к римскому.

К таким выводам пришли участники экспедиции, что и записано в составленном по этому поводу Краснодарским краеведческим музеем в 1941 г. отчете.

Наконец, последняя экспедиция состоялась осенью 1940 года. За время этой экспедиции продолжались раскопки вышеупомяну-

того здания, производилось его исследование и были заложены два новых раскопа на юго-восточной и северной границах города⁴.

Во всех этих, даже весьма незначительных, раскопках найдены были кое-какие и эпиграфические памятники, в основном клейма амфор и граффити на сосудах.

Обнаруженные во время всех экспедиций памятники, несмотря на их недостаточно полное еще изучение, оценены как имеющие большое значение.

В резолюции научного заседания античного отдела Г[осударственного] м[узея] и [зобразительных] и [искусств] им. Пушкина от 28/I–1941 г., обсуждавшего результаты работ экспедиции на Семибратнее городище в 1938–1940 гг., записано, что обнаруженные там памятники архитектуры “имеют исключительное значение для археологии Северного Причерноморья. Монументальное здание в средней части городища представляет собой образец до сего времени неизвестного нам зодчества синдики, в котором использованы греческие строительные приемы. Большой интерес также представляют частично обследованные оборонительные стены города. Собрание считает необходимым продолжение раскопочных работ в широком масштабе”.

О том же в протоколе № 2 заседания сектора Древнего Причерноморья от 12/II–1941 г. под председательством акад[емика] С.А. Жебелева читаем: “заслушав доклад ... о раскопках Семибратнего городища, сектор древнего Причерноморья отмечает, что работы 1940 г. дали весьма ценный новый научный материал для истории Прикубанья в античную эпоху... Сектор вместе с тем считает, что работы по раскопкам Семибратнего городища, давшие столь плодотворные результаты, чрезвычайно важно было бы планомерно продолжить в расширенном масштабе в 1941 г. и последующие годы с тем, чтобы вскрыть по возможности всю площадь этого исключительно ценного в археологическом отношении древнего города, исследование остатков которого проливает новый свет на ряд важнейших проблем древней истории Края”. Мы должны

⁴ Про результати археологічних досліджень Семибратнього городища у цей період див.: Н. В. Анфимов, ‘Новые данные к истории азиатского Боспора (Семибратнее городище)’, *Советская археология*, 7 (1941): 258–267.

добавить, что это важно не только для изучения древней истории Края, а и древней истории всего юга нашей Родины. Однако, не только в расширенном масштабе, но и в узком масштабе раскопок вот уже 9 лет на территории Семибратнего городища не проводилось⁵. То же, что было вскрыто в результате небольших, далеко не планомерно проводимых экспедиций в предыдущие годы, погибло во время Великой Отечественной войны в результате варварского отношения к ценнейшим древним памятникам немецких оккупантов.

Сейчас организация планомерной работы в расширенном масштабе стала очередной задачей.

Есть основание думать, что при раскопках этого городища будет найдено немало и эпиграфических памятников, которые явятся ценным материалом для наших дальнейших исследований северного побережья Черного моря вообще и, в частности, для изучения вопроса стыка двух культур – древнегреческой и местной.

Научная обработка их вместе с материалами, полученными нами на основании изучения ранее найденных нами эпиграфических памятников, безусловно, приблизят нас к разрешению ряда вопросов, связанных с изучением вышеуказанной основной проблемы.

23.XII–1950.

підпис А.А. Карпеко

ЦДАМЛМУ, ф. 284, оп. 1, спр. 33, арк. 1–5, машинопис

Публ. та ком. В. Корнієнка

⁵ Розкопки на території Семибратнього городища поновились у 1949 р. та продовжились у 1950–1955 рр.; див.: Н. В. Анфимов, 'Раскопки Семибратнего городища', *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 37 (1951): 238–244; Н. В. Анфимов, 'Исследования Семибратнего городища', *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51 (1953): 99–111; В. А. Горончаровский, 'Лабрис (Семибратнее городище) и синды (по материалам полевых исследований Боспорской экспедиции ИИМК РАН в 2001–2008 гг.)', *Боспорские исследования*, 22 (2009): 150–151.

Олександр Джанов

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ ЯРЛИКИ ГЕНУЕЗЦЯМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.

У першому ж історичному дослідженні, частково присвяченому історії перебування генуезців у Криму, Гаспаро Луїджі Одеріко навів виписки із татаро-генуезького договору, який, за його свідченнями, було укладено 1380 р. між генуезьким консулом Кафи Джанано ді Боско і правителем Солхату Ільяс-беєм (*dominus Solcati Ellias bey*)¹. Під час підготовки своєї праці він зіткнувся з труднощами з доступу до державних документів, зокрема дуже давніх. Як з'ясувалося згодом, копію договорів, що зберігалися у складі Секретного державного архіву (*Archivio segreto*), він отримав завдяки протекції колишнього генуезького дожа (1773–1775) П'єра Франческо Грімальді (*Pier Francesco Grimaldi*)². Подальша доля генуезьких державних архівів була сумною: незабаром найбільш цінна й найдавніша частина їх на десятки років стала недоступна італійським дослідникам.

У 1805 р. Клас історії і давньої літератури французького Королівського інституту направив до Генуї французького філолога-орієнталіста Антуана Сильвестра де Сасі із завданням розшукати видатні письмові пам'ятки та документи, з метою вивезення їх до Парижа. Серед великої кількості відібраних ним давніх документів були виявлені і три татаро-генуезькі договори 1380, 1381 і 1387 рр.³

¹ G. L. ODERICO, *Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memore storiche di Caffa, ed altre luoghi della Crimea posseduti vn tempo da Genovesi*, Bassano, 1792, p. 138, 180–182, 269–300.

² A. M. SALONE, 'La figura e l'opera di Gasparo Luigi Oderico', *Atti della Società Ligure di Storia Patria*. Nuova serie, vol. XXII (1982): 292.

³ Після французької окупації 1797 р. із подальшою ліквідацією аристократичної Лігурійської республіки, а також остаточною анексією Лігурії Францією в 1805 р. та ліквідацією попередніх адміністративних інститутів, генуезькі архіви перебували в жахливому й непорядкованому стані, практично без охорони. Для виявлення історично найбільш важливих і найдавніших писемних пам'яток у 1805 р. з Парижа в Геную було направлено барона Сильвестра де Сасі. Він відібрав най-

Лише в 1818 р. з друку вийшов перший огляд цих знахідок⁴. Трохи пізніше барон де Сасі здійснив перше наукове видання договорів 1380 і 1387 рр., додавши до своєї транскрипції оригінального тексту першого договору ще й французький переклад⁵. Із якоїсь причини договір 1381 р. випав із його поля зору. Видавець був здивований, що правителем Солхату в ньому зазначено якогось Чаркас-бея (*Iharcasso bey*) чи Зих-бея (*Zicho bey*)⁶, тоді як у публікації Одеріко замість нього присутнє ім'я Ільяс-бея. Оприлюднений ним текст являв собою “переклад латиною” із тюркського оригіналу, написаного уйгурською мовою (*lingua ugarasca*). Точніше сказати, це був переклад не латиною, а розмовним лігурійським діалектом, а оригінал, найвірогідніше, був написаний тюркською (кипчацькою?) мовою уйгурською абеткою. Латиною було написано лише вступну та кінцеву супровідні замітки. Переклад було здійснено 28 липня 1383 р. за наказом консула Кафи, Меліадучі Катані, про що як раз і повідомлено в латинській передмові до тексту власне договору.

У 1855 р. Августіно Олів'єрі видав текст, як він гадав, того ж самого договору, який наприкінці був датований 1380 р. Публікацію було здійснено з копії XVIII ст. Вона знаходилася в рукопис-

давніші пергаментні документи й помістив їх у три спеціальні ящики, які лише 1808 р. було перевезено до Парижа. Вочевидь, і наші три договори були серед цих документів. Однак достовірно ми не знаємо, чи звертався французький вчений до цих пам'яток під час перебування їх у Парижі, проте відомо, що він усіляко перешкоджав поверненню вивезених із Генуї документів назад, після падіння наполеонівської імперії. Можливо, у своїх публікаціях 1818 і 1827 рр. де Сасі посилався на свою роботу з опублікованими документами в 1805 р. саме в Генуї навмисно, і мав на меті приховати факт перебування цих матеріалів у Парижі. Див.: P. CAROLI, “Note sono le dolorose vicende...”: gli archivi genovesi fra Genova, Parigi e Torino (1808–1952)”, *Spazi per la memoria storica. La storia di Genova attraverso le vicende delle sedi e dei documenti dell'Archivio di Stato – Atti del convegno internazionale. Genova, 7–10 giugno 2004, // Pubblicazioni degli Archivi di Stato*, saggi. 93, Genova, 2009, p. 929.

⁴ A. SILVESTRE DE SACY, ‘Raport sur les Richerches faites dans les Archives du Gouvernement et autres dépôts publics à Gènes’, *Histoire et mémoires de l'Institut royal de France: classe d'histoire et de littérature ancienne*, t. 3, Paris, 1818, p. 85–90, 113–115.

⁵ A. SILVESTRE DE SACY, ‘Pièces diplomatiques tirées des archives de République de Gènes’, *Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres Bibliothèques*, t. XI, Paris, 1827, p. 52–58.

⁶ Цей, другий варіант імені, що був калькою від імені Чаркас, Сильвестр де Сасі помилково сприйняв за титул – шейх.

ному зошиті в бібліотеці Генуезького університету й містила різні виписки з історії Криму в перекладі на італійську мову⁷. Звірка цього тексту дає змогу зробити висновок, що саме ця копія свого часу й була джерелом публікації Гаспаре Одеріко. У першій половині цього тексту сторону Солхату представляв певний правитель Солхату Ільяс-бей, а в другій половині згадано вже Чаркас-бея. Поза сумнівом, вказана копія була скопійована з двох різних договорів, тому що в різних частинах обох документів були лакуни. Переписувач, вважаючи, що перед ним дві копії одного договору (більша частина їх тексту, дійсно, співпадає майже дослівно), не вдаючись у подробиці, об'єднав два різні документи. До того ж він не дуже розібрався з палеографією, і тому, в деяких випадках спотворив текст, зокрема у відтворенні власного імені Мамай (Aıııay). Невизначена ситуація з вихідними даними договору 1380 р. викликала непорозуміння в наукових колах протягом десятиліть⁸.

Загадка подвійного іменування правителя Солхату була остаточно вирішена тільки після повернення генуезьких грамот із Парижа до Італії (спочатку до Туріна, а потім і до самої Генуї). Серед них було виявлено цілими й неушкодженими й три татаро-генуезькі договори. У 1873 р. угорський сходознавець Геца Кун, спираючись на свідчення, надані йому в листах завідувачем архіву Банку Святого Георгія – Корнеліо Дезімоні, видав детальний аналіз усіх трьох договорів⁹. Однак з огляду на те, що ця праця була опублікована тільки угорською мовою, на неї мало хто звернув увагу.

Як не дивно, але лише 1887 р. (тобто через 15 років після публікації Г. Куна) сам Корнеліо Дезімоні видав тексти двох договорів 1380 і 1381 рр., укладених консулом Кафи Джаноно ді Боско, і датованих із проміжком часу в три місяці¹⁰. Транскрипцію тексту

⁷ A. OLIVIERI, *Carte e cronache manoscritte per la storia Genovese esistenti nella biblioteca della r. vniuersità Ligure*, Genova, 1855, p. 72–74.

⁸ G. HEYD, *Le Colonie Commerciali degli Italiani in Oriente nel Medio Evo*, vol. II // *Nuova Collezione di Opere Storiche*, vol. XIII, Venezia, 1868, p. 120; В. Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург, 1887, с. 134–135.

⁹ KUUN GÉZA, 'Adalékok Krim történetéhez', *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből*, III. kötet 10. szám. (1873): 23–24.

¹⁰ C. DESIMONI, 'Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare', *Archivio storico italiano*, vol. XX, Torino, 1887, p. 161–165.

для цієї публікації здійснив випускник Генуезького університету, а згодом відомий філолог – Ернесто Джакомо Пароді¹¹. Виявилося, що перший із цих договорів було укладено з правителем Солхату Чаркас-беєм чи по-іншому Зіх-беєм 28 листопада 1380 р., а другий – із правителем Солхату Ільяс-беєм, сином Кутлуг-Буги 23 лютого 1381 р. Їхні тексти загалом збігаються у деталях, за винятком місця проведення переговорів, імен учасників і більшості свідків із обох сторін, що й викликало плутанину. Дезімоні вважав, що перший із них був лише не підписаним проєктом договору. Чому він так вирішив – не зовсім зрозуміло¹². Імовірно, на його думку вплинуло те, що в ньому не було фрази про підписання документа татарською стороною, адже така фраза фігурувала в іншому. Нажаль, такий погляд лишається панівним до нашого часу, хоча очевидно, що він не має жодних доказів.

Тексти перекладів татаро-генуезьких договорів 1380 і 1381 рр., як вважають італійські філологи, були і є одними з найважливіших та раритетних пам'яток лігурійської мови XIV ст. Вони були представлені на виставці “Il Genovese. Storia di una lingua”, яка відбулася з 19 вересня по 2 грудня 2017 р. в приміщенні Державного архіву м. Генуї, як єдині з найважливіших писемних артефактів цього сторіччя¹³. Мало які писемні пам'ятки удостоюються такої честі. Але за час, що минув від останньої публікації договорів, ніхто не намагався виправити транскрипцію, виконану Е. Пароді. Це було необхідно, адже вона була зроблена ще в епоху використання гусячого пера на письмі та свинцевих літер при типографському наборі, тому похибки були неминучими. Нещодавно їх текст було перевидано на основі публікації 1887 р. з паралельним перекладом обох документів турецькою мовою. Також були оприлюднені якісні фотокопії лицевого і зворотнього боків документа¹⁴.

¹¹ A. BENEDETTI, ‘Contributo alla biografia di Ernesto Giacomo Parodi’, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*. Nuova Serie, t. LIII (CXXVII), fasc. I (2012): 269–284.

¹² ‘Corrispondenza scelta di Cornelio Desimoni’, a cura di S. GARDINI // Cornelio Desimoni (1813–1899) “un ingegno vasto e sintetico” / a cura di S. GARDINI, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*. Nuova Serie, vol. LIV (CXXVIII), fasc. I (2014): 317–318.

¹³ *Il Genovese. Storia di una lingua*, a cura di FIORENZO TOSO e GIUSTINA OLGIATI, Genova (SAGEP editori), 2017, 160 p.

¹⁴ KEMALOĞLU İLYAS, ÖZYEĞİN A. MELEK, ‘Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar’, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, IV.A.1.1 Dizi-Sayı: 29. Ankara, 2017, p. 130–141.

До цих текстів активно зверталися дослідники історії генуезької торгової експансії в Чорному морі, однак, вони мають також велике значення для історії Золотої Орди, а отже України, і не тільки політичної. Це значення досі до кінця не розкриті.

Для східноєвропейських дослідників видання 1887 р. в бібліотеках було практично недоступним. Досить тривалий час доводилося використовувати цитати з нього, наведені здебільшого в класичних роботах Гаспаре Луїджі Одеріко, Петра Кеппена чи Олександра Васильєва. Прискіпливе ж ознайомлення з оригінальною публікацією Корнеліо Дезімоні не могло не порушити нових питань у вивченні цих надважливих для історії Криму і Золотої Орди документів. Зокрема, у 2013 р. з'явилося коротке повідомлення О. Пономарьова (ймовірно, він працював з оригіналом документа), яке вносило значну коректуру в розуміння заключної частини договору 1380 р., де містився список свідків. Дослідник справедливо розгледів тут ім'я раніше не відомого історичній науці хана Золотої Орди – Конок-бея¹⁵. Однак, на превеликий жаль, автор не встиг розлого розвинути це надважливе спостереження.

Аналіз тексту, який опублікував Корнеліо Дезімоні, а також фотокопій заключної частини договору 1380 р., які було зроблено 2017 р. під час експонування оригіналу в Генуї і випадково знайдені в мережі “Інтернет”, навели автора цієї публікації до паралельних попередніх висновків. Передовсім увагу було звернено на пунктуацію, що могла б, зокрема, допомогти розпізнати порядок іменування осіб, які затвердили договір із татарської сторони. Стало ясно, що розміщення знаків пунктуації, відтворених, а не розставлених на свій розсуд публікаторами, в публікаціях 1827 і 1887 рр., не завжди відповідало оригіналові. Також стало цілком зрозуміло, що документи треба повторно видати, звіривши текст з оригіналом. Завдяки люб'язності Ільяза Камалова й посередництву Ільнура Міргалієва та Владислава Гулевича ми отримали кольорові фотокопії договорів 1380 та 1381 рр., на основі яких оприлюднюємо значно відкоректовану транскрипцію цих двох документів.

¹⁵ А. Л. ПОНОМАРЕВ, ‘Первые ханы Крыма: хронология смуты 1420-х годов в счетах генуэзского казначейства Каффы’, *Золотоординское обозрение*, № 2 (2013): 173.

1991 р. Енріко Басо видав нову транскрипцію татаро-генуезького договору 1387 р. з найбільш значними різницями з попередньою публікацією 1827 р. А. Сильвестра де Сасі та дослідження про обставини появи цього договору. Завдяки люб'язності Державного архіву м. Генуя зараз ми отримали кольорову фотокопію договору 1387 р., спираючись на яку також підготували новий варіант транскрипції документа. У цьому додоговорі також вдалося виявити деякі деталі, на які Е. Басо не звернув своєї уваги.

Татаро-генуезький договір-ярлик 1380 р.

Документ являє собою аркуш пергаменту вертикальної орієнтації розмірами 47,4 на 23,5 см. Аркуш був спочатку складений гармошкою усередину текстом поперек висоти чотирма перегинами, а потім перегнутий ще удвічі. На це вказують сліди згинів, потертості кутів і ступінь забрудненості зовнішніх сторін.

На пергаменті є сліди плісняви, ймовірно, вони є артефактом гасіння пожежі, що спалахнула під час бомбардування Генуї французькою воєнно-морською артилерією 1684 р.¹⁶ У будь-якому випадку, документація, що стосується Кафи, зокрема бухгалтерські книги масарії Кафи, має ті самі пошкодження. Значні фізичні втрати пергаменту та пошкодження рукописного тексту іноді перешкоджають прочитанню. Зараз документ є чудово відреставрованим.

Почерк документа цілком розбірливий і становить собою готичний мінускул XIV – початку XV ст. Скорочення слів у латинському тексті мінімальні й не ускладнюють розкриття. У лігурійському тексті вони зведені до регулярного вилучення із рядка літер N, M і R у середині і кінці слів у супроводі надрядкових знаків скорочення (особливим для R – у вигляді хвилястої лінії, кінці якої опущені вниз). У рідкісних випадках наявне скорочення голосних у кінці часток. Застосована також характерна абrevіатура для букв-восполучення *per*. Виносних літер усього декілька. В одному із випадків винесена угору абrevіатура прийменника *per*, який було пропущено через помилку переписувача.

¹⁶ F. CASONI, *Storia del bombardamento di Genova, nell' anno MDCLXXXIV*, Genova, 1877, XXXI+269 p.; C. CAROSI, 'Le bombe di Luigi XIV e i tarli dell' Archivio Notarile', *Rivista del Notariato*, LXVIII, fasc. 6 (2014): 1313–1316.

У тексті використано три види знаків пунктуації: крапка у класичній формі в нижній частині рядка, кома у вигляді тонкої косої чи вертикальної риски та горизонтальна двокрапка по середині висоти рядка. З розумінням функцій перших двох знаків особливих проблем не виникає. Двокрапку ж проставлено замість пропущених із якоїсь причини особистих імен. Таке саме явище можна спостерігати в бухгалтерських книгах масарії Кафи, а також у єдиній збереженій книзі реєстрації публічних актів Кафи за 1381–1382 рр. У книгах другої половини XIV ст. двокрапку ставили в нижній частині рядка. Приклади серединної позиції двокрапки наявні в бухгалтерській книзі масарії Кафи 1456–1457 рр. Звичайною крапкою відділені всі окремі статті договору, що фактично є реченнями, іноді дуже довгими. Крім того, крапкою відділені імена свідків у заключній частині документа. До того ж, у складних іменах (такий-то, син такого-то), крапкою відділене все складне ім'я. Так само повністю відділені імена, які супроводжують найменування посади (такий-то, представник такого-то). Іноді крапка і кома проставлені в одному місці. У цих випадках, виходячи із структури документа, ми прийшли до висновку, що спочатку була помилково поставлена кома, яка потім, при перевірці документа, була замінена на крапку, адже крапка виконана більш темним чорнилом, таким самим, яким написаний пропущений прийменник *per*, внесений також під час перевірки готового тексту.

Основна частина документа (45 рядків тексту з 60) являє собою дослівний переклад тексту ярлика-договору, укладеного перед 29-м днем місяця Шабан 782 року Хіджри (28 листопада 1380 р.) у найближчих околицях Кафи в місцевості “Три пагорби” між містом та горою Яким. 29-го дня місяця Шабан, перед самим початком місяця Рамадан, текст договору, початково записаний тюркською мовою, уйгурським алфавітом, був затверджений у палаці Чаркас-бея в Солхаті внесенням списку свідків (по четверо від кожної сторони) писарем Шейх-Асаном, про що й згадано в кінці тексту. Після цього готовий договір, вочевидь, завірений печаткою, було передано в Кафу. Перед 28 липня 1383 р. (або в той самий день) договір був перекладений у Кафі розмовним лігурійським діалектом. 28 липня 1383 р. текст перекладу було вписано в

реєстраційний картулярій публічних актів курії Кафи і супроводжено попередньою довідкою латинською мовою про обставини перекладу. Лише після цього по запису в картулярії курії була виготовлена копія на пергаменті, на що вказує помітка в нижній частині лицевого боку документа. Документ був складений ушестеро, а із зовнішнього боку з'явилася помітка про час створення і зміст документа. У такому вигляді він потім і опинився в Генуї. Сам факт внесення тексту договору в картулярій реєстрації публічних актів курії Кафи свідчить про те, що договір був ратифікований владою Кафи, а оригінал, звичайно ж, був завірений за всіма правилами й не викликав сумніву в автентичності.

Договірні сторони. Татарську сторону на переговорах представляв Чаркас-бей як правитель Солхату і півострова Крим. Він діяв у межах повноважень, наданих йому ханом, що підтверджувалося ханською пайзою. Ім'я хана в лігурійському перекладі опущене і, судячи з усього, його не було в тюркському оригіналі. Генуезьку сторону представляли: повноважний консул Кафи Джаноно ді Боско, два масарія – Терамо Пікеноті і Бернабоне Ріци, наділені повноваженнями радою Кафи й, відповідно, комуною Генуї.

Предмет договору полягав у спільному прагненні продовжувати дружні відносини між генуезцями і золотоординським ханом, якими вони були під час панування колишніх ханів. Не ясно, яка сторона виявила ініціативу укладення договору. З тексту ярлика випливає, що ініціатором була, найімовірніше, саме татарська сторона, але це може бути оманливим враженням.

Зобов'язання генуезької сторони, які представники адміністрації Кафи присяглися виконувати, налічують п'ять пунктів: 1. Бути у дружбі з ханом; 2. Бути ворогами його ворогів і друзями його друзів; 3. Не приймати у своїх містах і фортецях ворогів і зрадників хана; 4. Допускати в Кафу тітама, який судитиме підданих хана. Суддею ж усіх постійних мешканців Кафи, незалежно від їхнього походження, буде консул; 5. Допускати в Кафу збирача ханського мита, який його стягуватиме відповідно до звичаю, заведеного із самого початку.

Зобов'язання татарської сторони: 1. Передати зі складу ханства 18 казалий, які належали Солдаї, коли її зайняли генуезці,

і які пізніше в них відібрав силою Мамай; 2. Передати зі складу ханства Готію від Чембало до території Солдаї з казалиями, землею, водами і людьми, які є християнами; 3. Дозволити генуезцям і їхнім підданим засівати поля на території ханства, пасти худобу і володіти майном, з умовою, що вони платитимуть амбарний збір; 4. Усі торговці на території ханства будуть у безпеці, й до них не застосовуватимуть нових звичаїв чи податків; 5. Якщо раб чи рабиня втечуть із Кафи до Солхату й з Солхату до Кафи, то їх має бути повернено, а за їх видачу ніхто не має права вимагати більш ніж 35 аспрів; 6. Якщо підданий хана має претензії до генуезця, то розсудити їхній спір повинен консул Кафи; 7. Якщо є претензії до підданого хана, то судити його має тітам, якщо спір відбувся у Кафі, чи пан Чаркас-бей, якщо – в Солхаті.

Свідки з генуезької сторони: 1. Лучано Літурфі (банкір); 2. Марко Спінола; 3. Рафо ді Фачо; 4. Джовані ді Камольо (у 1381 р. вікарій морського узбережжя Готії). Перекладав під час переговорів між консулом і правителем Солхату, тлумач комуни Кафи із татарської (“уйгурської”) мови – Джовані Ріци. Усі ці особи часто згадуються в бухгалтерських книгах масарії Кафи 1374–1375 і 1381–1382 рр.

Свідки з татарської сторони: 1. Ак-Бога-бей, син Іскандер-бея; 2. Токолуш-бей, син Хаджи-Маш-бея; 3. Мевляна Мукарам, довірений пана Хошкельди; 4. Омар Ходжа, довірений хана Конак-бея.

Представник татарської сторони – верховний правитель Солхату і “острова Солхату” Чаркас-бей – у тексті договору тільки тричі названий цим іменем. У решті випадків (сімох) його названо Зіх-беєм або просто Зіхом. Безперечно, обидва варіанти імені походять від зовнішніх етнонімів північнокавказького народу адигів (адиге). Обидва етноніми мають різне походження і час появи. Синонімічність обох найменувань не викликає сумніву. Свідчення про це є в Йогана Шільтбергера¹⁷, Йоана де Галоніфонтібуса¹⁸, Бертрандо ді

¹⁷ ‘Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год’, пер. и примеч.: Ф. К. Бруна, *Записки императорского Новороссийского университета*, том I (1867): 120; *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396–1427*, transl. by J. BUCHAN TELFER, notes by P. BRUUN, London (Hakluyt society), 1879, p. 78.

¹⁸ A. KERN, ‘Der “Libellus de Notitia Orbis” Iohannes III (De Galonifontibus) O. P. Erzbischof von Sulthanyeh’, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. VIII (1938): 110;

Міньянелі¹⁹ і Джорджо Інтеріано²⁰. Складається враження, що перекладач договору буквально тлумачив ім'я Чаркас, яке було в оригіналі, класичним Зіх, оскільки для жителя Кафи вони були на практиці еквівалентними.

Крім нашого документа, Чаркас-бей у статусі правителя Солхату відомий з одного із записів бухгалтерської книги масарії Кафи 1381 р. Це унікальне повідомлення збереглося випадково у книзі масарії 1381–1382 рр., куди були внесені неоплачені скарбницею витрати попередньої адміністрації на чолі з консулом Джаноно ді Боско. Сам запис датовано 4 травня 1380 р. Тоді Чаркас-бей відвідав у Кафі тітама Хачатура, а адміністрація Кафи асигнувала 40 аспрів на купівлю вина для цієї зустрічі²¹. Це, вочевидь, була не єдина сума, витрачена на прийом татарського правителя сусіднього міста і всього півострова, але єдина, що до нас дійшла. Більше жодних відомостей про нього віднайти не вдалося. Ідентичність його з еміром Черкес-Беком, який чеканив монети в Хаджі-Тархані 776 р. х. (1374–1375) чи суперником Мамаю, Урус-хана, Айбека – Хаджи Черкесом, згаданим єгипетським істориком Ібн Халдуном²², для контексту нашої публікації не актуальна, а з огляду на розрізненість свідчень – бездоказово. Статус Чаркас-бея у травні 1380 р. як “повелителя Солхату”, ймовірно, свідчить про його лояльність до Мамаю та його креатури – хана Мухамеда (1370–1380).

Ім'я хана, від імені якого діяв Чаркас-бей у листопаді 1380 р., і чию пайзу він мав на руках, в інтитуляції лігурійського перекладу

TARDY LAJOS, ‘The Caucasian Peoples and their neighbours in 1404’, *Acta Orientalia*, t. 32 (1) (1978): 93.

¹⁹ W. J. FISCHER, ‘Ascensus Barcoch (I) A Latin Biography of the Mamlūk Sultan Barqūq of Egypt (D. 1399) Written by B. de Mignanelli in 1416: Rendered into English with an Introduction and a Commentary’, *Arabica*, t. 6, fasc. 1 (Jan. 1959): 57–74.

²⁰ [Interiano Giorgio,] *La Vita et Sito de Zychi*, Venetis, 1502, f AIIIr; *Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв.*, под ред. В. К. ГАРДАНОВА, Нальчик (Эльбрус), 1974, с. 46.

²¹ MC 1381–1383 f 62v: MCCCLXXXI... Die XXII madii. Expense facte tempore masarie domini Bernabonis Ricii et socii consulatus domini Ianoni de Bosco debent nobis pro... Item die III madii pro Costa de Vultro et sunt pro mitriis III Z vini de quibus tenerunt coppa alius Iharchasso domino Sorchati quando venit ad viridarium Caihadoris titani de racione Luciani de Liturffis de CXVI asperos XXXV.

²² В. Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. 1: *Извлечения из сочинений арабских // История Казахстана в арабских источниках*, т. I, Алматы (Дайк-Пресс), 2005, с. 277.

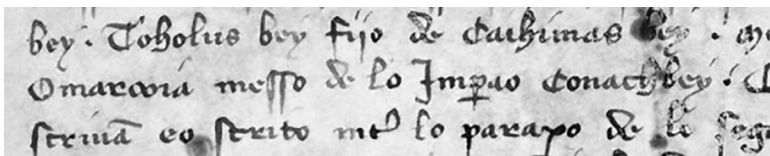
договору від листопада 1380 р. не вказано, так само як, вочевидь, воно не було вказано і в тюркському оригіналі. В латинському вступі до перекладу замість імені хана поставлено двокрапку перед титулом. Це, звичайно, може дати привід для чергових спекуляцій щодо того, що збережений документ був лише проєктом наступного договору від лютого 1381 р., однак і в ньому імені хана немає.

На сам факт відсутності імені хана в основній частині документа анітрохи не треба зважати. В ярликах правителів Солхату Рамадана 1356 р. і Кутлуг-Буги 1358 р.²³ венеційцям спостерігаємо аналогічне явище. Вочевидь, у золотоординському формулярі наявність імені панівного хана в ярликах та інших документах локальних правителів суворо не регламентували. В ярликах самих ханів воно наявне переважно лише в початковій частині документів у формі “*ім'ярек* слово моє” чи зі зворотнім порядком слів.

Для генуезької канцелярії відсутність імені верховного правителя в такому важливому документі було нонсенсом. Саме тому, замість імені в копії і була проставлена двокрапка.

Треба вказати, що в бухгалтерських книгах масарії Кафи 1374–1375 і 1381–1382 рр. ім'я хана також повсюдно відсутнє, лише в декількох записах від весни 1381 р. зустрічається загадкове найменування хана “імператором Тани” (*imperator Tane*). Імовірно, в період “Зам'ятні”, коли генуезці контактували здебільшого з креатурами Мамаю, у кафській канцелярії виробилася традиція пропускати ім'я хана в документації, щоб уникнути незручних моментів під час підтвердження попередніх актів у ханів-наступників.

Однак ім'я хана в акті від 28 листопада 1380 р. все ж є. Серед свідків із татарської сторони є ім'я якогось Омар Ходжі “повіре-

Посвідчувальна частина татаро-генуезького договору-ярлика 1380 р.
з іменем хана Конак-Бея

²³ *Diplomatarium veneto-levantinum*, vol. 2: 1351–1454, ed. G. M. THOMAS, R. PREDELLI, Cambridge, 2012 (1899), p. 25–26, 51–52.

ного хана Конак-бея” (*Omarcoia messo de lo Imperao Conachbey*). Читання не викликає сумнівів. Повне ім’я свідка відділено крапками. Ім’я цього хана в інших джерелах відсутнє. Чи був це ставленик Мамає, зведений на трон після кількох поразок восени 1380 р. й загибелі хана, чи це був самостійний претендент, з’ясувати неможливо через відсутність паралельних джерел. Єдине, що можна сказати: влада його тривала недовго. У перші місяці наступного, 1381 р., до Криму і Солхату прибув новий правитель, ставленик “імператора Тани” (Токтамиша?), Ільяс-бей, син Кутлуг-Буги.

Варто відзначити, що в латинських текстах при згадці татарського хана вживається традиційне формулювання: *dominus* ім’ярек *imperator Tartarorum*. Саме в такій послідовності, коли власне ім’я передує титулові чи зовсім без власного імені, “хан татар” згадується в переважній більшості генуезьких документів. Хоча загалом цей порядок слів при відтворенні імен правителів (та інших осіб) не був суворо регламентований у середньовічній латині, однак був найбільш вживаний (зокрема і в епіграфіці), особливо в офіційних текстах, починаючи з античної епохи. У пізньосередньовічних діалектних текстах, в умовах використання артиклів, послідовність розстановки імені й титулу (посади) стає більш вільною. У перекладних же документах порядок слів мав переважно зберігати ту саму послідовність, яка була в іншомовному оригіналі. Як близький приклад наведемо зворотні за порядком слів формулювання з діалектних перекладів ярликів хана Джанібєка 1347 р. і Бердібека венеційцям 1358 р.: *Li Venetiani Franchi manda requirando allo imperador grande Usbeccho...*; *Lo Imperador Usbech*; *lo imperador Zanibech*; *lo imperador Berdibech*²⁴. Усі ці приклади, як нам видається, доволі ясно вказують на правомірність твердження, що в посвідчувальній частині татаро-генуезького договору 1380 р. вказано ім’я хана, від чийої особи й уклад цей договір “повелитель Солхату” Чаркас-бей і чий представник – Омар Ходжа був присутній при його затвердженні.

²⁴ *Diplomatarium veneto-levantinum*, vol. I: 1300–1350, ed. G. M. THOMAS, T. L. F. TAFEL // *Monumenti storici*, vol. V, Venetiis (Sumptibus societatis), 1880, p. 311–313; *Diplomatarium veneto-levantinum*, vol. 2..., p. 48–51.

Місце проведення переговорів у тексті договору зазначене топонімом “Три пагорби” (*trey pozi*). Слово *pozo* має суто однозначне тлумачення в більшості романських мов як ‘криниця’. Однак у словниках лігурійської мови є дуже схоже слово *pozso*, яке іноді на письмі набувало форми *pozo* й означає ‘вершина’, ‘гора’, ‘пагорб’²⁵. Дослідники досі тлумачили цей вираз договору саме як “три криниці”, дослухаючись авторитету Сильвестра де Сасі, який саме в такий спосіб переклав його французькою мовою (й мав рацію з огляду на ізольованість контексту)²⁶. Пошуки на топонімічних картах тюркської кальки для “трьох криниць” – Уч-Кую, Уч-Қуу в районі Кафи нічого не виявили. Найближчий подібний топонім знаходимо лише за 35 км на північний захід від Кафи, на правому березі нижньої течії р. Индол (після 1945 р. с. Восточне, Советського району)²⁷. Свідчення ж генуезьких документів, зокрема бухгалтерських книг масарії Кафи, дають нам змогу зробити висновок, що, в нашому випадку, топонім *trey pozi* належить перекладати саме як “Три пагорби”.

“Три пагорби” чи “Три пагорбки” (лат.: *Tres Montaculi, Tria Monticuli, Tres Montagnoli*; тюркськ.: Уч-Оба (?), Уч-Тобе (?)), починаючи з 1442 р.²⁸ часто згадуються в бухгалтерських книгах масарії Кафи як місце зустрічі татарського хана і його представників із владою генуезької Кафи тоді, коли вони не мали великого бажання входити в межі її фортечних мурів. Протягом 1380–1382 рр. представники влади Солхату були більш безпечними й без остраху відвідували місто. Однак уже Хаджі-Герей, наскільки нам відомо, на відміну від свого сина Менглі-Герей, жодного разу не входив у межі Кафи. Надалі звичай (?) строго забороняв кримським ханам ночувати в межах фортечних мурів османської Кефе²⁹.

²⁵ S. APROSIO, *Vocabolario Ligure storico – bibliografico sec. X–XX. Parte seconda – Volgare e Dialetto*, vol. II (M–X), Savona, 2003, p. 276.

²⁶ *Les présentes promesses et conventions ont été faites entre Caffa et la montagne de Jachim, devant les Trois Puits*. Див.: A. SILVESTRE DE SACY, ‘Pièces diplomatiques...’, p. 58. Див.: Карта верстовка Криму, аркуш VI–10.

²⁷ Див. транскрипцію книги масарії Кафи 1441–1442 рр.: О. В. Джанов, ‘Книга масарії Кафи 1441–1442 рр.’, *Ucrainica Mediaevalia*, vol. 4 (2021): 308–375.

²⁹ ‘Описание Черноморья, составленное Эмидием д’Асколи в 1634 г.’, изд. Н. П. ДАШКЕВИЧА, *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*, кн. V, Киев, 1891, с. 21; ‘Описание Черного моря и Татари, составил доминиканец

Найімовірніше, “Три пагорби” були традиційним місцем зустрічі в ближніх околицях Кафи задовго до 1442 р. Можна, без сумніву, передбачати наявність поблизу цього місця джерела питної води, оскільки татарські делегації перебували тут іноді не один день. Також не підлягає сумніву, що татарська сторона для переговорів завжди приходила із боку Солхату. Отже, цю місцевість треба шукати поблизу дороги з Кафи до Солхату (нині Сімферопольське шосе в м. Феодосія).

Згадана гора Яким, вочевидь, відповідає горі Паша-Тепе, оскільки це, хоча й не єдиний, але найбільш примітний окремих орографічний об’єкт поблизу Кафи, з боку Солхату. На карті Кафи й околиць 1784 р. між містом і горою Паша-Тепе на південний-схід від дороги якраз і позначені три помітні пагорби, між якими також позначено фонтан, кам’яний (?) міст через балку і ще якісь споруди. Це означає, що цей об’єкт був достатньо примітним навіть у другій половині XVIII ст. Нині місцевість перебуває під сучасною забудовою, але на топографічних картах, датованих часом до Другої світової війни, ці пагорби все ще було позначено. Вони знаходяться на висоті близько 36,6 м над рівнем моря.

Відносно кордонів земельної ділянки, що належала генуезькій Кафі, а потім османській Кефе, можемо навести лише доволі пізні, але варте особливої уваги свідчення османського історіографа хана Сахіб-Герая (1532–1551) – Реммаль-Ходжи. За його свідченнями, на час облоги Кафи османськими військами 1475 р. межі землі Кафи заледве сягали гори Паша-Депесі (нині гора Паша-Тепе)³⁰. У будь-якому випадку цей текст повністю руйнує столітній історичний міф, що побутує в історіографії, про обширні міські околиці, які належали генуезькій Кафі, і за право бути гу-

Эмиддио Дортелли Д’Асколи, префект Каффы, Татари и проч. 1634’, перев. Н. Н. Пименова, примеч. А. Л. БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАРДА, *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, т. XXIV, отд. II: Материалы (1902): 112.

³⁰ ‘Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551)’, ed. crit., trad., notes et gloss. Ö. GÖKBILGIN, *Ataturk Üniversitesi Yayınları*, № 212, *Edebiyat Fakültesi*, № 46, *Araştırma*, № 37, Ankara, 1973, p. 116–117, 249–250; ХОДЖА РЕММАЛЬ, ‘Хроника “Тарих-и Сахиб Герай хан” (“История о хане Сахиб Герая”’, часть 4, перев. Р. АБДУЛДЖЕМИЛЕВ, *Крымское историческое обозрение*, № 13 (2019): 213–214.

бернатором яких у другій половині XV ст. нібито суперничали представники панівного клану Ширін. Виявляється, що невеличка територія за межами фортечних мурів, яка належала генуезькій Кафі, являла собою лише безплідні кам'янисті схили, балки та солончаки.

Татаро-генуезький договір-ярлик 1381 р.

Документ являє собою аркуш пергаменту вертикальної орієнтації, розмірами 56,9 на 24,1 см. Аркуш був спочатку складений гармошкою усередину текстом поперек висоти чотирма перегинами, а потім перегнутий ще удвічі. На це, як і в попередньому документі, вказують сліди згинів, потертості зовнішніх кутів, аж до втрати, і забрудненість зовнішніх сторін та кутів.

Документ має такі самі сліди плісняви, які є на попередньому. Документ відреставрований. У тексті є фізичні лакуни пергаменту і самого тексту, які відновлюються не без зусиль.

Почерк документа цілком зрозумілий. Не викликає сумніву те, що обидві копії договорів були написані рукою одного скриби – Юліана Панісаріо, про що й сказано в заключних частинах обох документів. Система скорочень і пунктуації ідентична до попереднього документа. В тексті використана літера *k* у транскрипції східного імені свідків – Акбаш (*Ackbas*, кіпчакськ. *Aqbaş*). Це явище досить рідкісне в генуезькій писемності. Графічно вона являла собою літеру *h*, перекреслену зверху горизонтально. Подібне написання скриби масарії Кафи використовували при веденні бухгалтерських книг, наприклад в абрєвіатурі слова *karatus*.

Основна частина документа (53 рядки тексту з 68) являє собою дослівний переклад ярлика-договору із тюркського оригіналу на лігурійську мову, попередньо складеного перед 28-м днем місяця Зу-ль-каада 782 року Хіджри (23 лютого 1381 р.) в палаці комуни Кафи. Основний текст договору був записаний писарем комуни Антоніо Мазуро латинською чи лігурійською мовою і був засвідчений іменами шістьох представників татарської сторони. З оригіналу, в Кафі, перекладач комуни з/на тюркської мови – Франческо ді Джібелетто створив два екземпляри перекладу цього до-

говору тюркською мовою, виконаного уйгурським алфавітом. Один із них був затверджений печаткою комуни. 23 лютого всі три екземпляри розглянув правитель Солхату Ільяс-бей у своєму палаці в Солхаті. Принаймні один із екземплярів тюркською мовою додатково був засвідчений п'ятьма свідками з татарської сторони, після чого до готового тексту було додано ще кілька рядків із засвідчувальними клаузулами й списком свідків, а сам документ був завірений особистою печаткою Ільяс-бея. Лише після цього готовий текст ярлика був відправлений до Кафи.

Перед 28 липня 1383 р. (чи того самого дня) у Кафі ярлик переклали тлумачі комуни: Франческо Джібелетто і Лучано Каллігепарії розмовним лігурійським діалектом. 28 липня 1383 р. текст перекладу був внесений у реєстраційний картулярій публічних актів курії Кафи нотарієм і писарем курії – Джуліано Панісаріо. Текст його було супроводжено попередньою довідкою латинською мовою про обставини перекладу. Після того з цього запису в картулярії курії рукою Джуліано Панісаріо була зроблена копія на пергаменті, про що говорить позначка в нижній лицевій частині документа. Далі документ був складений чотири рази гармошкою поперек, а потім ще раз вздовж. З зовнішнього боку з'явилася позначка про час складення і зміст документа. У такому вигляді він згодом опинився в Генуї.

Договірні сторони. Татарську сторону, як вказано в тексті договору, представляв Ільяс-бей як правитель Солхату і півострова Крим. Він діяв у межах повноважень, наданих йому ханом, що підтверджувалося ханською пайзою. Особисто він не був присутній під час обговорення і складання попереднього тексту документа в палаці комуни Кафи. Татарську сторону на переговорах представляла делегація його речників. Очоловав її посол Ільяс-бея – Комарчи, син Акбаш-бея. Другим за значущістю представником був повірений Ільяс-бея – Байрам-Ходжа, який мав на руках пайзу хана. Крім них у складі посольства були: Ходжа-Ісса, син Хаджи-Давуда, Ала-ад-Дін із Діо дель'Оро, Ходжа-Асан, син Макомета, Макомет із Тани. Генуезьку сторону, як і минулого разу, представляли: повноважний консул Кафи Джаноно ді Боско, два масарії: Терамо Пікеноті і Бернабоне Ріци, а також члени ради Кафи.

Із імен татарських представників варто звернути увагу на ім'я якогось Ала-ад-Діна (в оригіналі: *Alauadim de lo dio de loro*), якщо з транслітерацією “особистого імені” у вигляді популярного мусульманського лакабу не виникає проблем, то друга частина імені являє собою суцільну загадку. Якщо намагатися перекласти його з італійської, як це намагався зробити Гьоза Кун, то виходить не зовсім розбірливий вираз “їхнього бога”, що схилило дослідника припускати, що цей Ала-ад-Дін був представником мусульманського духовенства. Нам здається, що слово, прийняте за займенник “їх” (*loro*), не треба розглядати як займенник. У лігурійській мові займенник *loro* звичайно ж вживався, але це було, так би мовити, “італьянізмом”. Замість нього, в лігурійських діалектах вживалась здебільшого форма *lor*, яка є і в тексті нашого договору (28-й рядок). Вочевидь, у другій частині імені Ала ад Діна відбулося звичайне для цього часу злиття артикля *lo* із наступним елементом – *ого*, який починався з голосної. Приклади такого злиття артиклів із топонімами наявні в книзі масарії Кафи 1381–1382 рр.: *Larpati = l'Arpati ≈ lo Arpati*, *Larbato = l'Arbato ≈ lo Arbato*. Вочевидь, друга частина імені являла собою якийсь невідомий нам топонім. Відкинувши артиклі, ми отримаємо Діо Оро, а враховуючи взаємозамінність у лігурійській мові L і R, особливо в ономастиці, то можлива й форма Діо Оло (+ варіанти із заміною O на U). Утворення ж складних імен за схемою ім'я + місце походження не потребує жодних додаткових пояснень.

Ім'я ще одного представника татарської делегації – Ходжи-Асана, сина Макомета, можна було б зв'язати з Шейх-Асаном, сином покійного правителя Солхату – Хаджі Макомета, свідчення про якого є у книзі масарії Кафи 1381–1382 рр.³¹ Однак, для цього не достатньо підстав.

Предмет договору традиційно полягав у спільному бажанні продовжувати дружні відносини між генуезцями і золотоординським ханом, як це було за попередніх ханів. Як і у випадку з попереднім ярликом, складається оманливе враження, що з ініціативою укладення договору, найімовірніше, виступала саме татарська сторона.

³¹ *Sic Assan filius quondam Agimacomet domini Sorchati*. Див.: МС 1381–1382 f 11v.

Зобов'язання генуезької сторони, які вона повинна була виконувати, аналогічні до тих, що були зафіксовані в договорі 1380 р.: 1. Бути в дружбі з ханом; 2. Бути ворогами його ворогів і друзями його друзів. 3. Не приймати у свої міста й фортеці ворогів і зрадників хана; 4. Допускати до Кафи тітама, який судитиме підданих хана. Суддею ж усіх постійних жителів Кафи, незалежно від їхнього походження, буде консул; 5. Допускати до Кафи збирача ханського мита, який його стягатиме, згідно з початковою традицією.

Зобов'язання татарської сторони: 1. Передати зі складу ханства 18 казалий, які належали Солдаї, коли вона була зайнята генуезцями, і які в них пізніше відібрав Мамай; 2. Передати зі складу ханства Готію від Чембало до області Солдаї з казалиями, землею, водами і людьми 3. Передати зі складу ханства три казалиї Чембало; 4. Дозволити генуезцям і їхнім підданим сіяти посіви на території ханства, пасти худобу і володіти майном за умови, що вони будуть платити амбарний збір; 5. Усі торговці на території ханства будуть у безпеці, й до них не застосовуватимуть нових звичаїв чи податків; 6. Якщо раб чи рабіня втечуть із Кафи в Солхат і з Солхату в Кафу, то вони мають бути повернені, а за повернення ніхто не має права вимагати більше ніж 35 аспрів; 7. Якщо підданий хана має претензії до генуезця, то розсудити їхній спір має консул Кафи; 8. Якщо є претензії до підданого хана, то судити його має тітам, якщо спір відбувався в Кафі, чи Чаркас-бей – якщо спір відбувався в Солхаті.

Як бачимо з тексту пожалування, порівняно з попереднім договором, в угоді 1381 р. зникло уточнення про те, що жителі казалий Готії були християнами. На наш погляд, не варто надавати особливого значення цьому фактові, який може виявитися випадковістю. Значно суттєвішим є додаток про пожалування трьох казалий в околиці Чембало. Бухгалтерська книга масарії Кафи 1381–1382 рр. фіксує факт включення неназваних за іменем і числом казалий Чембало в податкову відомість, поряд із казалиями Солдаї і Готії у грудні 1381 р.³²

³² *Cartularium introitus casalium Soldaye Gotie et Cimbali*. Див.: А. В. Джанов, 'Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)', *Судейський збірник*, вип. 1 (VII) (2018): 244; МС 1381–1382 f 294v.

Свідки з татарської сторони при затвердженні договору в Солхаті: 1. Реджиб, син Ітурлу; 2. Мерет-Бога-бей, син Яголтай-бей; 3. Комарчи, син Акбаш-бей; 4. Пандасені Чаркасо. Обов'язки перекладача в Солхаті виконував Джовані Ріци.

В обох договорах згадано про обов'язкову присутність у Кафі певного “татарського” чиновника, якого позначено терміном *titam* (лат. *titanus*). У сферу його повноважень, судячи з контексту самих договорів, входило юридичне (судове) представництво, винятково, підданих хана. Ті самі повноваження обумовлені в тексті Статуту Кафи 1449 р. (*titanus seu vicarius canlucorum*)³³. Перший видавець тексту Статуту В. Юргевич висловив припущення, що цей термін пов'язаний із тюркським титулом чи з посадою “тудун”, який був відомий йому за візантійськими джерелами³⁴. Однак, жодних особливих філологічних чи документальних підтверджень цьому досі так і не було знайдено. Далі В. Гейд, зі свого боку, пов'язав термін *titano* (так у В. Гейда, але в джерелах саме така форма не зустрічається) з титулом *capitano della campagna* (*governatore della campagna*), який відомий за генуезькими документами та хроніками другої половини XV–XVI ст.³⁵ У подальшій науковій літературі, присвяченій генуезькій присутності в Криму, відповідність *titanus* = *тудун* = *capitano della campagna* залишалася і залишається непохитною, хоча вона виключно штучна. До неї з часом так само додавалися вигадані деталі, наприклад, про те, що цю посаду обіймали винятково татари³⁶. Усупротив із останньою думкою французький дослідник М. Балар виявив у книгах масарії Кафи 1374–1375 і 1381–1382 рр. свідчення про одного тітама (тітана), на ім'я Хачатур (*Caihador*), а в 1386–1387 рр. – ще про одного, на ім'я Пандасені (*Pandaseni*)³⁷.

³³ ‘Устав для генуезьких колоній в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году’, изд. и примеч. В. Н. ЮРГЕВИЧА, *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, т. V (1863): 763; ‘Statuto di Caffa’, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri (1453–1475)*, t. II, parte II: 1473–1475, ed.: et com. A. VIGNA // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. VII, parte II, Genova, 1879–1881, p. 650, § 461.

³⁴ ‘Устав для генуезьских...’, с. 830–831, прим. 114.

³⁵ G. HEYD, *Op. cit.*, p. 155–156.

³⁶ М. КОВАЛЕВСКИЙ, ‘Юридический быт Генуезьских колоний на Черном море во второй половине XV в.’, *Сборник статей по истории права, посвященный Н. Ф. Владимирскому-Буданову*, К., 1904, с. 209.

³⁷ M. BALARD, *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVIe siècle)*, t. I–II // *Atti della Società Ligure di Storia Patria. Nuova Serie*, vol. XVIII (XCII), fasc. I, II // *Bibliothèque des écoles françaises d’Athènes et de Rome*, fasc. 235, Genova; Rome, 1978, p. 286.

У джерелах трапляється певна кількість реальних свідчень, які стосуються безпосередньо тітама (тітана), який знаходився і постійно проживав у Кафі. Вперше в документах тітама згадано у збірнику генуезьких законів 1363 р., де йдеться про те, що консул Кафи щорічно отримує від тітама чи комерціаріїв 4000 аспрів, імовірно, давно обумовленої суми³⁸. Ця сума регулярно потрапляє в дохід комуни Кафи і фігурує у книгах масарії Кафи другої половини XIV ст.³⁹ У 1374–1382 рр. цю посаду обіймав якийсь Хачатур, напевне вірменин за походженням. Як бачимо, свою посаду Хачатур обіймав тривалий період. Його дім знаходився десь біля головних воріт Кафи, які, звичайно, були тими воротами, від яких починалася дорога до Солхату. Цікаво, що ворота мали побутову назву “Хачатурова брама”. У межах фортечних стін був якийсь склад, що належав особисто Хачатурові, який знаходився недалеко від цих воріт⁴⁰. Ймовірно, свою назву “Хачатурова брама” отримала тому,

³⁸ *Nec possit habere, petere vel recipere, seu in usum suum convertere, asperos quatuormillia quos solitum esse consules recipere et habere a Titano sive a comerihariis. Qui asperi quatuormillia deinceps percipi et haberi debeant per syndicos comunis.*

І не може використати, вимагати чи присвоювати, чи витратити особисто, ті 4 000 аспрів, що виплачуються консулам, а утримуються і вилучаються у тітана чи комерціаріїв. Ці 4 000 аспрів надалі можуть взяти й витратити синдикі комуни. Див.: ‘Leges genuenses’, ed. C. DESIMONI, A. T. BELGRANGO, V. POGGI, *Historiae patriae monumenta*, t. XVIII: *Augustae Taurinorum: e regio typographeo apud fratres Bocca bibliopola Regis*, (Torino, 1901), col. 361.

³⁹ А. В. Джанов, ‘Каффа и Крым...’, с. 162, 186; МС 1374–1375 f 36r; МС 1381–1382 f 40r.

⁴⁰ *Die prima augusti. [1386] Iardacum unum cum uno sbaro cum certis domunculis quod fuit quondam domini Caiadoris olim t(it)amii Caffa situm in burghis ad ostium mastrum Caiadoris et quod venditum fuit per Sanbey fillium et heredem dicti domini Caiadoris et Emchinam uxor dicti domini Caiadoris et mater dicti Sanbey dominis Leonardo Iustiniano et Conrado Leonelis sindicis et massariis pro comuni Ianue in Caffa ut in dicto cartulario massarie precedenti continetur debet nobis pro dicto cartulario massarie precedenti in CCXXXI et de eo in racione debitorum assignatorum in isto in CCCXXVIII sommos C sagios XV.*

Дня першого серпня. 1386. Склад один з огорожею і спорудами, який належав покійному панові Хачатуру, колишньому т(і)аму, що знаходиться у Кафі, в бурзі, біля головних воріт Хачатура, який продав Санбей, син і спадкоємець згаданого пана Хачатура, і Емкінам, дружина згаданого покійного пана Хачатура і матір згаданого Санбея, [по запису на ім’я] панів Леонардо Джустиніані й Конрадо Леонелі – синдиків та масаріїв Кафи, за генуезьку комуни в Кафі, як про це записано в картулярії попередньої масарії, винен нам [згідно із записом] у згаданому картулярії попередньої масарії на [аркуші] 241, і про це [same] в рахунку “боржників і позикодавців” у цьому [картулярії] на [аркуші] 328–100 сомів і 15 саджію. Див.: МС 1386 f 373r.

що десь поруч і знаходився дім тіама Хачатура. До 1386 р. спочилого Хачатура змінив тіам Пандасені, який, ймовірно, певний час виконував також обов'язки збирача ханського комеркія⁴¹. Тіама Пандасені можна ідентифікувати як черкеса Пандасені – представника Ільяс-бея в договорі 1381 р. У пізніших джерелах імена ханських тіамів Кафи нами поки що не виявлені. В цілому свідощтва татаро-генуезьких договорів, Статуту Кафи 1449 р. та дані бухгалтерських книг масарії Кафи дають чітке уявлення про повноваження тіама. Домислювати їм додаткові функції уявляється зайвим.

Цілком ймовірно, що титул чи найменування посади *titam* є золотоординським відображенням найменування китайсько-монгольської чиновної посади *tidem*, що означала ‘розпорядник’, ‘інспектор’, ‘управляючий’⁴². Це цілком відповідає визначенню, даному для тіама в Статуті 1449 р. – *vicarius*, що означає ‘повірений’, ‘управляючий’, ‘уповноважений’. Їх тотожність наглядно демонструє форма лігурійської транслітерації цього терміна в договорах 1380 й 1381 рр.: *titam* в однині та *titaun* – у множині. Дуже добре, що це було зафіксовано саме в розмовній формі – в латинських текстах ужиткова форма підлягала примусовій латинізації в формі *titanus*.

Статус та діяльність тіама в Кафі були тісно пов'язані з діяльністю ханських комеркіаріїв, які збирали ханський митний податок – тамгу (*tamoga, comerihium canlucorum, comerihium Imperii Gazarie, comergium canlucorum, tolta canlucorum*). У певних випадках генуезькі документи прямо називають тіама комеркіарієм⁴³. Ханські комеркіарії згадані у найбільш ранніх збережених актах, укладених у Кафі в 1289–1290 рр.⁴⁴ Розмір ханського комеркія за

⁴¹ *Pandaseni titanus Comeriharius Canlucorum*. Див.: МС 1386 204г.

⁴² П. О. Рыкин, ‘Титямъ: об одном китайском титуле в средневековых русских летописях’, *АБ-60. Сборник статей к 60-летию Альберта Кауффулловича Байбурина*, Санкт-Петербург, 2007, с. 475–492.

⁴³ *Dominus Caihador titanus et alii comeriharii*. Див.: МС 1381–1382 f 39г; *Tolec et socius comeriharii domini Caihadori titani*. Див.: МС 1381–1382 f 190v; *Exin bey filius quondam Caihadores comeriharii canluchorum*. Див.: МС 1386–1387 f 80г; *Pandaseni titanus comeriharius canlucorum*. Див.: МС 1386–1387 f 204г.

⁴⁴ Див.: *Gènes et l'outre-mer*, t. 1: *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290*, ed. et com. M. BALARD // *Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Âge*, vol. 12 (1973).

часів Франческо Балдуччі Пеголотті (перша половина 1320-х рр.) складав 3% від вартості товару при його ввозі та вивозі⁴⁵. Ті ж самі 3% стягували з італійців до 1443 р. в Тані, до початку репресій проти італійців. Після врегулювання татаро-італійського конфлікту венеційцям дозволили вести торгівлю в Тані за умови стягнення 5% торгового мита. В Криму в портах: Провато, Калітра й Солдая, згідно ханських і локальних привілеїв 1356 і 1357 рр., венеційцям дозволялось вести торгівлю за 3% ханського комерція. В подальшому, з венеційської документації 1360 р. відомо, що їхній уряд доручав своєму послу до хана просити зниження комерція в Тані з 5% до 4%⁴⁶, як на той же час платили генуезці, а 1369 р. – з 4% до 3%⁴⁷. Відомості про розмір ханської тамги безпосередньо в Кафі з часів Пеголотті до 1386–1387 рр. нам невідомі. Книга масарії Кафи 1386–87 рр. фіксує ставку ханського комерція в 5%⁴⁸. Комерцій стягувався за результатами зважування на спеціальних “сарацинських вагах”, оплата місця під які принесла 1387 р. казни Кафи 10 сомів, що дорівнювало 1700 аспрам⁴⁹.

⁴⁵ F. PEGOLOTTI, ‘La pratica della mercatura’, ed. et com. A. EVANS, *Mediaeval Academy of America*, № 24, Cambridge, Mass., 1936, p. 26.

⁴⁶ F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, vol. I, Paris, 1958, p. 95, № 355.

⁴⁷ *Ibid.*, vol. I..., p. 121, № 476.

⁴⁸ *Die III iullii [1387] Raffael de Naino et Batista de Zoalio colectores comerihii de quinque pro centenario ca(n)lucorum debet nobis pro introytu dicti comerihii in CCCLXXXVIII sommos XVIII.*

Дня 3 липня 1387 року Рафаель ді Найно й Батіста Зоалі збирачі ханського комерція в 5% винні нам за надходження згаданого комерція [за рахунком] на [аркуші] 389 – 18 сомів. Див.: МС 1386–1387 f 448r.

⁴⁹ *Item die XVIII madii pro Quilicho de Pontremulio in LII et sunt pro teraticho comunis canlucorum pro pondere canluchorum quod consueto erat canluchis solvere et qua comune coliget monetam introytum dictorum canluchorum comerihii dictus Quilichus recipere debeat sommo X pro penssione dicti ponderis annuatim a dictis canluchis videlicet tamquam emptor teraticor(um) anni proxima preteriti de LXXXVI habito consylylio per dominos massarios quod in re vera dictus Quilichus sive emptores dictorum teraticorum habere debent omni anno a dictis canluches (sic!) sommos X pro penssione dicti teratici et propterica deliberant dare dictos sommos ut debitum est asperos MDCC. per sommos X ad rationem asperorum CLXX per sommum I prout valebant.*

Також 18 травня 1387 р. Квіліко ді Понтремолі [за рахунком] на [аркуші] 52, а саме за комунальний земельний податок ханських підданих за [разміщення] ханських ваг, який, як повелося, ханські піддані платять, і який оплачується з коштів

Досить часто збір ханського митного податку виконували піддані Генуї, хоч це й суворо заборонялось найраннішими Статутами, які регламентували адміністративний устрій, економічні й правові норми в генуезькому Замор’ї⁵⁰. Нам достеменно відомо про збір ханського комерція генуезцями 1380–1381, 1386–1387, 1457 рр. Однак, ми можемо констатувати, що це відбувалось у періоди нестабільності у відносинах між Кафою й татарською владою Криму, а в 1457 р.⁵¹ – в умовах відкритої конфронтації з Кримським ханом Хаджи-Гіреєм.

Дуже показовим є зобов’язання татарської сторони допускати на територію ханства генуезців та їх підданих з правом культивувати землю і випасати худобу. При цьому вони зобов’язуються платити податок, котрий мовою оригіналу (тюркською) звучав “амбар” (l’ambar). Назва цього податку широко представлена в тарханних ярликах золотоординських та кримських ханів. Прикметно, що цей же термін ми зустрічаємо і в генуезьких документах. Зокрема, він присутній у книзі масарії Кафи 1381–1382 рр., у відомості збору податків із казалій, які відносилися до Солдаї (abl. sing.: *am-bario*)⁵². Можна вважати, що у золотоординському Криму це був основний податок з сільськогосподарських територій. Зважаючи на назву, він нараховувався з суми наявних у коморі продуктів (умовно), найвірогідніше, восени, після збору врожаю і забою худоби.

згаданого ханського комерція; згаданий Квіліко повинен вилучити щорічні 10 сомів на забезпечення згаданих ваг у згаданих ханських підданих, як відкупник земельного податку за нещодавно минулий 86-й р., [згідно] думки панів масаріїв про те, що дійсно згаданий Квіліко або ж відкупник згаданого земельного податку повинен стягувати кожен рік у згаданих ханських підданих 10 сомів, що має складати 1700 аспрів. За 10 сомів, за розрахунком 170 аспрів за 1 сом. Див.: МС 1386–1387 f 217v.

⁵⁰ Від Статуту 1290 р. зберігся лише відповідний заголовок глави 16: *Quod aliquis non habeat comerchium* (Про те, щоб ніхто не стягував комерції). Текст же самої цієї постанови повністю дійшов у складі Статуту 1304 і 1316 рр. Див.: ‘Statuti della colonia genovese di Pera’, ed. V. PROMIS, *Miscellanea di Storia Italiana*, t. XI, Torino, 1870, p. 774–775; ‘Imposicio Officii Gazarie’, ed. L. SAULI, *Historiae Patriae Monumenta*, t. I: *Leges municipales. Augustae Taurinorum*, Torino, 1838, col. 396.

⁵¹ А. В. Джанов, ‘Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг. (по данным книг массарии Каффы)’, *Сугдейський збірник*, вип. 3–4 (VIII) (2021): 177–178.

⁵² А. В. Джанов, ‘Каффа и Крым...’, с. 116.

В цілому договори 1380 й 1381 рр. можна охарактеризувати як повноцінні міжнародні угоди-ярлики з цілком прозорою і чіткою структурою та складом. Для історії італо-татарських взаємовідносин ці два документи тепер вже не є унікальними. На щастя в Генуезькому державному архіві зберігся ще один переклад подібного ярлика, наданий генуезцям Кафи ханом Хаджи-Гіреєм 1457 р.⁵³ Всі інші збережені тексти мають більш локальний характер та спрощений склад, а частіше й взагалі – лише підтверджувальне значення, як, наприклад, татаро-генуезький договір від серпня 1387 р. Можливо, у справі дослідження татаро-генуезьких дипломатичних і договірних відносин ще будуть відкриті і нові, досі не відомі, джерела.

Саме звернення до оригіналів, у нашому випадку, показало можливі перспективи в дослідженні західних документальних джерел з історії Золотої Орди. На щастя, вдалося виявити ті деталі тексту, які пройшли повз увагу поважних попередників. Варто згадати, що в ХІХ ст. документи, напевне, перебували у гіршому стані для їх прочитання ніж зараз – після реставрації, хоча, як показала звірка, за час, який минув, деякі деталі тексту вже не можна роздивитись. Так, у договорі 1380 р. вдалося виявити ім'я золотоординського хана Конак-Бея. Мабуть він займав ханський трон не дуже довго. Це ім'я раніше не зустрічалось у письмових джерелах, зокрема в генеалогіях Джучидів. А в договорі 1381 р. вдалося роздивитись напівстертий числівник “три” перед згадкою казалий Чембало, що дозволяє тепер переглянути панівні в археологічній літературі умоглядні висновки щодо кордонів і складу територій, які знаходились у юрисдикції консула цієї важливої генуезької фортеці в Південно-Західному Криму.

Ще слід відмітити характерну особливість ярликів 1380 та 1381 рр. У текстах декілька разів повторюється подвійна формула *pati e conventioyn*. Частота їх застосування нагадує також подвійну формулу *pota i шертъ* ярликів, а конкретніше шертних грамот, які видавали Кримські хани московському князю протягом ХVІ ст.⁵⁴

⁵³ А. В. Джанов, ‘Каффа, Крымское ханство...’, с. 185–187.

⁵⁴ Див. багато прикладів у: *Посольская книга по святам Московского государства с Крымом. 1567–1572 гг.*, отв. ред. М. В. МОИСЕЕВ; подгот. текста А. В. МАЛОВ, О. С. СМЕРНОВА; статьи, коммент. А. В. ВИНОГРАДОВ, И. В. ЗАЙЦЕВ, А. В. МАЛОВ, М. В. МОИСЕЕВ, Москва, 2016, 400 с.

Таке ж саме “тавтологічне” формулювання у вигляді, наприклад *pax gloriosa et concordia*, присутня і в латинських перекладах шертних грамот (ярликів) польським королям⁵⁵. Семантичне значення обох слів у цій парі об’єктивно тотожне. Напевно, ця особливість компоновки тексту була присутня в тюркському оригіналі, адже така гра парою слів дуже притаманна цій мові.

Татаро-генуезький договір 1387 р.

Документ знаходиться в пергаментному зошиті, в якому переплетено 10 аркушів, розмірами орієнтовно 35 на 25 см. Тільки чотири з них містять рукописний текст з обох боків. Інші залишилися порожніми. На звороті останнього аркуша є помітка: *pax cum domino Morath beghi pax cum domino Sorcatense, pax cum filio domino dobrodze. Que omnes facte fuerunt per Gentilem de Grimaldis et Ianonum de Boscho ambaxatores comunis Ianue MCCCLXXXVII* (Мирний договір з паном Мурат-бегом, мирний договір з правителем Солхату, мирний договір з сином пана Добротиці. Всіх їх було заключено Джентіле ді Гримальді та Джаноно ді Боско, послами комуни Генуї 1387 р.). Як вірно свідчить запис, у цьому рукописному зошиті містилися копії договорів, укладених послами комуни Генуї Джентіле ді Гримальді та Джаноно ді Боско, яких було направлено урядом комуни до Пери та Кафи з місією владнати військову напругу з деякими чорноморськими державами, як у випадку з мирними угодами між представником золотоординського хана Токтамиша і послами Іванка, сина добруджанського деспоту Добротиці (1347–1386)⁵⁶, а також налагодити відносини комуни з османським султаном Мурадом (1360–1389)⁵⁷. Посли ко-

⁵⁵ D. KOŁODZIEJCZYK, ‘The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by an Annotated Edition of Relevant Documents’, *The Ottoman Empire and its Heritage*, vol. 47, Leiden; Boston (Brill), 2011, p. 288–289 (про явище), p. 534, № 2.

⁵⁶ М. АНДРЕЕВ, Вл. КУТИКОВ, ‘Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 година (принос към изучаване международните договори на средновековна България)’, *Годишник на Софийския университет. Юридически факултет*, т. LI, част 1, София (Наука и изкуство), 1960, с. 3–110.

⁵⁷ K. FLEET, ‘The Treaty of 1387 between Murād I and the Genoese’, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 56, no. 1 (1993): 13–14.

муни Генуї мали всі повноваження на ведення згаданих перемовин, згідно письмового розпорядження та мандату, написаного рукою канцлера комуни П'єтро Баргаліо, про що мовиться у тексті самого договору. Судячи з даних документальних джерел, у подорож в напрямку Чорного моря посли вирушили разом з новим консулом Кафи та іншими чиновниками, призначеними замінити стару адміністрацію цього міста⁵⁸, строк повноважень якої збігав 15 серпня 1387 р. Посольська місія розпочалася підписанням двох договорів, 27 травня в Пері, куди прибули посли добруджанського деспота, та 8 червня в фортеці Малагіна, в Бітинії⁵⁹, де мав свою особисту резиденцію османський султан. Далі посли опинилися вже в Кафі.

Слід додати коротку передісторію заключення татаро-генуезького договору 1387 р., хоча ми вже досить розлого висвітлювали цю тему⁶⁰. Достатньо мирні відносини генуезької Кафи та золотоординської адміністрації Криму й ханів Золотої Орди 1380–1382 рр., які об'єктивно ілюструють ярлики-договори 1380 та 1381 рр. в наступному 1383 р. змінилися воєнною конфронтацією, коли якийсь хан Полат (Булат) напав на Кафу та пограбував вірменський монастир Йоанна Предтечі в Отузах (25 км на захід від Кафи)⁶¹. Мабуть саме ці події і стали причиною перекладу оригінальних ярликів-договорів 1380 та 1381 рр. з тюркського оригіналу на лігурійську мову. Можливо, було укладено якийсь договір з цим ханом Пуладом, що підтверджував старі ярлики. Цей хан, напевне, був тим самим Бек-Булат-огланом, який намагався стати ханом (імператором) і на деякий час навіть зайняв ханський престол у самому Сараї⁶². Ім'я його декілька разів зустрічається в східних історичних

⁵⁸ М. А. Волков, 'О соперничестве Венеции с Генуею в XIV-м веке', *Записки Одесского Общества истории и древностей*, т. IV, отд. II (1860): 234.

⁵⁹ *Tabula Imperii Byzantini*, t. 13: *Bithynien und Hellespont*, ed. J. CODER, Viena (ÖAW), 2016, p. 748.

⁶⁰ А. В. Джанов, 'Каффа и Крым...', с. 92–102.

⁶¹ А. К. SANJIAN, 'Colophons of Armenian Manuscripts, 1301–1480. A Source for Middle Eastern History', *Harvard Armenian Texts and Studies*, 2. Cambridge, Mass. (Harvard University Press), 1969, p. 100, 1383, № 1; Т. Э. САРГСЯН, *Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV)*, Симферополь (Сонат), 2010, с. 184–185, № 100.

⁶² И. М. МИРГАЛИЕВ, 'К вопросу о Бек Булате – Бек Пуладе', *Научный Татарстан*, № 1/2 (2004): 145–149; Ю. В. ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, 'Джучид Бек-Булат по данным письменных и нумизматических источников', *Золотоордынское обозрение*, т. 4, № 3 (2016): 534–548.

джерелах між 1383 та 1391 рр. Згадку про хана Бек-Булата зберегла також казначейська книга Кафи за 1386–1387 рр., що вже давно стало відомо в науковій літературі⁶³. Однак, за останній час, у науковій та псевдо-науковій історіографії, з'явилося вже декілька спекулятивних тверджень, які і заперечують приналежність ханського титулу Бек-Булату саме в цьому джерелі⁶⁴. Доказова база цього твердження ґрунтується лише на тому, що авторам здається, що в записі бухгалтерської книги 1386–1387 рр. йде перелік осіб, серед яких окремо присутні Бек-Булат-оглан, якийсь не названий на ім'я імператор, два інших оглана та повелитель Солхату Кутлуг-Буга. Опоненти вбачають, що хан не міг бути названий огланом, тому в перекладі між іменем “Бек-Булат” та “імператор” має бути поставлена кома. Це бачення є цілком надуманим, оскільки східні джерела називають Бек-Булата саме огланом, або головним серед огланів, навіть тоді, коли йдеться про його ханські амбіції⁶⁵. До того ж виявилось, що дані книги масарії Кафи 1386–1387 рр. можливо додатково перевірити. Розглянемо це джерело окремо.

У даному випадку ми маємо справу з бухгалтерським записом, зробленим за принципом подвійної бухгалтерії. В одному стовпчику були розписані асигнування та трати масарії на конкретних осіб (не обов'язково саме осіб, але через них), а в іншому фіксувалися форми списання цих сум. У кожному стовпчику є посилення на аркуш цієї ж книги, де містився контр-рахунок. Перенесення сум по контр-рахунках могло вестися, умовно, безкінечно, поки в кінці фінансового року гроші або списувалися в рахунок комуни, яку обслуговувала масарія (казначейство), або переноси-

⁶³ А. Л. Пономарев, “Солхатская война” и “император” Бек Булат, *Золотоординское наследие*, вып. 2 (2011): 18–21.

⁶⁴ Наведемо посилення лише на одну, найбільш “яскраву” працю: В. А. Сидоренко, ‘Бек Булат (Пулад) и начало выпуска генуезско-татарских монет Каффы’, *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, вып. XXIV (2019): 423–424.

⁶⁵ И. Н. Березин, *Ханские ярлики*, Казань, 1850, с. 47–51; *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. I: *Извлечения из сочинений арабских*, сост. и перев. В. Г. Тизенгаузена, Санкт-Петербург, 1884, с. 392–393; *История Казахстана в персидских источниках*, т. IV: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских источников, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным*, Алматы (Дайк-Пресс), 2006, с. 296, 321.

лися як залишок до наступної книги. Саме останнім чином витрати на ім'я Бек-Булата та його товаришів (*socii*) і опинилися в книзі 1386–1387 рр. Сума не була списана в попередній книзі. Чому? Мабуть не було відповідної санкції вищої адміністрації Кафи, адже всі витрати проходили суворий аудит. Чому так сталося – не відомо, але це факт. Таким же чином, сума цих витрат не була списана і протягом 1386–1387 рр. і знов була перенесена до наступної книги масарії. У нашому випадку, до книги 1386–1387 рр. було внесено запис про ці витрати в рахунку залишків попередньої масарії на сторінці 328г. Водночас суму було вказано і в основному особистому рахунку, титул якого починався з імені Бек-Булата на сторінці 312г. В реальності, ці два записи просто копіювалися з попередньої книги. Потім, під час остаточних підрахунків перед закриттям книги, сума була перенесена в залишковий баланс на сторінці 335г. Такі детальні пояснення були необхідні, щоб показати, що цей основний запис, відомий широкому колу науковців, можна, звичайно, якщо пощастить, перевірити на предмет написання імен, сум та іншого ще два рази. Наведемо ці три записи. У записі на сторінці 328г ми знаходимо ім'я винуватця цієї дискусії у вигляді *Becbolat Imperao*. Слід відмітити, що тут наведено не латинську форму титулу (*imperator*), а розмовну лігурійську (*inperao*), яку ми вже зустрічали в текстах договорів 1380 та 1381 рр. В остаточному балансі знаходимо цікаве формулювання *Bolat inperator et socii* (Булат імператор та товариші). Поглянувши на останній запис та всі записи разом, будь-які сумніви в тому, що в основному записі йдеться мова про імператора Бек-Булата, який є одним з трьох огланів, а не про окремо Бек-Булата та якогось імператора, зникають. Якщо писар масарії хотів би скоротити запис, він залишив би для впевненої ідентифікації ім'я лише першої особи, а інших би помітив умовним *socii* – це звичайне явище для бухгалтерських книг. Однак, в усіх випадках слово *inperator* чи *inperao* залишилось не відокремленим від особистого імені “Бек-Булат”, чи скороченого “Булат”. Тому приналежність титулу “імператор” Бек-Булату не можна піддати сумніву. Сподіваюсь, що цього разу наші намагання роз'яснити контекст джерела не були марними. Слід додати, що в записах присутні деякі відхилення від класичної граматики, наприклад *alio* замість *alii*, які характерні й для інших місць цієї книги, що є її особливістю.

<p>f 312r</p> <p>Die <i>prim^a</i> Augusti [1386] <i>Dominus</i> Becbolat Inperator et duo alio gollani <i>cum</i> eo in exercitu <i>contra</i> Caffa nec non Cotl^o bogha bey dominos de Sorcati debent nobis pro cartulari^o massarie precedente in CCXXXI et eis in racione debitorum et creditorum in isto in CCCXXVIII in summa s^ommos CCCXXXIII karatos [sic!] XXXVII karatos XII</p> <p>nota ad Infformacionem presentis debiti</p>	<p>Recepimus die <i>prim^a</i> septembris in cartulari^o massarie dominorum thome de maris et socii in CCXXI et pro eo in racione debitorum et creditorum in CCCXXV s^ommos CCCXXXIII s^agios XXXVII karatos XII</p>
<p>f 328r</p> <p>Die <i>prim^a</i> Augusti [1386] Debitores et Creditores assignati in Cartulari^o massarie dominorum Iacobi spinulle Benedicti de gr^amaldis et petro cazani scripti manu thome de Bono Iohanne notarii et scr^aba ipsorum debent nobis pro...</p>	<p>Recepimus... Item ea die in Becbolat Imperao in CCCII s^ommos CCCXXXIII s^agios XXXVII karatos XII ...</p>
<p>f 335r</p> <p>Die <i>prim^a</i> septembris [1387] Debitores et Creditores assignati in presentis cartularii asignati massarie dominorum thome de marinis et socii debent nobis pro... Item ea die pro bolat Inpatore et sociis in CCCXII s^ommos CCCXXXIII s^agios XXXVII karatos XII ...</p>	

Дві звістки з джерел: від 1383 р., яка походить з маргіналії вірменського рукопису, та звістка 1385–1386 рр. – з книги масарії Кафи підтверджують ханський титул Бек-Булат-оглана. Невідомо, як йому вдалося знов виправдатися перед Токтамишем, адже взимку 1386–1387 рр. він, разом з іншими огланами, виступив у похід проти Тимура на Закавказзі та у Північному Ірані у складі військ Токтамиша⁶⁶. У проміжок часу між 1383–1385 рр., як сповіщають вірменські джерела, в Криму йшла якась міжусобна війна серед татар⁶⁷. У 1386 р. напад татарських військових на Кафу та сусідню Солдаю повторився, але взяти штурмом потужні фортеці їм не вдалося⁶⁸. Протягом усього 1386 р. адміністрація Кафи виділяє кошти на придбання засобів оборони та харчових продуктів на випадок майбутніх боїв⁶⁹.

Як сповістив венеційського дожа листом від 10 січня 1387 р. уряд Генуї, правителі Кафи весь попередній час намагалися укласти мирну угоду з татарською владою сусіднього Солхату, але все було марно. Татарська сторона відмовляла в цьому. Навіть було прийнято рішення піти війною проти Солхату, щоб примусити татарську сторону до підписання мирного договору. Дож Генуї та державна рада наполегливо рекомендували венеційцям утриматися від відвідання татарської держави, щоб не стати жертвою воєнних дій⁷⁰.

На початку травня 1387 р. відбувся черговий напад татарських військ на Кафу, який генуезцям вдалося вдало відбити. Лише дещо згодом генуезці нарешті спромоглися домовитися з повелителем Солхату та правого крила Золотої Орди, Кутлуг-Бугою, про спільні дії з наведення порядку в Солхаті. Сторони обмінялися заручниками. До Солхату було направлено генуезьку артилерію з невеликим загоном військових. 27 червня 1387 р. Кутлуг-Бузі на знак вдячності був переданий коштовний подарунок – ексеній⁷¹. Ці

⁶⁶ *История Казахстана в персидских...*, с. 296.

⁶⁷ Т. Э. САРГСЯН, *Op. cit.*, с. 186–187, № 112.

⁶⁸ R. H. KÉVORKIAN, A. TER-STÉPANIAN, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, Paris, 1998, col. 443–444; Т. Э. САРГСЯН, *Op. cit.*, с. 186–187, № 112.

⁶⁹ А. В. Джанов, 'Каффа и Крым...', с. 97–98.

⁷⁰ М. А. Волков, *Op. cit.*, с. 232–233.

⁷¹ А. В. Джанов, 'Каффа и Крым...', с. 101–102.

факти свідчать про те, що в Солхаті дійсно тривали якісь міжусобні сутички. Можливо, дії Кутлуг-Буги, як правителя (еміра) цієї частини Золотої Орди, 1387 р. були спрямовані проти Бек-Булата, якого місцева аристократія дещо раніше ще раз проголосила ханом. Мабуть щось пішло не так у взаєминах Кутлуг-Буги та Бек-Булата і він знову став на сторону хана Токтамиша. Втручання в цей конфлікт генуезців свідчить про неабиякий вплив та могутність Кафи в цьому, хоч і локальному, регіоні, яким був Крим. Тож всі передумови для заключення мирної татаро-генуезької угоди на середину літа 1387 р. вже були. Десь у липні з Генуї до Кафи якраз і прибули повноважні послы та новопризначені чиновники.

Адміністрацію Кафи на той час ще очолювали консул, доктор права, Джованні ді Іноченті та масарії Ніколо ді Марко та Алаоне ді Вівальди. Вони приступили до виконання своїх обов'язків 22 липня 1386 р. Хто очолював місто до того не зовсім зрозуміло. Точніше, імена трьох головних очільників нам відомі. Ними були Якобо Спінола ді Лукуло, Бенедикто ді Грімальді та П'єтро Газані. Не зрозуміло, хто саме з них був консулом. У книзі масарії 1386–1387 рр. є численні посилання на попередню книгу, яку вели “за часів” тих чиновників, імена яких розставлені саме в такому порядку. Відомо, що П'єтро Газано точно був консулом, а два інших – масаріями, у вересні–листопаді 1384 р., адже збереглися дві будівельні плити з їх іменами⁷². Генуезька хроніка підтверджує, що ці троє були відправлені до Кафи дожем Генуї, Леонардо Монтальдо (7.04.1383–14.06.1384), щоб змінювати один одного на посту консула⁷³, але порядок їхньої заміни ми не знаємо. Олена Скржинська, спираючись на послідовність їх імен у хроніці, вважала, що Якобо Спінола займав пост консула у 1383 р.⁷⁴, але, на наш погляд, послідовність імен у книзі масарії 1386–1387 рр. при-

⁷² E. SKRZINSKA, ‘Inscriptioni Genovesi in Crimea’, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vecchia serie, vol. LVI, Genova, 1928, p. 49–53, № 8, 9.

⁷³ *Georgii et Iohannis Stellae Annales genuenses*, a cura di GIOVANNA PETTI BALBI, Bologna (N. Zanichelli), 1975, p. 156. ...*ipsius loci suburbia muris claudi fecere tres venerati dilectique Ianuenses Iacobus Spinula de Luculo, Petrus Caçanus et Benedictus de Grimaldis, quos illuc misit Leonardus de Montaldo, cum ianuensis esset dux, ut in consulatu succederet unus alii.*

⁷⁴ E. SKRZINSKA, *Op. cit.*, p. 54–55, № 10.

мушує нас віднести його консулат до 1385–1386 рр. Правління консулів Кафи в цей час нас цікавить не просто так, адже це має певне значення для тлумачення деяких положень договору 1387 р.

Договірні сторони. Татарську сторону на перемовинах і під час підписання договору представляли три персони. Першим у тексті названий Севюнч-Бей оглан. Далі стоять імена Кутлуг-Буги, повелителя Солхату та правого крила татарського ханства (*imperii Gazarie*), а також Боя-Бея, даругачи. Севюнч-Бей оглан, який був джучидом за походженням, у цьому списку стоїть першим, хоча за реальною владою першим, напевно, був емір правого крила (в тексті “правої руки”) Золотої Орди і Солхату, як центру того правого крила. Третя персона з татарської сторони – Боя або Бога-Бей був даругачи (даругою) або Кримського тумену (тьми), або Солхату, якщо, звичайно, це не означало одне й теж саме, адже Солхат, на цей час був центром того тумену. Всі три представники мали на руках грамоти, завірені особистою тамгою (печаткою) хана Токтамиша, якими їм надавалося право заключати подібні договори. Ці грамоти, написані уйгурським письмом, були пред’явлені генуезькій стороні, перекладені генуезьким толмачем Франческо ді Джібелето з татарської мови до відома Квіліка ді Тадеї, нотарія та секретаря, який складав текст власне договору.

Генуезьку сторону представляли послы Джентіле ді Грімальді та Джаноно ді Боско, які діяли на підставі мандату від 22 березня 1387 р., отриманого ними від комуни Генуї, та ще одного особливого мандату, отриманого ними від консула, масаріїв та радників Кафи від 10 липня 1387. Обрання в якості посла Джаноно ді Боско не було випадковим. Саме він, під час свого консулату в Кафі, провів перемовини та отримав договори-ярлики 1380 та 1381 рр. від тодішніх правителів Солхату. Напевно, він добре орієнтувався в політичній диспозиції Татарської держави в ці неспокійні часи й мав якусь уяву про тонкощі східного етикету та звичаї.

Предмет договору полягав у спільному прагненні досягнути мирної угоди. Але окремої угоди сторони укласти не стали. Вони обмежилися майже лише взаємним підтвердженням тих договорів-ярликів, які раніше були отримані представниками комуни Кафи окремо від хана Токтамиша та окремо від того самого Кут-

луг-Буги. На те, що це були саме ярлики, а не договори-акти західного зразка, натякає вказівка, що вони були написані уйгурським письмом. Час підписання цих угод у тексті точно не зазначено. Від дати ми бачимо тільки дві перші цифри року, при чому це було зроблено навмисно – для інших цифр було залишено місце. Оскільки ми маємо справу з автентичною копією, на що вказує особистий знак нотарія, Квіліка ді Тадеї в кінці документа, то можна сказати, що дати не було і в оригіналі договору. Нотарій міг ознайомитися зі змістом оригінальних ярликів, на які посилався в тексті договору, через перекладача, чи з готових перекладів. Дата в них, напевно, була вказана за мусульманським літочисленням, а нотарій та його помічник не змогли точно перевести її в звичайне. Це уявляється цілком імовірним.

Здається, можливо в'яснити орієнтовну дату отримання першого згаданого в договорі 1387 р. особистого ярлика хана Токтамиша. Книга масарії Кафи 1381–1382 рр. зберегла багато деталей масштабного посольства з Кафи до хана Токтамиша, який тоді зі своєю ставкою таборував, мабуть, десь у районі Тани, у гирлі Дону, оскільки чомусь саме так – *Imperator Tane* у цій книзі іменують хана Золотої Орди. Ця посольська місія відбулась, орієнтовно, десь між серединою листопада 1381 та серединою січня 1382 р. Цікаво, що це посольство рухалося одночасно та, мабуть, паралельним маршрутом, разом з ескортом повелителя Солхату, Ільяс-бея, сина Кутлуг-Буги, комеркіарія Солхату, Сайто та самого Кутлуг-Буги, які теж відправилися до хана та, навіть, отримали від генуезців у Кафі подарунки для хана⁷⁵. Вважається цілком імовірним, що саме під час цього посольства генуезці й отримали договір-ярлик від хана Токтамиша. Як ми вже показали, період часу з 1383 до 1387 р. був не дуже сприятливим для цього.

Інший ярлик, який повідомлено договором 1387 р., було надано генуезцям Кутлуг-Бугою, під час ханства Токтамиша та в період консулату Бартоломео ді Якопо⁷⁶. З генуезької хроніки відомо, що він займав посаду консула Кафи 1365 р. та став відомим на

⁷⁵ А. В. Джанов, 'Каффа и Крым...', с. 72–78.

⁷⁶ F. Novati, 'Umanisti genovesi dal sec. XIV: Bartolomeo di Jacopo', *Giornale Ligustico*, XVII (1890): 23–36.

батьківщині не тільки завдяки видатним посольським чи іншим вправам вдома, але й вдалим захопленням Солдаї в Криму 19 липня того ж року⁷⁷. Але датувати цим роком саме цей ярлик неможливо. Ханська влада в західній частині Золотої Орди тоді належала ставленику беклярибека Мамаю Абдулаху (1361–1369). Достеменно відомо, що наприкінці літа 1365 р. армія Мамаю безпосередньо вдерлася до Криму⁷⁸. До того ж, тука-тимурид Токтамиш вперше пред'явив права на ханський престол Золотої Орди та з'явився в басейні Волги лише 1369–1370 рр. (771 р.х.)⁷⁹, або навіть 1379–1380 рр. (782 р.х.)⁸⁰, а до того він мабуть був ще підлітком. Проте давно вже було відомо, що Бартоломео ді Якопо міг обійняти посаду консула Кафи і вдруге. Д. Канале навіть приводив цитату з документа від 7 березня 1382 р. про обрання його урядом Генуї на посаду консула Кафи⁸¹.

Існує декілька авторитетних списків консулів Кафи, але всі вони мають свої вади. Перший з них запропонував той же М. Канале⁸². На основі епіграфічного матеріалу з Криму та окремого списку М. Мурзакевича⁸³ його дещо виправив В. Юргевич⁸⁴. На основі своїх даних, із посиланнями на джерела, список консулів Кафи до 1410 р. склав М. Балар. Дивно, але в переліку М. Канале другий консулат Бартоломео ді Якопо ніяк не відмічений. Немає його й у списку М. Балара. Слід зазначити, що в перелік М. Балара вклася прикра помилка. Дослідник буквально зрозумів текст ти-

⁷⁷ *Georgii et Iohannis Stellae Annales...*, p. 159.

⁷⁸ А. К. SANLIAN, *Op. cit.*, p. 93–94, 1365, № 1–2; Т. Э. САРГСЯН, *Op. cit.*, с. 158, № 76–77.

⁷⁹ И. М. МИРГАЛИЕВ, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Казань (Алма-Лит), 2003, с. 52.

⁸⁰ Дату 771, 772 та 780 рр.х. нумізмати традиційно вважали помилкою різьбяр штемпелю.

⁸¹ M. G. CANALE, *Della Crimea del suo commercio e dei suoi dominatori dalle origini fino di nostril*, vol. I, Genova, 1855, p. 345–346: *Deliberaverunt dominis nobilibus viris Bartholomeo de Jacopo electo in consulem Caffae et Laurentio Gentile electo in potestatem Scy facere missionem ad partes Rominae et maris maioris cum potestate magna*. Atto del 1382, 7 marzo, Manuale 2° nell'Archivio.

⁸² M. G. CANALE, *Della Crimea del suo commercio e dei suoi dominatori dalle origini fino di nostril*, vol. II, Genova, 1855, p. 332–335.

⁸³ Н. Н. МУРЗАКЕВИЧ, *История генуэзских поселений в Крыму*, О., 1837, с. 14–15.

⁸⁴ 'Устав для генуэзских...', с. 821.

тульного аркуша книги масарії 1381–1382 рр., де йшлося про наказ консула П'єтро Газано створити копію цієї книги. Йому здалося, що саме цей консул і наслідував посаду в 1382 р., яку під час ведення цієї книги обіймав Іванізіо ді Марє. Нам здається це хибним, адже ми вже наводили дані генуезької хроніки, де йдеться про те, що П'єтро Газано та двоє його товаришів були призначені на посади дожем Леонардо Монтальдо, який прийняв посаду глави Генуезької республіки лише 5 квітня 1383 р. До того ж не підлягає сумніву, що копію книги масарії 1381–1382 рр. могли створити не відразу після її закриття, а і через декілька років, адже суворих вимог порядку діловодства з приводу цього ще не існувало, тобто копії робились на вимогу. В даному випадку, напевне, на вимогу уряду Генуї. До того ж, копіювання такого фоліанту коштувало не дешево. Як правило, за копіювання книги масарії, скрибі сплачували з казни 500 аспрів, не враховуючи коштів на матеріали⁸⁵.

Канале	Юргевич	Балар
1380. Giannone del Bosco	1380–81. Giannone di Bosco	1380. Giannone de Bosco
1381. Januisio De-Mari	1381–82. Januisio di Mari	1381. Iuanixius de Mari
	1382. Bartholomeo di Jacopo	1382. Pietro Cazano
1383. Meliaduce Cattaneo	1383. Meliaduce Cattaneo	1383. Giacomo Spinola
1384. Giacomo Spinola	1384. Giacomo Spinola	1384. Pietro Cazano
1385. Pietro Gazano	1385. Pietro Gazano	
1386. Benedetto Grimaldi	1385–86. Benedetto Grimaldi	1385–86. Benedetto Grimaldi
1387. Giovanni degl'Innocenti	1387. Giovanni di Innocenti	1386–87. Giovanni de Innocentibus

Ми бачимо, що перелік консулів, складений В. Юргевичем, виявився найбільш точним, з одним зауваженням, що П'єтро Газано точно був консулом 1384 р. Однак виникає запитання про терміни виконання своїх обов'язків конкретними консулами, адже на строк у чотири роки ми маємо п'ять імен. Добре відомо, що консульські повноваження тривали, в середньому, один рік. Звичайно

⁸⁵ А. В. Джанов, 'Каффа и Крым...', с. 154, 170 (*pro exemplando cartularium*).

були винятки, наприклад при затримці в дорозі новопризначенця, або смерті діючого. У таких випадках зазвичай вищі посадовці на місці Кафи вирішували кому тимчасово заміщати цю посаду, оскільки призначення консула Кафи було виключною прерогативою уряду Генуї.

Бартоломео ді Якобо отримав призначення на місце консула Кафи 7 березня 1382 р. і на початку літа цілком міг опинитися в Криму та приступити до виконання своїх обов'язків, після складення повноважень попереднім консулом Іванісіо ді Марі, термін яких збіг 11 червня 1382 р. Нажаль, бухгалтерська книга масарії Кафи зберегла лише ім'я одного з двох наступних масаріїв – Гульєльмо Маруфо.

Таким чином, договором 1387 р., напевно, підтверджувалися: ярлик хана Токтамиша, отриманий генуезьким посольством наприкінці 1381 р. та ярлик Кутлуг-Буги, який консул Кафи Бартоломео ді Якобо отримав або у другій половині 1382 р., або в першій половині 1383 р. Більше ніяких особливих положень цей договір не затверджував. Всі статті цих двох шертних ярликів залишилися нам не відомі, оскільки не дійшли до нашого часу. Єдине доповнення до них, яке було додане до тексту договору 1387 р. полягало в зобов'язанні Кутлуг-Буги чеканити в своїх володіннях достатньо якісної монети. Напевно під час військових дій у карбуванні монети на півострові відбувалась якась криза чи перерва. Сторони присяглися вічно триматися миру та цих домовленостей, кожен за своїм звичасм.

Свідки з генуезької сторони: перекладач курії Кафи, Іванісіо ді Персіо, перекладач курії Кафи, Гаспаліно ді Асте, Ячето з Падуї та Теофілат грек, мешканець бурга Кафи. Зі всіх цих свідків заслуговує на увагу Іванісіо ді Персіо, який виконував обов'язки перекладача на/з татарську мову ще в 1382 р.⁸⁶

Свідки з татарської сторони: Ягмурчи-бей, син покійного Акбаша, Отарчі-бей, Акболат-бей та Отамиш, секретар Кутлуг-Буги. З цих свідків, по договору-ярлику 1381 р., нам відомий Ягмурчи-бей, син покійного Акбаша. Йому, незважаючи на багаторічну вій-

⁸⁶ А. В. Джанов, 'Каффа и Крым...', с. 179, 213.

ськову небезпеку, вдалося не тільки вижити, а й зберегти своє високе положення.

Треба напевно ще сказати, що цей договір на відміну від договорів-ярликів 1380 та 1381 рр., складено як звичайний західноєвропейський нотаріальний акт. Усталені клятвені формули, які в ньому використані, є дуже впізнаваними. Ніяких східних елементів у тексті не простежується.

Даний екземпляр тексту договору є автентичною авторською копією нотарія Квіліка ді Тадеї. Це підтверджується присутністю особистого знака – *signum tabelionis* у кінці документа, перед особистим підписом. Знак, традиційно для знаків нотаріїв, виконаний у формі квадрифоля. У верхній частині його поміщено знак хреста, в нижній частині – початкова літера особистого імені нотарія. По центральній горизонталі квадрифоля розміщено слово *ego*.

* * *

При транскрибуванні тексту договорів враховувались всі розділові знаки, присутні в оригіналі. Відновлені лакуни тексту наводяться у квадратних дужках. Усі розкриття скорочень подані курсивом. Літери, винесені над рядком, подані у відповідній позиції. Скорочення не помічені нарядковим знаком відтворюються курсивом у дужках. Різничитання наводяться за публікацією К. Дезімоні для договорів 1380 і 1381 рр., та Е. Басо для договору 1387 р. Публікація Сильвестра де Сасі в різничитаннях не враховувалась.

При відтворенні літери V на початку слова скрізь проставлена форма V, а у середині слів у формі U, як це й виглядало у середньовічному тексті. При наборі тексту зумисно не використовувалась літера J j. Видовжене донизу написання і у текстах генуезького походження застосовувалось лише при відтворенні другої і у буквосполученні іі (графічна форма: ij). Подібна форма, як ми вважаємо, виконувала виключно ідентифікаційну (не дозволяючи, в умовах курсиву, сплутати її з іншою літерою) та декоративну функцію, і не несла виразного фонетичного навантаження.

Як ми вважаємо, необхідно переглянути прикінцеву приголосну форму дієслів 3-ї особи множини. У всіх випадках, коли

прикінцева форма не скорочена, в кінці слова спостерігається – m (*seam, deiam, stam, fam, am, obligam, accresceram, vam, passam, fuziram, sum*). У випадках скорочення закінчення дієслів, у транскрипції Е. Пароді – К. Десимоні, прикінцева приголосна відновлена як – n (*aeuan, anderan, habitan, seran, recateran, vozeran, egan, fauan*), що характерно для “сучасної” граматики лігурійської мови. Випадки різночитань свідчать, що автори попередньої транскрипції не рідко машинально, під час запису дієслів 3-ї особи множини, ставили літеру n замість наявної в тексті m. Неправильно розкриті форми потрапили, зокрема, в дієслівні парадигми словника Серджіо Апрозіо, бо в публікації К. Дезімоні відновлені скорочення ніяк не були відмічені. Для того, щоб максимально відобразити фонетичну ситуацію в лігурійському середовищі Кафи другої половини XIV ст., вважаємо за необхідне у всіх випадках відновити скорочення прикінцевої приголосної дієслів 3-ї особи множини як m, замість n.

При перекладі, слово *segno* (пан), яке слідує за східним (неєвропейським) особистим ім'ям у всіх випадках ми перекладали як “бей”. Це було зроблено свідомо, адже перекладач у деяких місцях перекладав оригінальне тюркське “бей”, як лігурійське “пан”, а іноді залишав його без перекладу.

У транскрипції присутній апостроф, у місцях, де його наявність, ймовірно, необхідна.

При відновленні тексту договорів 1380 та 1381 рр., на місці безповоротних втрат паперу, ми орієнтувалися на паралельні місця в обох договорах, а також на попередні видання. Як здається, ця методика має право й повинна бути застосована в таких виняткових випадках.

ДОКУМЕНТИ

1.

1380 р. 28 листопада (782 р.х. 29 Шабан); місцевість “Три пагорби”, між Кафою та горою Яким, у межах кордонів Кафи; Солхат, палац пана Чаркас-бея.

Повелитель Солхату і Криму Чаркас-бей, зі свого боку, і від імені хана татар, укладає мирний договір з Генуезькою республікою в особі консула Кафи Джанано ді Боско, масаріїв Кафи: Бернабоне Ріци і Терамо Пікенті, які отримали повноваження від консульської ради Кафи і комуни Генуї.

Archivio di Stato di Genova (ASG), Archivio Segreto (AS), Negoziazioni e Trattati, busta 2728, doc. 23. Копія перекладу лігурійською мовою від 28 липня 1383 р. (або пізніше) з кодексу публічних актів курії Кафи. Пергамент, 47.4×23.5 см. Документ реставрований і дезінфікований, фізичні лакуни доповнені.

Помітки на звороті почерком XVIII ст.:

1383 28 Julij

Cra Pr (=Cantera prima)

Tartari e | Caffa

Tartaria | Caffa | Sodaia | Gotia | Licoxono (?) | Cembalo –

Архівні помітки олівцем, почерком XX ст.:

9 | Questa pergamena misura | centm. 47.4 centm. 23.5

Materie politiche | Marco (?) 9/2728 | 9/23

Відбиток архівного штампуг з підправленими ручкою написами (один рядок закреслений, на наступному вписано правильну назву фонду і далі – шифр документа). Текст вписаний від руки виділено жирним шрифтом:

ARCHIVIO DI STATO | GENOVA | ~~NOTARI~~ | MATERIE POLITICHE | n.g. 9/2728 |

Публікації: S. SACY, ‘Pièces diplomatiques tirées des archives de République de Gènes’, *Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres Bibliothèques*, t. XI, Paris, 1827, p. 53–55; C. DESIMONI, ‘Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare’, *Archivio storico italiano*, vol. XX, Torino, 1887, p. 161–165; KEMALOĞLU İLYAS, ÖZYETGIN A. MELEK, ‘Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar’, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, IV.A.1.1 Dizi-Sayı: 29. Ankara, 2017, p. 132–133, 136.

. Millessimo , trecentesimo , Octuagesimo [,] terciio die vigesima octaua Iulii .

. Hoc est exemplum seu registratio cuiusdam Instrumenti scripti in lingua vgaresca , certorum pactorum et conuentionum initorum | et firmatorum , inter magnificum et potentem dominum , dominum⁸⁷ Iharcasium tunc dominum Solcati⁸⁸ , nomine et vice Excellentissimi | domini · Imperatoris Tartarorum , et nomine ipsius tanquam domini Solcati ex una parte . Et Egregium⁸⁹ ac nobiles et pr^uidentes | viros dominum⁹⁰ Ianonum de Bosco tunc consulem Caffè et Ianuensium in toto Imperio Gazarie . Bernabouem Ricium et | Theramum⁹¹ pichenotum massarios Caffè , et · Consilium eiusdem domini · Consulis , nomine et vice victoriosissimi | et excelsi Comunis Ianue ex altera parte , et prout in dicto Instrumento plenius continetur , et translati⁹² de dicta lingua vgaresca | in lingua latina , de manda¹⁰ et ex commissione Eg[reg]ii [e]t nobilis viri domini Meliaducis Catanei Consulis caffè | et Ianuensium in toto Imperio Gazarie per [me] Iulianum Paniçarium⁹³ notarium et Curie Caffè Scribam scribentem , | legente dictum Instrumentum in dicta lingua vgaresca

⁸⁷ Слово відсутнє.

⁸⁸ Sorcati

⁸⁹ egregios

⁹⁰ dominorum

⁹¹ Teramum

⁹² translato.

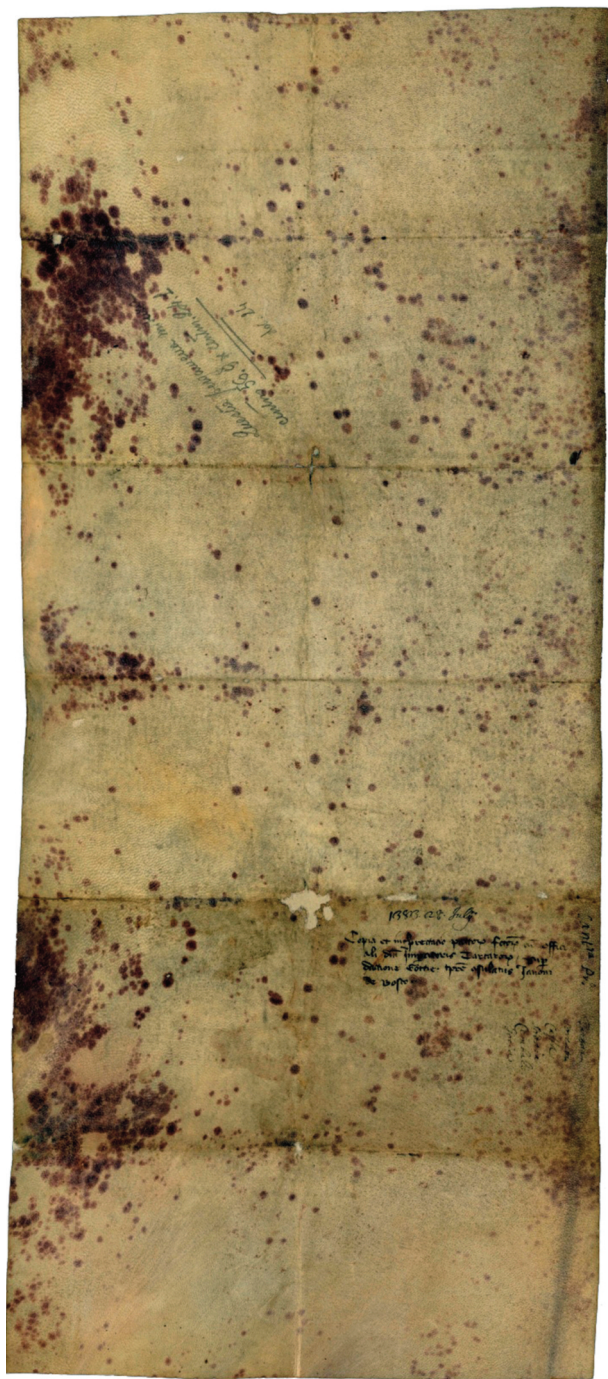
⁹³ panizarium

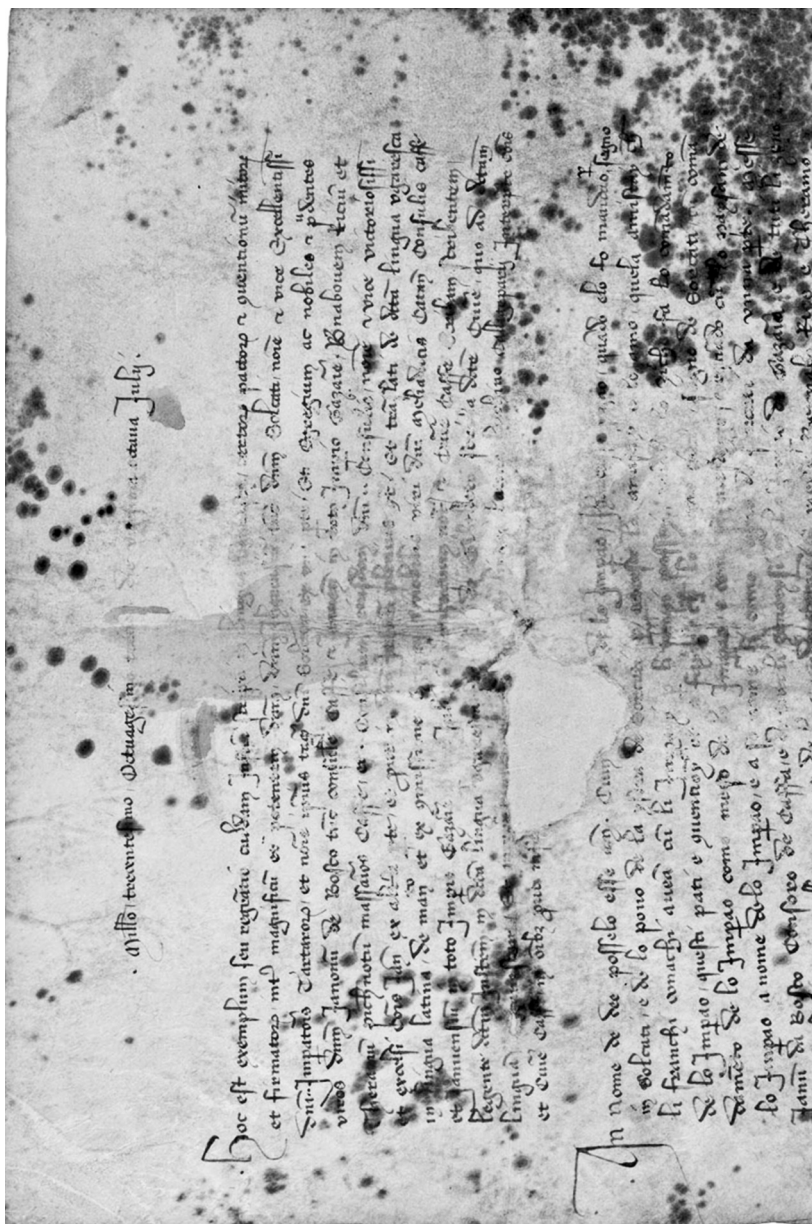
Фрагмент плану Кафи 1784 р.
із позначенням середньовічних топонімів

La fuça de Cassa / Teshmondij / Lucensij / De / Darnoffi / y garcho Spinora. / Russi / de / facio. / Joane
Da Camogij / Damego / chi / a / trocimanij / Damego / fijo / torcama / de / Cassa / cu / lo / zicho / signo /
messi / lo / consilio / de / Cassa / facund / questi / pari / Teshmondij / Achbogabey / fijo / de / Alexad. / de
bey. / Tobolus / bey / fijo / de / chukimas / bey. / y / yoriana / y / Zacca / messo / de / lo / Regno / toschista.
Omarovij / messo / de / lo / Imprio / tonachbey. / Questi / restemonij / sottoscritti / mi / Sichassum
strenu / co / scritto / me / lo / pareago / de / li / Regno / cu / comandanto / de / lo / Regno / zicho / y / illo
de / li / Garrenij / seduto / ostanta / dy. / Le / Diebe / di / de / Lomeyse / de / Sabang / eta / e / strayta / scita.

Посвідчувальна частина татаро-генуезького договору-ярлика 1380 р.
з іменем хана Конак-Бая

Татаро-
генуезький
договір-ярлик
1381 р.
ASG, AS,
Negoziazioni e
Trattati, busta
2728, doc. 24, зв.

Anno MCCCXXVII Idibus Julij

Hoc est exemplum sui regatini cuiusdam...
 et firmatoz mei magnifici...
 Sicut impudens...
 videri...
 et excessi...
 in lingua latina...
 et annuente...
 Regente...
 lingua...
 et tunc...

In nome de deo...
 in solena...
 li franchi...
 de lo Impio...
 dante...
 lo Impio...
 anni...

[Francisco] de Gibelleto scr[ib]a dicte Curie . quo ad dictam | linguam [vg]arescam , Et inter[pretante et referente] in lingua latina luchino Cal-
ligeparii Interprete comunis | et Curie Caffè in omnibus prout infe[rrius
ad litteram continetur.]

. In nome de dee posselo esse *amen* . Cum [la graci]a de lo Imperao ,
Iharcasso segno , quando elo fo mandao ^{per} segno | in Solcati , e de lo
pouo de la ysora de Sorcati *per* acresce la amis[t]ay e lo amo , quela
amistay che | li franchi conachi aueam⁹⁴ cum⁹⁵ li Imperao *per* li [tem]pi
passay , voiendo lo zicho fa lo comandamento | de lo Imperao , questi
pati e *conuencioyn*⁹⁶ e[lo] a fay[to ,] che lo [segn]o zich[o]⁹⁷ , segno de
Sorcati cum coman[damento] de lo Imperao como meso de lo Imperao , e
como s[o] mesaygo , [v]egnando cum lo paysam de | lo Imperao a nome
de lo Imperao , e a so nome si como [s]egno de sorcati da vnna parte .
Messe | Ianum da Bosco Consoro de Caffa , e de tuti li zenoeysi in lo
Imperio de Gazaria , e de tuti li zeno|eysi chi habitam⁹⁸ in quella , a
nome de lo grand[e] Comun . E messe Bernabo Riço⁹⁹ e Theramo | pi-
chenoto Sindichi e massay de lo Comun in Caffa , cum [com]anda-
mento de lo grande Comun | dauanti li conseie de Caffa e cum
vor[e]ntay de [qu]elli da l'atra parte . pati am fayto , a nome de | lo
grande Comun e si am zurao , in ques[ta m]aynera . pa[ti] e *conuentioyn*
am fayto , che a questi pati | *contra* no anderam¹⁰⁰ , a nome de lo Impe-
rao , a lo s[e]gno [Zi]cho¹⁰¹ [pati] eli fam e si se obligam , e tuti li fran-
chi | chi stam in Caffa e chi stam in le Citay de lo grande Comun , che
tuti seram¹⁰² fide e leay , a lo Imperao , | de lo so amigo amixi seram¹⁰³ ,
de li soy Inimixi inimi[x]i seram¹⁰⁴ , e quelli in le soe Citay e in le soe |

⁹⁴ avean

⁹⁵ con

⁹⁶ convencioy

⁹⁷ Zico

⁹⁸ avean

⁹⁹ Rizo

¹⁰⁰ anderan

¹⁰¹ Zico

¹⁰² seran

¹⁰³ seran

¹⁰⁴ seran

castelle no receteram¹⁰⁵ li Inimixi de lo Imperao, ni quelì chi vozeram¹⁰⁶ viso da¹⁰⁷ lo Imperao , e accre|sceram lo nome de lo Imper[a]o a tuto so poey , c[o]m[o] eli fauam¹⁰⁸ in lo tempo de li Imperaoy passay . | Anchora fam pati . che Titayn possam¹⁰⁹ vegni in Caffa , che andando e vegnando homi de lo Imperio , a quelì | possam¹¹⁰ fa raxun¹¹¹ . Anchora messe lo consoro chi e aora , e quelì chi verram¹¹² , a tuti raxun | faram¹¹³ a quelì chi sum¹¹⁴ habitay inter¹¹⁵ le confinnie de Caffa , de che maynera¹¹⁶ eli seam. Anchora | pati fam che in Caffa possa sta lo comeriha de lo Imperao , e posa prende lo comeriho de lo Imperao | segundo le pr^{ti}mere vsansse . Per parte de lo Imperao , lo Segno Zicho , e per soa parte e si como segno | de Sorcati , Se obliga , A messe lo Consor[o] , e a li Sindichi , e a lo so conseio , a nome de lo grande | comun de Zenoa , e de Caffa , quelì dixoto casay , li quay eram¹¹⁷ sote-mixi e rendenti a Sodaya¹¹⁸ | quando lo Comun preyse Sodaya¹¹⁹ , poa Mamaj¹²⁰ segno ge li leua per forza , quelì dixoto Casay seam¹²¹ | in la voluntay e bayria de lo Comun e de lo Consoro , e seam franchi da lo Imperio . Seme|ieyementi la Gotia . cum li soy¹²² casay , e cum lo so pouo li qu^{ay} sum¹²³ xpistiayn¹²⁴ , da lo Cembaro fim in | Sodaya¹²⁵ Sea de lo grande comun , e seam¹²⁶ franchi li sourascritti casay , lo pouo cum

¹⁰⁵ receteran

¹⁰⁶ vozeran

¹⁰⁷ de

¹⁰⁸ favan

¹⁰⁹ possan

¹¹⁰ possan

¹¹¹ raxum

¹¹² verran

¹¹³ faran

¹¹⁴ sun

¹¹⁵ inte

¹¹⁶ mainera

¹¹⁷ eran

¹¹⁸ Sodaja

¹¹⁹ Sodaja

¹²⁰ Mamaj

¹²¹ sean

¹²² soi

¹²³ sun

¹²⁴ Cristiyen

¹²⁵ Sodaja

¹²⁶ sean

li soy | terren *cum* le soe aygoe . Iharcasso segno a lo grande comun elo a donao , e pato elo a fayto e a | zurao *che in* queste parole elo no *contradira* . E anchora se obliga lo Zicho¹²⁷ segno , *che* chi se | spaiha *per* Zenoeuse , In li terren de lo Imperao possa semena , lo so bestiame , le soe massarie, | possam¹²⁸ Anda¹²⁹ , l'ambar de lo Imperao eli paga deiam¹³⁰ . E anchora tuti ¹³¹mercanti chi vam¹³² e vennem¹³³ | seam¹³⁴ seguri *sum* lo terren de lo Impera[o ,] e a queli [no] se renouera vsanssa noua . Anchora | Sihauo ni sihaua , se eli fuziram¹³⁵ de Sorchati¹³⁶ in Caffa , e de Caffa in Sorchati¹³⁷ , queli | tay se deiam rende , otra trentacinque asperi de troueura atro ¹³⁸mente no se *prenda* . Anchora | se lo canlucho , a , *questiun* , o , a , ¹³⁹demanda alcuna cossa da lo zenoyse , la raxun faça messe | lo consoro segundo la soa raxun . E la raxun de lo Canlucho¹⁴⁰ , Iarchasso¹⁴¹ segno la faça¹⁴² in | Sorcati , e lo Titam la faça in Caffa segundo li pati souraditi . E questi pati e *conuentioin*¹⁴³ | *sum* stay fayti in mezo de Caffa e de la montagna de Iachim dauanti li trey pozi deuer | la faça¹⁴⁴ de Caffa . Testemonnii luciam de liturffi . Marcho Spinnora . Raffè de facio . Zoane | da Camogi . da ¹⁴⁵mezo chi a torcimano , Zoane Riço¹⁴⁶ torciman de Caffa , *cum* lo zicho segno , | messe lo consoro de Caffa facendo questi pati . Testemonnii Achboga bey fiio de Allexandro | bey . Toholus bey fiio de Caihimas¹⁴⁷ bey . Мо-

¹²⁷ zigo

¹²⁸ possan

¹²⁹ Слово в лапках.

¹³⁰ deian

¹³¹ li

¹³² van

¹³³ vennen

¹³⁴ sean

¹³⁵ fuziran

¹³⁶ Sorchati

¹³⁷ Sorchati

¹³⁸ Разом із попереднім.

¹³⁹ Разом із попереднім.

¹⁴⁰ Canchanluco

¹⁴¹ Iharcasso

¹⁴² faza

¹⁴³ conuencioin

¹⁴⁴ faza

¹⁴⁵ Разом із попереднім.

¹⁴⁶ Rizo

¹⁴⁷ Cachiimas

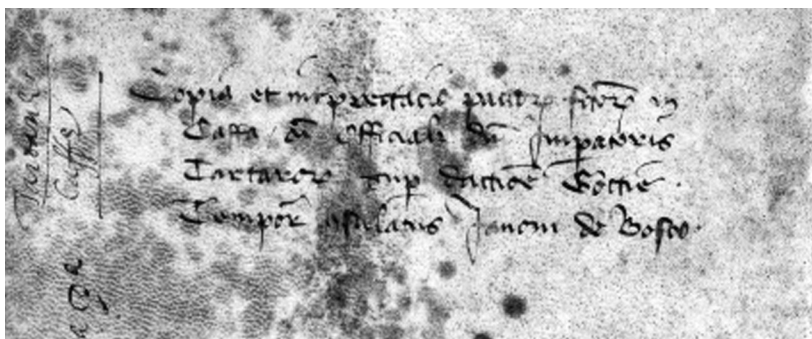
lana Mocharram¹⁴⁸ messo de lo Segno Coscheldi . | Omarcoia¹⁴⁹ messo de lo Imperao Conachbey¹⁵⁰ . Questi testimonii sotescriti , mi Sichas-sam | scriuan eo¹⁵¹ scritto intra¹⁵² lo paraxo de lo segno , cum comanda-mento de lo segno Zicho. Millesimo | de li Sarrem¹⁵³ setecento oytanta doy , lo derre di de lo meyse de Sabam ela e stayta scritta¹⁵⁴ .

· *Extractum est ut supra de [actis] publicis Curie Caffè , | videlicet de Cartulario R[egistrationu]m , per me notarium | infrascriptum .*

· Consul | Caffè etc 3. Iulianus paniçarius [no]tarius et Curie Caffè scriba¹⁵⁵ .

[На звороти]

Copia et interpretacio pactorum factorum in | Caffa , cum Offi-
ciali domini Imperatoris | Tartarorum super dactione Gotie . | Tempore
consulatus Ianoni de Bosco .

¹⁴⁸ mocharran

¹⁴⁹ Omar coia

¹⁵⁰ Conach bey

¹⁵¹ e o

¹⁵² in te

¹⁵³ Sarrein.

¹⁵⁴ scripta

¹⁵⁵ Далі текст не наданий.

Переклад

1383, 28 липня.

Це копія, або реєстраційний [запис] одного акта, написаного уйгурською мовою, [про] певні договори та угоди, укладені і підписані між великим і могутнім володарем, паном Чаркасом, на той час повелителем Солхату від імені та від особи найвеличнішого пана ... імператора татар, і від свого імені як повелителя Солхату, з одного боку, і славними, шляхетними і розсудливими мужами: Джаноне ді Боско, на той час консулом Кафи і генуезців у всій імперії Газарії, Бернабоне Ріци і Терамо Пікеноті, масаріями Кафи і радою того ж пана ... консула, від імені та від особи Всепереможної і Видатної комуни Генуї, з другого боку; і те, що міститься у цьому акті, в найповнішій формі зі згаданої уйгурської мови перекладено латиною за розпорядженням і дорученням могутнього і шляхетного мужа пана Меліадуче Катані, консула Кафи і генуезців у всій імперії Газарії мною, Джуліано Панісаріо, нотарієм і секретарем курії Кафи записано; зачитано цей акт тою уйгурською мовою Франческо ді Джібелето, секретарем згаданої курії; перекладено і витлумачено латиною Лукіно Каллігепарі, перекладачем комуни і курії Кафи, все дослівно міститься нижче.

Іменем Бога, хай буде це, амінь.

Милістю імператора, Чаркас-бей, коли він був посланий повелівати Солхатом і народом острова Солхату, заради зміцнення дружби і любові, яка дружба була між франками-кунаками і імператорами в колишні часи; Зіх, бажаючи виконати волю імператора, уклав ці договори й угоди.

Пан Зіх, волею імператора, як повелитель Солхату, і як уповноважений імператора, і як його посланець, що прийшов із пайзою імператора, від імені імператора і від свого імені як повелителя Солхату, з одного боку, Месір Джаноно да Боско, консул Кафи і всіх генуезців в імперії Газарії, і всіх генуезців, які мешкають у ній, від імені Великої комуни, і месір Бернабо Ріци й Терамо Пікеноті, синдики й масарії комуни в Кафі, за розпорядженням Великої комуни перед [лицем] членів ради Кафи, і по волі їх, з іншого

боку. Уклали вони угоди від імені Великої комуни, і присяглися таким чином.

Уклали вони договори й угоди, що не підуть проти цих угод.

Вони уклали угоди, й зобов'язуються перед паном Зіхом, що представляє імператора, в тому що всі франки, які мешкають у Кафі і в містах Великої комуни, всі будуть вірними й відданими імператору, що вони будуть друзями його друга і ворогами його ворогів, і в тому, що в її містах і фортецях не прийматимуть ворогів імператора, ні тих, хто відверне лице від імператора, і будуть звеличувати ім'я імператора з усією своєю силою, як це було за часів колишніх імператорів.

Також, укладають угоди, що можуть приходити в Кафу тітами, щоб могли судити тих людей імператора, що приходять і йдуть.

Також, месір консул, який є зараз, і ті, які прибудуть [після нього], будуть вершити суд всім тим, хто живе в межах кордонів Кафи, якого б походження вони не були.

Також, укладають угоди, що у Кафі може знаходитись комерційній імператора і стягувати комерційній імператора, згідно первинному звичаю.

Від імені імператора, пан Зіх, і зі свого боку, як повелитель Солхату, зобов'язується месіру консулу і синдикам і його раді, [і, в їх особі] Великій комуні Генуї і Кафи, ті вісімнадцять казалій, які підкорялися і були придані Солдаї, коли комуна зайняла Солдаю, а пізніше пан Мамай відібрав силою, ті вісімнадцять казалій віддати під владу та управління комуни і консула, і що будуть [вони] вільними від імперії. Таким же чином, Готія зі своїми казалиями, зі своїми людьми, які суть християни, від Чембало до Солдаї, хай будуть [належати] Великій комуні, і хай будуть вільними вищезазначені казалиї зі своїми людьми, зі своєю землею зі своїми водами. Чаркас-бей Великій комуні пожалував їх і уклав угоду та присягнувся він, що не порушить він цих слів.

І ще, зобов'язується Зіх-бей, що ті, хто іменуються генуезцями, можуть сіяти на землі імператора, і можуть приходити зі своєю худобою і своїм майном, [але] амбар імператорський вони повинні заплатити.

І ще, всі торговці, які приходять і йдуть, хай будуть у безпеці на землі імператора, і до них не буде застосований новий звичай.

І ще, якщо раб чи рабиня втечуть із Солхату до Кафи або з Кафи до Солхату, ті повинні бути повернені. Більше тридцяти п'яти аспрів винагороди за знахідку не береться іншого.

Ще, якщо ханський підданий має спір чи якісь претензії до генуезця, хай вершить суд месір консул, дотримуючись свого закону, а [якщо до] підданого хана, хай вершить Чаркас-бей у Сорхаті, а тітам хай вершить у Кафі, дотримуючись вищезазначених домовленостей.

І ці договори й угоди були укладені між Кафою та горою Яким, перед Трьома пагорбами, в межах [землі] Кафи.

Свідки: Лучано Літурфі, Марко Спінола, Рафе ді Фачо, Джованні ді Камольї, серед яких Джованні Ріци, перекладач Кафи для перекладу цих угод месіра консула Кафи із Зіх-беєм.

Свідки: Ак-Бога-бей, син Іскандер-бея; Тохолуш-бей, син Хаджи-Маш-бея; мевляна Мукарам, повірений пана Кошкельди; Омар-Ходжа, повірений імператора Конак-Бея.

[Імена] цих свідків, що підписалися, я, Шейх-Асан, секретар записав у палаці повелителя, за наказом пана Зіха.

Року сарацинів сімсот вісімдесят другого, останнього дня місяця Шабан це було написано.

Виписано все те, що вище, з публічних актів курії Кафи, а саме з реєстраційного картулярія, мною, нотарієм, що нижче підписався.

... консул Кафи і т.д.

Юліан Панісаріо, нотарій і секретар курії Кафи.

[На звороті]

Копія та переклад угод, укладених у Кафі з офіціалом пана Імператора Татар, про передачу Готії. Під час консулата Джаноно ді Боско.

2.

1381 р. 23 лютого (782 р.х. 28 Зу-ль-каада); Кафа, палац комуни;
Солхат, палац Ільяс-бея.

Повелитель Солхату і Криму Ільяс-бей, зі свого боку, і від імені хана татар, укладає мирний договір з Генуезькою республікою в особі консула Кафи Джанано ді Боско, масаріїв Кафи: Бернабоне Ріци та Терамо Пікенті й консульської ради Кафи, які діють у межах повноважень, наданих комуною Генуї.

Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto, Negoziazioni e Trattati, busta 2728, doc. 24. Копія перекладу лігурійською мовою від 28 липня 1383 р. (або пізніше) з кодексу публічних актів курії Кафи. Пергамент, 47.4×23.5 см. Документ реставрований і дезінфікований, фізичні лакуни доповнені.

Помітки на звороті. Почерком др. половини XVIII – початку XIX ст.:

1383 28. Julij

Ca^{ra} Pr. (=Cantera prima)

Tartari | Sorcati | Caffa | Cembalo | Gotia

Архівні помітки олівцем почерком 2-ї половини XX ст.:

Quartia pergamena misura | centm. 56.9 × centm. 24.1 | doc. 24

Публікації: KUUN GÉZA, ‘Adalékok Krim történetéhez’, *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből*, III. kötet 10. szám. (1873): 37–43; C. DESIMONI, ‘Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare’, *Archivio storico italiano*, vol. XX, Torino, 1887, p. 161–165; KEMALOĞLU İLYAS, ÖZYETGIN A. MELEK, ‘Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar’, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, IV.A.1.1 Dizi-Sayı: 29. Ankara, 2017, p. 130, 137–139.

. Millesimo , Trecentesimo , Octuagesimo , tertio , die vigesima octava Iulii .

. Hoc est exemplum seu registratio cuiusdam Instrumenti scripti in lingua vgaresca , certorum pactorum et Conventionum | initorum et firmatorum inter Magnificum et potentem dominum , dominum¹⁵⁶ Elliam¹⁵⁷ tunc dominum Sorcati , nomine et vice | Excellentissimi domini Imperatoris Tartarorum [,] et nomine ipsius tanquam domini Sorcati ex vna parte . Et | Egregium¹⁵⁸ et nobiles et prudentes viros dominum¹⁵⁹ Ianonum de Boscho tunc Consulem Caffè et Ianuensium | in toto Imperio Gazarie , Bernabouem Ricium et Theramum¹⁶⁰ [P]ichenotum Massarios Caffè et Consilium eiusdem | domini · Consulis , nomine et vice victoriosiss[im]i et [e]xcelsi Comunis Ianue ex altera parte , et prout in dicto I[nstrumento] | plenius continetur . Et transla[to] de dicta lingua [vgaresca in l]ingua latina , de manda¹⁶⁰ et ex commissi[one] | Egregii et nobilis viri domini M[eli]aducis [Catanei Co]nsulis Caffè , et Ianuensium in toto Im[perio Ga]zarie , per me Iulianum panizarium¹⁶¹ notarium et curie [Caffè] scribam scriben[t]em , legente dictum Instr[umentum in dicta] | lingua vgaresca francisco de Gibelleto scriba dic[er]e curie quo ad dictam linguam vgarescam . Et [inter]pretante et referente in lingua latina luchino Calligeparii interprete Comunis et Curie [Caffè] | in omnibus prout inferius ad litteram continetur .

. In nome de dee possello esse amen . Cum la gracia de lo Imperao , Ellias segno fiio de Inach Cotoloboga¹⁶² seando | mandao per segno in Sorcati , e sum lo pouo de la ysor[a] de Sorcati , per accresse la amistay e lo am[o] , | quela amistay che aueam¹⁶³ li franchi cum li Imperaoj¹⁶⁴ passay , voiano Ellias bey far lo comandamento de | lo Imperao , que-

¹⁵⁶ Відсутнє.

¹⁵⁷ Eliam

¹⁵⁸ egregios

¹⁵⁹ dominorum

¹⁶⁰ Teramum

¹⁶¹ panizarium

¹⁶² Cototoloboga

¹⁶³ avean

¹⁶⁴ Imperaoj

sti pati e *conuentioyn* a fayto , como Elliasbey¹⁶⁵ segno de Sorcati , *cum* comandamento de lo | Imperao , si como meso de lo Imperao , e como so mesaygo , *quando* ello vegne *cum* lo so paysam¹⁶⁶ de lo Imperao , | a nome de lo Imperao , e a so nome si como segno de Sorcati da *vna parte* . Messe Ianum da Boscho | Consoro de Caffa , e¹⁶⁷ de tuti li zenoeysi chi stam *in* l[a] ysora de lo Imperao , a nome de lo grande | Comun , e messe Bernabo Riço¹⁶⁸ e messe theramo pichenoto [s]indichi e massay de lo Comun *in* Caffa | per lo comun , *cum* comandamento de lo grande Comun [daua]nti li conseie de Caffa , A[nchora *cum* vorent]ay | [d]e quelli da ¹⁶⁹la [atra] parte , pati am fayto [a nome de] lo grande [Comun e si a]m z[urao] in questa | maynera pati e *conuencioyn* am fayto , *che contra* li pati no *anderam*¹⁷⁰ , a [nome] de lo Imperao a Ellias | segno pati fam e se obligam , e tuti li fra[nc]hi chi s[ta]m in Caffa , e in le Citay de lo grande | Comun , *che* tuti seram¹⁷¹ fide e leay a lo Imperao , A lo so amigo [a]mixi seram¹⁷² , de lo so Inimigo | Inimixi seram¹⁷³ . A le soe Citay ni a le soe castel[le non li] re[cete]ram¹⁷⁴ [l]i inimixi de lo Imperao , ni | anchora quelli baroyn , chi *vozeram*¹⁷⁵ viso da lo Imperao , E *acresceram*¹⁷⁶ lo nome de lo Imperao segundo | lo lor poey , si como i faxeam¹⁷⁷ per li Imperaoy passay . Anch[ora] pati eli fam , *che* lo Titam | vegna *in* Caffa , e li mercanti chi vam e *vennem* a quel[l]i ra[xun] d[e]ja¹⁷⁸ fa , e messe lo consoro | chi e aora , e quello chi verra fara raxun , a tuti quelli chi *sum*¹⁷⁹ abitay den[tro] da le Confinnie | de Caffa in *che* maynera se sea . Anchora pati fam *che* in Caffa possa sta *vm* comeriha

¹⁶⁵ Ellias Bey

¹⁶⁶ paysan

¹⁶⁷ et

¹⁶⁸ Rizo

¹⁶⁹ Разом із попереднім.

¹⁷⁰ anderan

¹⁷¹ seran

¹⁷² seran

¹⁷³ seran

¹⁷⁴ receteran

¹⁷⁵ vozeran

¹⁷⁶ accresceran

¹⁷⁷ faxeram

¹⁷⁸ deian

¹⁷⁹ sun

| de lo Imperao , e prenda lo comerihio de lo Imperao , segundo la p[^{ru}]mera vsanssa [.] Per parte | de lo Imperao , e per soa parte , Elliasbey¹⁸⁰ si como [seg]no de Sorcati , se oblig[a a] messe lo | Consoro e a li Sindichi e a li Conseie soy , a nome de lo g[ra]nde Comun de zenoa , e de | Caffa , queli dixoto casai , li quay eram¹⁸¹ d[e] Sodaya quando lo Comun preyse Sodaya , possa Mamay | segno per força¹⁸² li preyse , queli dixoto Casay seam in [b]ay[ria de lo] Comun [e de] messe lo | Consoro , e seam franchi da lo Imperao . [Seme]iey[uementi la Gotia] cum l[i] s[oy ca]say e cum | lo so pouo da lo Cembaro fim [in Soda]ya , queli trey¹⁸³ casay [de lo Cembaro ,] s[eam¹⁸⁴] de lo grande | Comun , e seam franchi da lo Imperio , li sourascriti Casay [, e] anchora [la Go]tia , lo pouo | cum li terren E cum le Aygoe . Ellias [se]gno a lo grande Comun elo a d[onao] , e pato elo , a , | fayto e si a zurao , che elo¹⁸⁵ no fara in queste parole atra [men]ti¹⁸⁶ , Anchora se obliga Ellias | bey , che chi se spaiha per zenoeyse , [chi e in] lo pou[o] chi ge appertem¹⁸⁷ e in lo [ter]ren de lo Imperao | possa semena , lo so bestiamie e le soe massarie possam anda , e [e]li pageram¹⁸⁸ l'ambar de lo | Imperao , e tuti li mercanti chi vam¹⁸⁹ [e vennem¹⁹⁰] sum¹⁹¹ lo terren de lo Imperao , seram¹⁹² securi , e a queli | vsansse noue no se fara . Anchora Sihauo , [ne] Sihaua , se de Caffa fuzira , e in Sorcati | andera , e de Sorcati in Caffa fuzira , se deia rende , trentacinque asperi de troueyre se prenda | e no pu . Se li homi de lo Imperio aueram¹⁹³ questiu[n] ni a di , ni a fa arcunna cossa cum li franchi , | messe lo Consoro gi faça raxun in la soa maynera , la raxun de lo Canlucho , Elliasbey¹⁹⁴ | la faça

¹⁸⁰ Ellias Bey

¹⁸¹ eran

¹⁸² forza

¹⁸³ *Видсумне.*

¹⁸⁴ sean

¹⁸⁵ e lo

¹⁸⁶ atramenti

¹⁸⁷ apperten

¹⁸⁸ pageran

¹⁸⁹ van

¹⁹⁰ vennen

¹⁹¹ sun

¹⁹² seran

¹⁹³ averan

¹⁹⁴ Ellias bey

in Sorcati , e lo Titam la faça *in Caffa* segundo li pati , chi *sum* de soura . Questi | pati e queste *Conuentioyn sum*¹⁹⁵ stayti fayti *in Caffa* dentr^o da lo paraxo de lo Comun , li Ambaxoy | de Elliasbey , Comariih fiio de Achbas . Coia Isse fiio de Agidauot . Alauadim de lo dio de | l'oro . Coia asa[o] fiio de [Ac]h[omet]o . Macho[meto da] la tan[na . Baylam] coia messo de Ellias | bey , li quay [s]um vegnuuy *cum* paysam de [lo Imperao e *cum* li messi d]e lo seg[no e de] li | mesaygi . *Cum* messe lo Consoro *cum* [li] s[oy] sindichi e *cum* li soy Conseie li quay *sum* | mentoay de soura , de questi pati scrittura ge *scripta per man* de Anthogno maçorro¹⁹⁶ , chi e | scriuan de lo Comun , e de questi pati de soura mi Ellias *sum* stayto contento , e si li o fermay | *in Sorcati* , e si zuro che a questi pati e conuencioyn e oseruero , e *in contra* e no ge andero . E si | *sum* Contento che Anthogno maçorro scriuan de lo Comun faça *vnna*¹⁹⁷ *scritura çoe*¹⁹⁸ *sum carta* | a lo moo latin , e Anchora franceschin de Gibelleto questa scrittura scriua *in letera* | vgoresca¹⁹⁹ , e lo me segna *sum* quela , e metero ,²⁰⁰ e anchora *vnna* *scritura* a lo moo de *questa* | *cum* lo seelo de lo Comun noy la auemo . In queste parole *sum* *testemonnii* Regibo fiio de | Iturlu . Meret boga segno fiio de Iagaltay segno . Comariih fiio de Ackbas²⁰¹ bey . Caraboga | fiio de Ackbas²⁰² bey . pandasseni Iharcasso , torciminando Zoane Riço²⁰³ . Millesimo de li Sarrem | Setecento oytanta doy , a vinti VIII di de lo meyse de Sochada , Ela e stayta scritta *in* | lo paraxo de Elliasbey .

· *Extractum est vt supra* de Actis public^{is} Curie Caffè · | *videlicet* de Cartulario Registrationum [per me notarium ifr^a]sc^{ri}ptum 3 .

· Consul | Caffè etc 3 . Iulianus paniçarius notarius et Curie Caffè scriba .

¹⁹⁵ sun

¹⁹⁶ Mazorro

¹⁹⁷ una

¹⁹⁸ zoe

¹⁹⁹ ugarasca

²⁰⁰ Разом із попереднім.

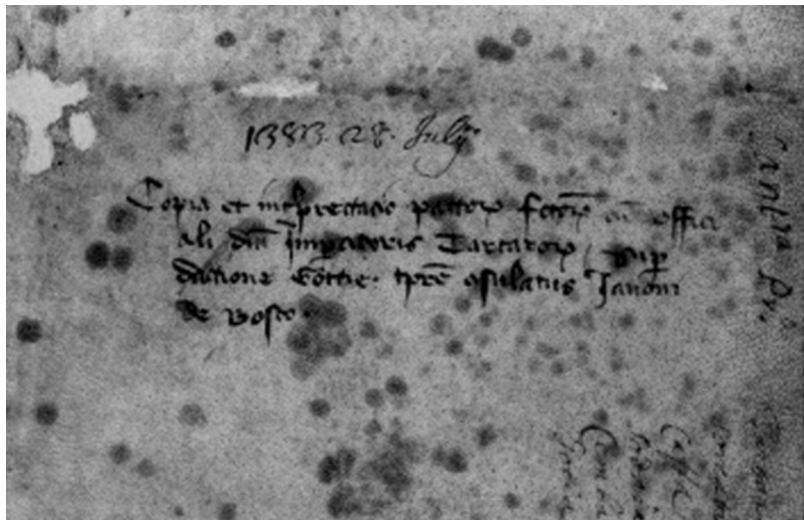
²⁰¹ Achbas

²⁰² Achbas

²⁰³ Rizo

[На звороті]

Copia et interpretacio pactorum factorum cum offici|ali domini
Imperatoris Tartarorum , super | dactione Gottie . tempore consulatus
Ianoni | de Bosco .

Переклад

1383, 28 липня.

Це копія, або реєстраційний [запис] одного акта, написаного уйгурською мовою, [про] певні договори та угоди, укладені і підписані між великим і могутнім володарем, паном Ільясом, на той час повелителем Солхату від імені та від особи неперевершуваного пана ... імператора татар, і від свого імені як від повелителя Солхату, з одного боку, і славними, шляхетними і розсудливими мужами: Джаноне ді Боско, в той час консулом Кафи і генуезців у всій імперії Газарії, Бернабоне Ріци і Терамо Пікенті, масаріями Кафи і радою того ж пана ... консула, від імені та від особи Всепереможної і Видатної комуни Генуї, з другого боку; і те, що міс-

тяться у цьому акті, в найповнішій формі зі згаданої уйгурської мови перекладено латиною за розпорядженням і дорученням могутнього і шляхетного мужа пана Меліадуче Катані, консула Кафи і генуезців у всій імперії Газарії мною, Джуліано Панісаріо, нотарієм і секретарем курії Кафи записано; зачитано цей акт тією уйгурською мовою Франческо ді Джібелето, писарем по уйгурській мові згаданої курії; перекладено і витлумачено латиною Лукіно Каллігепарі, перекладачем комуни і курії Кафи, все дослівно міститься нижче.

Іменем Бога, хай буде це, амінь.

Милістю імператора, Ільяс-бей, син Інака Кутлуг-Буги, був посланий повелівати Солхатом і над народом острова Солхату, заради зміцнення дружби і любові, яку мали франки з колишніми імператорами; бажаючи виконати волю імператора, уклав Ільяс-бей ці угоди й договори, як повірений імператора, і як його посланник, коли він прийшов з його імператорською пайзою, від імені імператора і від свого імені як повелителя Солхату, з одного боку, месір Джаноне да Боско, консул Кафи і всіх генуезців, які знаходяться на острові імператора, від імені Великої комуни, і месір Бернабо Ріци й месір Терамо Пікеноті, синдики й масарії комуни в Кафі, [призначені ?] комуною, волею Великої комуни перед [лицем] членів ради, ще й за згоди їх, з іншого боку, уклали ці договори і угоди іменем Великої комуни, і присягнули таким чином.

Уклали договори й угоди, що не підуть проти [цих] угод.

Укладають угоди і зобов'язуються пану Ільяс-бею, що представляє імператора, що всі франки, які мешкають у Кафі і в містах Великої комуни, всі будуть вірними і відданими імператору, що вони будуть друзями його друга і ворогами його ворога, і те, що в її містах і фортецях не приймуть ворогів імператора, ні тих баронів, хто відверне лице від імператора, і будуть звеличувати ім'я імператора з усією своєю силою, як це було за часів колишніх імператорів.

Також, укладають угоди, що [може] приходити в Кафу тітам, і торговці, що приходять і йдуть, яким він буде суддею, та месір

консул, який є зараз, і ті, які прибудуть [після нього], будуть вершити суд всім тим, хто живе в межах кордонів Кафи, якого б походження вони не були.

Також, укладають угоди, що у Кафі може знаходитись комерційній імператора і стягувати комерційній імператора, згідно первинному звичаю.

Від імені імператора і зі свого боку, як повелителя Солхату, Ільяс-бей зобов'язується месіру консулу і синдикам і його раді, [і, в їх особі] Великій комуні Генуї і Кафи, ті вісімнадцять казалий, які підкорялися і були придані Солдаї, коли комуна зайняла Солдаю, а пізніше пан Мамай відібрав силою, ті вісімнадцять казалий віддати до влади та управління комуни і консула, і що будуть [вони] вільними від імперії. Таким же чином, Готія зі своїми казалиями, зі своїми людьми, від Чембало до [області] Солдаї [і] ті три казалиї Чембало хай будуть [належати] Великій комуні, і хай будуть вільними від імперії вищезазначені казалиї і ще Готія, народ зі своєю землею і своїми водами. Ільяс-бей пожалував їх Великій комуні і уклав угоду та поклявся, що не порушить він цих слів.

І ще, зобов'язується Ільяс-бей, що ті, хто іменується генуезцями і ті хто із підлеглих їм людей можуть сіяти на землі імператора, і можуть приходити зі своєю худобою і своїм майном, [але] амбар імператорський вони повинні заплатити.

І ще, всі торговці, які приходять і йдуть, хай будуть у безпеці на землі імператора, і до них не буде застосований новий звичай.

І ще, якщо раб чи рабиня втечуть із Солхату до Кафи а[бо] з Кафи до Солхату, ті повинні бути повернені. Тридцять п'ять аспрів виплачується винагороди за знахідку, не більше.

Ще, якщо ханський підданий має спір, нічого не скажуть і не зроблять генуезцям, але месір консул звершить суд, дотримуючись свого закону, а підданим хана хай вершить Ільяс-бей у Сорхаті, а тітам хай вершить у Кафі, дотримуючись вищезазначених домовленостей.

І ці договори і угоди були укладені в Кафі в палаці комуни послом Ільяс-бея – Ягмурчи, сином Ак-Баша; Ходжа-Іссою, сином Хаджи-Давуда; Ала-ад-Діном з Діо ді л'Оро; Ходжа-Асаном, сином Ахмета; Макометом з Тани; Байрам-Ходжою, повіреним Ільяс-бея,

який прибув з пайзою імператора, повіреними і послами [Ільяс-бея], з месіром консулом, з його синдиками і членами його ради, які згадані вище.

Запис же цих угод був зроблений рукою Антоніо Мазурро, який є секретарем комуни.

І, цими угодами, що [наведені] вище, я, Ільяс був задоволений і підписав їх у Солхаті, і присягаюся, що буду дотримуватись цих договорів і угод, і не піду проти них. І я задоволений, що Антоніо Мазурро, секретар комуни зробив один екземпляр цих слів на латинський манер. І ще Франческо ді Джібелето цей текст записав уйгурським письмом, а я засвідчив і відіслав. І ще один примірник, написаний таким же чином, ми маємо з печаткою комуни. Свідки цих слів: Реджиб, син Ітурлу; Мерет-Буга-бей, син Ягалтай-бея; Ягмурчи, син Ак-Баш-бея; Кара-Буга, син Ак-Баш-бея; Пандасені Чаркас; перекладено Джованні Ріци. Року сарацинів сімсот вісімдесят другого, в двадцять восьмий день місяця Зу-лькаада. Написано в палаці Ільяс-бея.

Виписано все те, що вище, з публічних актів курії Кафи, а саме з реєстраційного картулярія, мною, нотарієм, що нижче підписався.

... консул Кафи і т.д.

Джуліано Панісаріо, нотарій і секретар курії Кафи.

[На звороті]

Копія і переклад угод, укладених у Кафі з офіціалом пана Імператора Татар, про передачу Готії. Під час консулата Джаноне ді Боско.

3.

1387 р. 12 серпня; рівнина біля міста Солхат (Ескі-Кирым, Старий Крим).

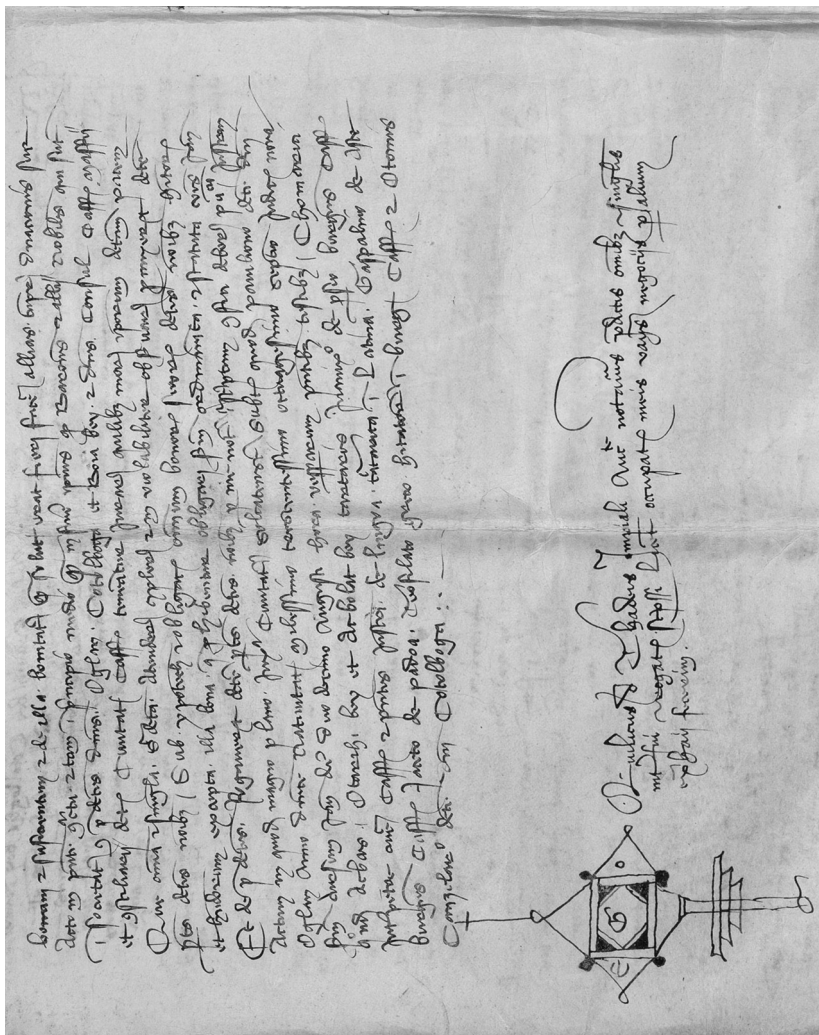
Повноважні представники хана Токтамиша: Севюнч-Бей оглан, Кутлуг-Буга-бей – повелитель Солхату й правого крила Золотої Орди та Боя-бей – даруга, з одного боку, і повноважні представники й послы комуни Генуї: Джентіле ді Грімальді та Джанано ді Боско, з другого, укладають підтверджувальну мирну угоду.

Archivio di Stato di Genova (ASG), Archivio Segreto (AS), Negoziazioni e Trattati, busta 2729, doc. 27. Автентична копія, виконана з офіційного оригіналу та завірена особистим знаком (*Signum Tabellionis*) нотарія Квіліка ді Тадеї. Пергаменний аркуш у зошиті з 10 аркушів, 35×25 см. Текст з обох сторін. Дещо пом'яті нижні кути аркуша.

Архівна помітка олівцем у лівому верхньому куті першої сторінки: № 27

Публікації: G. L. ODERICO, *Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memore storiche di Caffa, ed altre luoghi della Crimea posseduti vn tempo da Genovesi*, Bassano, 1792, p. 181–183 (переказ та цитати); A. OLIVIERI, *Carte e cronache manoscritte per la storia Genovese esistenti nella biblioteca della r. vniversità Ligure*, Genova, 1855, p. 75 (переказ та цитати); S. SACY, 'Pièces diplomatiques tirées des archives de République de Gènes', *Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres Bibliothèques*, t. XI, Paris, 1827, p. 62–63; KUUN GÉZA, 'Adalékok Krim történetéhez', *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből*, III. kötet 10. szám. (1873) (переказ та цитати); E. BASSO, 'Il "bellum de Sorcati" ed I trattati del 1380–87 tra Genova e l'Orda d'Oro', *Studi Genuesi. Nuova serie*, vol. 8 (1990), Genova, 1991, p. 11–26; E. BASSO, 'Genova: un impero sul mare', *Collana di studii italo-iberici*, vol. 20 (Cagliari, 1994): 276–280.

IN nomine domini Amen Magnifici et Potentes Viri domini Oglan Sounihi bey Cotolbogha bey dominus | Solcatensis et Brachii Recti Imperii Gazarie et Boia bey daroga nuncii ambasatores et | negociorum gestores in partibus Gazarie pro Inclito et Excelso domino domino Toc-tamnis | Imperatore dignissimo tartarorum nomine vice ipsius domini Imperatoris a quo habent speciale manda^{tum} | ad *infrascripta* vt aparet per litteras ipsius domini Imperatoris *scriptas* in littera vgaricha signatas | Tamoga ipsius domini Imperatoris et lectas et vulgarizatas de lingoa vgaricha in latinam | *per franciscum de Gibeletto burgensem Caffè interpetrem dictarum litterarum ad meum notarii | infrascripti plenam Inteligenciam ex vna parte et Nobiles et Prudentes Viri Gentilis de Grimaldis | et Ianonus de Boscho ambasatores Sindici et procuratores Excelsi comunis Ianue habentes ad | infrascripta plenum et Suficiens manda^{tum} vigore et ex forma publi^{ci} Instrumenti Sindicatus Scripti et compositi | manu Petri de Bargallio notarii et comunis Ianue Canzelarii hoc Anno die XXII^a marcii hanc | eciam de voluntate et consensu Egregii et Potentis Viri domini Iohannis de Innocentibus legum | dotogris honorabilis consullis Caffè et Ianuensium in toto Imperio Gazarie et dominorum Nicolai de Marco | et Alaoni de Viualdis massariorum Sindicorum et procuratorum dicte comunis Ianue in partibus Gazarie | nec non et consiliariorum dicti domini consullis et dicte Ciuitatis Caffè de qua voluntate et consensu | apparet publi^{ca} scriptura scripta manu Ambroxii de Flacono notarii hoc anno die X^a Iullii ex altera | parte / habentes dictis nominibus noticiam et certam scienciam de quibusdam Instrumentis pacis preceptis | et conuencionibus factis et firmatis Inter dictum dominum Imperatorem ex vna parte et dictum comune | Ianue ex altera . scriptis in littera vgarica cum Tamoga ipsius domini Imperatoris M^o | necnon de quibusdam alliis conuencionibus et pactis factis Inter prefactum magnificum dominum Coto|boga . nomine dicti domini Imperatoris ex vna parte et dominum Bartolomeum de Iacob Iurisperitum tunc | Consullem Caffè ex altera parte scriptis in littera vgarica M^o CCC^o cum | Tamoga dicti domini Coto|boga . dicte partes dictis nominibus Confessi fuerunt sibi ad inuicem et vicisim | et vna pars alteri et altera alteri peruenisse ad bonam et veram pacem .de. propicio perpetuo dura|turam hac eciam omni mod^o via Iure et forma quibus mellius potuerunt et possunt Ratifica|uerunt aprobauerunt*

et confirmauerunt omnia et singula instrumenta pacis precepta conuenciones et |pacta de quibus in Supradictis scripturis plena fit mencio / Remuniantes dicte partes dictis nominibus | exceptioni pacto(rum)²⁰⁴ conuentionis et pacis non Interuentorum et non factorum rey sic vt supra et infra non | geste vel sic non se habentes doli mali metus Infec-tum Accioni condicioni sine causa vel ex in Iuxta causa | et omni alii Iuri . Promitentes et Iurantes .videlicet. presenti Oglan Cotoiboga et Boia bey more | Saracenorum et dicti Ambassadors ad sancta de y euangelia corporaliter tactis scripturis more xpistⁱanorum, | predicta omnia et singula de quibus in dictis scripturis plena fit mencio Atendere com- plere et inuolabiliter | obseruare et pacem veram et bonam Inter ipsas partes perpetuo tenere et obseruare / Remitentes ipse | partes dictis no- minibus sibi Inuicem et Vicisim et vna pars alteri et altera vni omnia et singula omicidia | incendia Robarias et dampna quecumque quomod^o- cumque et qualitercumque per ipsas partes Ilatas Ita quod de predictis | homicidiis Robariis Incendiis et dampnis nulla posit per aliquam ex dictis partibus petere Emen|deam seu Satisfacionem Saluo et specialiter Reseruato quod si aliqua person^a ex dictis partibus Inuenerit | aliqua Ca- pita sclauorum vel sclauarum et alliarum bestiarum merces et bona que- cumque posesiones | vel debitores suos in aliquo loco subdito ex dictis partibus tunc et eo casu liceat dictis talibus | personis dictas et dicta po- sesiones et Bestias Capita merces et alia bona petere Recuperare et ha- bere | et dictos debitores exigere et teneantur prefacti dominus Cotoiboga et consul Caffè qui nunc est et pro | t(e)npore fuerit de predictis Redere Iusticiam complementum Item promixit dictus dominus Cotoiboga quod | toto tempore dominacionis sue fieri facere peccuni^{am} in Sorcati et in alliis terris Sibⁱ subdictis || bonam et sufficientem et de illa bonitate quam²⁰⁵ so- lutam²⁰⁶ erat fieri facere alias tempore d(omi)nacionis sue |

Acto in presente contractu et tam in principio medio quam in fine ipsius quod Barones et allii Nobiles qui sunt | in societate cum pre- dictis dominis Oglan . Cotoiboga et Boia bey . et dominis Consul Caffè massarii | et consularii dicte Ciuitatis Caffè teneantur Iurare quilibet more ipsorum dictam pacem |

²⁰⁴ pacto

²⁰⁵ que

²⁰⁶ solutus

Que omnia et singula. *Supradicta*. *Atendere complere et in violabiliter obseruare promixerunt dicte | partes dictis nominibus sub / ypothecha et obligacione omnium bonorum suorum dictis nominibus habitorum | et habendorum excepta . illa bona . que prohibentur obligari secundum ordinamenta . et statuta comunis Ianue | Et de predictis Rogauerunt dicte partes dictis nominibus per me notarium infrascriptum confici debere public^{um} Instrumentum |*

Actum in quodam magno plano *Luxi^a Ciuitatem Solcatensem Subtus quodam pauiliono dicti domini | Oglan Anno dominice Natiuitatis millesimo terscentesimo octuagesimo septimo Indicione nona secundum | cursum Ianue die duodecimo Augusti hora vesperarum presentibus testibus / Chomarici | qu^ondam Acbas / Otarihi bey et Acbolat bey tartaris luanixi^o de persio burgensis Caffè | Interprete curie Caffè et presentis Instrumenti de lingoa tartarica in latina . Gaspalino de Aste | burgensis Caffè Iaceto de padoa . Teofilato greco habitatore in burgo Caffè et Otomis²⁰⁶ | Canzelari^o dicti domini Cotolboga: . –*

EGO Quilicus de Thadeis Imperiali Auctorita^{te} notarius predictis omnibus et singulis | interfui et rogatus scripsi licet occupatus meis variis negociis per alium | extrahai fecerim .

Переклад

В ім'я Господа. Амінь.

Вельможні й могутні мужі, пани оглан Севюнч-Бей оглан, Кутлуг-Буга-бей, повелитель Солхату й правої руки імперії Газарії, та Боя-Бей, даруга, – посланці, посли й розпорядники в краях Газарії славного та видатного володаря, пана Токтамиша, найдостойнішого імператора тартар, – іменем та від особи самого пана імператора, від якого мають особливі повноваження на те, про що йдеться нижче, про що свідчать особисті листи пана імператора, написані уйгурським письмом, завірені особистою тамгою пана імператора і прочитані та перекладені з уйгурської мови на латину

²⁰⁷ Otonus

Франческом ді Джібелето, городянином Кафи, перекладачем зі згаданої мови, для повного розуміння мого, нотарія, що підписався нижче, – з одного боку, та шляхетні й розсудливі мужі Джентіле Грімальді й Джаноно ді Боско, послі, інспектори та уповноважені видатної комуни Генуї, які мають цілковиті й достатні повноваження на те, про що йдеться нижче (на підставі й згідно з положеннями офіційного акта інспекції, написаного і складеного рукою П'єтро ді Баргаліо, нотарія та канцлера комуни Генуї, цього року, дня 22 березня, а також за дозволом та згодою доблесного й могутнього мужа, пана Джованні ді Іноценті, доктора права, консула Кафи та генуезців у всій імперії Газарії, та панів Ніколо ді Марко та Алаоне ді Вівальді – масаріїв, інспекторів та уповноважених згаданої комуни Генуї в краях Газарії, а також радників згаданого консула і згаданого міста Кафи, – чий дозвіл та згода засвідчені в акті, написаному рукою Амброзіо ді Флаконо, нотарія, цього року, дня 10 липня) – з другого боку.

Будучи (у названому складі осіб) поінформованими й добре знаючи про певні, раніше прийняті, акти миру й угод (укладені й підписані між згаданим паном імператором, з одного боку, та згаданою комуною Генуї, з другого, написані уйгурським письмом, з особистою тамгою пана імператора 1... року), а також про певні інші угоди та договори (укладені між згаданим вище величним паном Кутлуг-Бугою, іменем згаданого пана імператора, з одного боку, та паном Бартоломео ді Якоб, правником, на той час консулом Кафи, з другого боку, написані уйгурським письмом 13.. року, з тамгою згаданого пана Кутлуг-Буги), згадані сторони в згаданому складі визнали навзаєм і одна перед одною, що дійшли до справедливої й правдивої мирної угоди на вічне, Божою ласкою, тривання.

Таким чином в усіх відношеннях дотримуючись права і норм, як тільки могли і можуть, згадані сторони у згаданому складі прийняли, схвалили й підтвердили усі і кожен раніше прийнятий мирний акт, угоду й договір, про які вичерпно сказано в написаному вище.

Відмовляються висувати претензії, до цих домовленостей договору й миру, що їх не трапилося та не було досягнуто, а того, про що йдеться вище і нижче, не сталося, або сталося примусово

чи обманним шляхом, від оскаржень без причини, або з незаконної причини, та за всіма іншими позовами;

Обіцяють й присягаються (а саме: присутні оглан, Кутлуг-Буга та Боя-Бей, за звичаєм сарацинів, та згадані послы, тілесно торкнувшись до писань Святих Божих Євангелій, за звичаєм християн) брати до уваги, виконувати й неухильно дотримуватись абсолютно всього, про що вичерпно викладено у згаданих письменах, і вічно дотримуватись і берегти правдивий і добрий мир між цими самими сторонами;

Прощають ті сторони (у названому складі) навзаєм одна одній будь-яке вбивство, підпали, грабунки та шкоди, що будь-коли в будь-який спосіб і будь-як були завдані тими сторонами: так щоб за згадані вбивства, грабунки, підпали і шкоди жодна зі сторін не могла вимагати жодного відшкодування чи компенсації, окрім спеціально застереженого випадку, коли б якась особа зі згаданих сторін виявила якісь голови рабів, рабинь чи інших тварей, або крам чи будь-яке добро, або своїх боржників у будь-якому місці у володіннях згаданих сторін – тоді і в такому випадку таким особам має бути дозволено згадане майно і тварин, голови [рабів] та інше добро вимагати, повертати і забирати, а зі згаданих боржників стягувати [борг], а згадані вище пан Кутлуг-Буга та консул Кафи – сьогоднішній і кожен майбутній – зобов'язані забезпечити в окреслених справах справедливість.

Доповнення.

Також згаданий пан Кутлуг-Буга обіцяв, що протягом усього свого панування буде в Солхаті та в інших підлеглих йому землях карбувати добру і в достатній кількості монету такої ж якості, як це було в інші часи його правління.

Після вчинення за [ix] присутності угоди, як на початку, так у середині і в кінці, барони та інші шляхетні, що є разом з названими панамі огланом, Кутлуг-Бугою та Боя-Беєм, а також панамі консулом Кафи, масаріями та радниками згаданого міста Кафи, повинні кожен у свій спосіб скласти присягу щодо згаданого миру.

І усе це сказане вище, в цілості і зокрема, названі сторони у названому складі обіцяли брати до уваги, виконувати та неухильно

цього дотримуватися під заставою й закладанням усього особистого майна тих перелічених, – яке вони мають і яке будуть мати, – окрім того, яке заборонено закладати відповідно до постанов та статутів комуни Генуї.

І захотіли згадані сторони щоби я, нотарій, що нижче підписався, зробив щодо зазначеного вище публічний акт.

Вчинено на великій рівнині поряд з містом солкатців під шатром згаданого пана оглана року від Різдва Господнього тисяча триста вісімдесят сьомого, індікту дев'ятого за звичаєм Генуї, дня дванадцятого серпня, вечірньої пори, за присутності свідків: Ягмурчи, сина покійного Акбаша, Отарчі-бея та Акболат-бея – татар; Іванісіо ді Персіо, городянина Кафи, перекладача курії Кафи, а також перекладача цього акта з татарської мови на латину; Гаспаліно ді Асте, городянина Кафи; Ячето ді Падуя; Теофілата, грека, мешканця бургу Кафи; та Отамиша, секретаря згаданого пана Кутлуг-Буги.

Я, Квіліко ді Тадео, імперською санкцією нотарій, при всьому, про що йшлося вище, був присутній і, виконуючи відповідне прохання, все записав, щоправда, зайнятий різними своїми справами, зробив [це за] витягом, зробленим іншим.

Подяки за люб'язну допомогу у підготовці публікації документів:

Archivio di Stato di Genova, Italia,

Roman Hautala (*University of Oulu, Finland*),

Маркіян Домбровський (*Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна*),

Олександр Галенко (*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна*).

Олександра Шутко

ГАРЕМ СУЛТАНА СУЛЕЙМАНА У КАФІ, МАНІСІ ТА СТАМБУЛІ: ВІДОМОСТІ З ОСМАНСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Гаремом називали жіночу половину будинку мусульман, яким закони ісламу дозволяли мати чотирьох законних дружин та наложниць. Сама назва походить від арабського слова “харам”, тобто заборона. Адже до гарему заборонялося входити стороннім чоловікам. Таке право мав лише господар будинку. Султани Османської імперії усю свою родину – матір (валіде)¹, наложниць², неповнолітніх синів і доньок та навіть служниць називали гаремом³, який тривалий час розміщувався у Старому палаці. Його після завоювання Константинополя побудував султан Мехмед II. На тому місці нині – площа Баязида та будівлі Стамбульського університету.

Для себе та державного апарату Мехмед II звів у Стамбулі Новий палац, який ще називають Топкапи, тобто “гарматні ворота”. Туди він і переїхав. Гарем лишився у Старому палаці, який султан, як і його нащадки – Баязид II, Селім I та Сулейман I – регулярно відвідував.

Наложниць привозили і до Нового палацу, де були покої для жінок, які мали назву “*saray-ı duhteran*”, тобто дівочий палац⁴. Там вони певний час перебували, зустрічаючись із султаном. Коли вагітніли, їх відправляли до Старого палацу готуватися до пологів.

Із народженням сина наложниці віддалялися від покоїв султана. Вони займалися вихованням дитини у Старому палаці. Це було невід’ємною частиною принципу: “одній наложниці – один син”, який панував у султанському гаремі до середини XVI століття. Відповідно до нього, кожна жінка, яка народила султанові сина, тобто шехзаде, могла розраховувати лише на від’їзд із ним по досягненню

¹ Найвищий жіночий титул в Османській імперії, який отримувала матір султана.

² Християнок і юдейок, захоплених у полон кримськими татарами або ж османськими піратами.

³ A. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem*, İstanbul, 2014, s. 12.

⁴ L. PEIRCE, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford, 1993, p. 120.

14–16 років до провінції, де формувала й очолювала його гарем⁵. Там він набував навичок із державного управління.

Так було і у випадку майбутнього султана Сулеймана I (1494–1566), якого дід, Баязид II, відправив разом із матір'ю Айше Хафсою до провінції Кафа у Криму, де він пробув з 1509-го до 1512 року. На той час йому виповнилося 15 років. Його батько Селім, будучи намісником Трабзона, почав за підтримки тестя, кримського хана Менглі Гірея, боротьбу за трон.

Палац шехзаде Сулеймана разом зі скарбницею та мечеттю розміщувався у внутрішній фортеці Кафа⁶. Його двір складався із 458 осіб⁷. Він також мав свій гарем із десяти жінок, за якими наглядала матір Сулеймана – Айше Хафса. Поряд із нею перебувала незаміжня донька, імовірно, Хатідже та годувальниця (можливо, Сурурі-хатун, яка збудувала 1530 року у Стамбулі, в районі Фатіх, мечеть), а також євнухи⁸. Останні були кастрованими чоловіками, які охороняли гарем⁹.

На жаль, в османських документах не міститься докладнішої інформації про наложниць гарему шехзаде Сулеймана в Кафі. Знаємо лише, що вони там народжували йому дітей. Так, османський мандрівник Евлія-челебі у багатотомній “Книзі мандрів”, яку написав у XVII столітті, зазначив, що бачив поряд із внутрішнім двором фортеці Кафа гробницю. У ній спочивали діти шехзаде

⁵ L. PEIRCE, *Op. cit.*, p. 42–45.

⁶ Эвлия ЧЕЛЕБИ, *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, изд. 2-е, исправленное и дополненное, Симферополь, 2008, с. 181, 191.

⁷ H. EROĞLU, *Osmanlı devletinde şehzadelik kurumu*, Ankara, 2004, s. 134.

⁸ *Ibid.*

⁹ Рабів-євнухів або купували, або доставляли як дар султанові губернатори Єгипту та інших провінцій Османської імперії. Їх кастрували в Судані єгипетські християни під час щорічних переходів караванів з Дарфура в Сеннар, оскільки закон забороняв мусульманам цим займатися. За часів султана Мехмеда II за гаремом стежили 20 євнухів, у 1517 році – 40. Після XVI століття їхня кількість становила вже 600–800 осіб. Таке зростання чисельності євнухів у султанському гаремі пов'язане зі збільшенням кількості дітей султанів, що призвело до підвищення кількості їхнього обслуговуючого персоналу [M. Ç. ULUÇAY, *Harem, Istanbul*, 2011, s. 208]. Також відомо, що з часів Мурада III до служби в покоях гарему почали все більше залучати чорних євнухів негроїдної раси, які, як вважали, є витривалішими та менш хворобливі, ніж білі євнухи.

Сулеймана – сини Мейманді, Алемшах, Алі-хан, Кубад-шах, Баязид-шах та доньки Мерьєм і Несільхан¹⁰. Пережити братів та сестер вдалося Махмуду, який народився у Кафі 1509 року. Утім, 1521 року він помер від чуми у Стамбулі¹¹.

Про його матір, на жаль, нічого невідомо. Можливо, це – фаворитка Махідеван, відомості про яку з'являються у значно пізніший період життя шехзаде Сулеймана. Тривалий час турецькі історики вважали, що вона була рабинею на ім'я Босфоріана¹². Утім, не могли пояснити, яке вона мала відношення до стамбульського Босфору.

Нам же вдалося з'ясувати, що Махідеван походила зі знатного роду і була аманаткою (привілейованою заручницею) султанської родини. За твердженнями радянського історика Катерини Кушевої, вона – князівського бесленейвського роду Канукових¹³.

Припускають, що Махідеван була сестрою бесленейвського князя Машука Канукова і дочкою старшого князя Кануков Бесленова (нащадок Беслана – сина легендарного князя Інала)¹⁴, плем'я якого (бесленейвці) жило на Таманському півострові, на правому березі Великої Лаби на території, що простягалася до річок Велика та Мала Тегінь, які впадають в Уруп. Нині – це Краснодарський край Російської Федерації.

Прикметно, що у давнину Керченську протоку, яка відділяє Крим від батьківщини черкесів Тамані, називали *Bosporus Cimmerius*. Саме завдяки цій назві за черкескою Махідеван закріпилося вищезгадане ім'я – Босфоріана. Потрапивши до гарему шехзаде Сулеймана, вона отримала османське ім'я Махідеван (місячна господиня часу).

Зі сходженням 1512 року на трон султана Селіма I його син Сулейман мав переїхати до провінції престолонаступників – Сарухан із центром у Манісі. Відомо, що перед відправкою туди він

¹⁰ Эвлия ЧЕЛЕБИ, *Op. cit.*, с. 181, 191.

¹¹ A. D. ALDERSON, *The Structure of the Ottoman dynasty*, Oxford, 1956, table XXX.

¹² М. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, İstanbul, 2012, s. 62.

¹³ Е. Н. КУШЕВА, *Народы Северного Кавказа и их связи с Россией. Вторая половина XVI–30-е годы XVII века*, Москва, 1963, с. 150, 201.

¹⁴ С. Х. ХОТКО, 'Противостояние военно-политических коалиций в Черкесии: на основе сообщений Елизара Ржевского (1578 г.)', *Клио*, №7(151) (2019): 79.

спершу прибув до Стамбула. З ним була мати Айше Хафса¹⁵. Через рік, коли з Маніси прибрали брата султана Селіма, Коркуда, туди перевели Сулеймана в якості шехзаде-престолонаступника. Він перевіз і свій гарем.

Завдяки фінансовим звітам, відомі імена наложниць шехзаде Сулеймана та їхні щоденні виплати у Манісі. Всього у нього було тринадцять жінок. Серед них – дівчина на ім'я Ясемен, яке перекладається, як “жасмин”, котра щодня отримувала 5 акче¹⁶, Хубе, тобто “красуня” (5 акче), Сервер, тобто “головна” (5 акче), Айнихаят, тобто “життєдайне джерело” (4 акче), Шемсібану, тобто “сонцесяйна принцеса” (4 акче), Махідеврэн (4 акче), Ділярам, тобто “душевна, сердечна” (4 акче), Шадуман, тобто “весела” (3 акче), дві Махбубе, тобто “улюблениці”, одна з яких отримувала 3 акче, а інша – 2 акче, Шаххубан, тобто “повелителька” (2 акче), Гюльнар, тобто “квітка гранату” (2 акче), а також Камер, тобто “місяцівна” (2 акче)¹⁷.

Загальна кількість обслуги шехзаде Сулеймана складала 746 осіб¹⁸. Жінок його гарему в Манісі обслуговували дві прачки, одна безіменна наложниця, п'ять гаремних євнухів, лікарі – чоловік-єврей та жінка, яка лікувала гаремниць¹⁹. Імовірно, то була караїмка з Криму Тронгілла²⁰, яка 1548 року навернулася на іслам, ставши Фатьмою-хатун. Невдовзі по тому вона померла у віці 60–70 років, залишивши дітей від чоловіка Мойши та онуків, яких султанським бєратом від 1521 року за віддану службу звільнили від податків²¹.

¹⁵ М. Ç. ULUÇAY, *Kanuni Sultan Suleyman ve Ailesi ile Ilgili Bazı Notlar ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 227–257.

¹⁶ Хоч жінки султанського гарему були рабнями, проте їхнє рабство не означало цілодобове гарування на плантаціях, як це собі уявляють європейці. Насправді вони мали достатньо вільного часу від обов'язків обслуговувати султанську родину й отримували за це щодня гроші – османські акче (у перекладі означає “біленьке”). У 1520–1570 роки 50 акче, виготовлені зі срібла, дорівнювали 1 султане (на зразок дуката), що важив 3,5 г чистого золота.

¹⁷ TSMAD, 10052; М. Ç. ULUÇAY, *Kanuni Sultan Suleyman...*, s. 245–246.

¹⁸ Н. EROĞLU, *Op. cit.*, s. 134.

¹⁹ F. M. EMECEN, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul, 2011, s. 69.

²⁰ Ї ще називали Стронгілою, що у перекладі з грецької означає – “пухка” [D. KOVALEVA, *The Trope of Kyra as a Jewish Female Intermediary in the Sixteenth-Century Ottoman Imperial Harem: Theory and Practice, Fiction and History*, MA Thesis in Comparative History, with a specialization in Interdisciplinary Medieval Studies, Central European University, Budapest, 2014, p. 15].

²¹ М. AYDIN, *Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar*, Belleten, c. LXV, sayı 243, İstanbul, 2002, s. 626–627.

Тронгілла прислуговувала матері шехзаде Сулеймана як помічниця, яка, окрім надання медичних послуг (лікувала хвороби очей та меланхолію), ще залагоджувала усі її фінансові та дипломатичні справи за межами палацу²². Згодом таких жінок, як Тронгілла, османи почали називати “кіра”, що в перекладі з грецької означає “пані”²³.

Відомо, що в Манісі наложниця Махідеван народила 1515 року сина Мустафу²⁴. Із 1516 до 1518 року Сулейман виконував функцію замісника султана, який вирушив у похід, щоправда, не в Стамбулі, а в Едірне. По тому він кілька років, до смерті батька, мешкав у Манісі²⁵. Там весь час перебував його гарем.

Наприкінці 1519 року у шехзаде Сулеймана з’явився ще один син Мурад²⁶. Про його матір, на жаль, нічого невідомо. Можливо, нею була наложниця Гюльфем²⁷. Подейкують, що її батько був потурченим русином²⁸.

Гюльфем до смерті 1561 року не залишила гарем Сулеймана. Згодом із його сходженням на престол вона тривалий час виконувала обов’язки служниці найвищого рангу – кетхюди-уста (управительки гарему), за що отримувала щодня 150 акче²⁹. Також відомо, що за статки³⁰, отримані від Сулеймана, Гюльфем в останні роки життя звела в Стамбулі, в районі Ускюдар, мечеть із їдальнею для бідних (імарет), школою Корану (медресе) та початковою школою (сиб’ян-мектебі)³¹. Щодня в їдальні Гюльфем витрачали на приготування їжі 19,2 кг м’яса та 11,5 кг пшениці на випікання хліба. На релігійні свята, окрім рису, подавали також солодоші, мед тощо³².

²² D. KOVALEVA, *Op. cit.*, p. 15.

²³ M. P. PEDANI, ‘Safiye’s household and venetian diplomacy’, *Turcica*, vol. 32, publisher Leuven: Peeters, 2000, p. 11.

²⁴ A. D. ALDERSON, *Op. cit.*, table XXX.

²⁵ M. Ç. ULUÇAY, *Kanuni Sultan Suleyman...*, s. 228–229.

²⁶ A. D. ALDERSON, *Op. cit.*, table XXX.

²⁷ L. PEIRCE, *The Imperial Harem...*, p. 302.

²⁸ A. ŞİMŞİRGİL, *Tartışmaların odağındaki isim: Makbul İbrahim Paşa*, Tarih ve medeniyet: <http://ahmetsimsirgil.com/tartismalarin-odaginda-ki-isim-makbul-ibrahim-pasa>.

²⁹ L. PEIRCE, *The Imperial Harem...*, p. 302.

³⁰ Задля цього Гюльфем віддала до благодійного фонду 24 кімнати, що в районі Саманвіран Стамбула, 10 кімнат навколо блошиного ринку, один будинок у районі Хаджі Ювейса, чотири крамниці, 6 будинків навколо хамама Аладжа та ін. [M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 65].

³¹ M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 64–65.

³² *Ibid.*

Будівлі медресе та сиб'ян-мектебі не збереглися, а інтер'єр невеличкої мечеті Гюльфем з роками втратив своє ошатне оздоблення.

Восени 1520 року Сулейман зійшов на трон. Наприкінці 1521 року, по смерті від чуми та віспи двох синів Махмуда і Мурада, у нього народився шехзаде Мехмед. Його матір'ю стала нова наложниця Хюррем, яку європейці умовно назвали Роксоланою. Вона, як зазначають польські та венеційські послы, була русинкою родом із Рогатина³³.

Турецький історик М. Ч. Улучай вважає, що Роксолана увійшла в гарем Сулеймана ще під час його перебування у Манісі³⁴. Адже у наведеному списку його наложниць зустрічається ім'я Шадуман, що в перекладі з арабської означає – “весела”, “радісна”. Саме таке значення має і перське ім'я Роксолани – “Хюррем”, яке їй дав у 1520-х роках султан Сулейман I.

Утім, таку інформацію ставить під сумнів той факт, що зі сходженням на трон Сулейман I планував піти у свій перший військовий похід на польські землі³⁵, звідки родом була Роксолана³⁶. Кримський хан Мехмед Гірей відмовив його від цього, зазначивши в листі від 1521 року, що польський король за мирною угодою платить йому щороку велику данину – 15 тис. флоринів. У разі війни з ним він міг отримати лише збитки³⁷. Тому султан Сулейман I змінив своє рішення та пішов у похід на угорські землі. Водночас покарав Мехмеда Гірея, відправивши до Криму його доньку, яку, відповідно до обіцянки батька Селіма I, мав пошлюбити після сходження на трон. Також відмовився повертати кримському ханові Кафу, призначивши туди намісником другого візира Зейнела-пашу³⁸.

Все це свідчить про те, що у перші місяці правління султана Сулеймана I в його житті ще не було Роксолани.

³³ О. Шутко, ‘Роксолана та Хатідже Турхан: шлях з полону кримського хана до гарему султана’, *Наш Крим*, вип. III: *До 700-річчя проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму*, ред. кол. Г. Папакін та ін., К., 2017, с. 116–117.

³⁴ М. С. УЛУÇAY, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul, 1950, s. 11.

³⁵ N. R. UÇTUM, *Hürrem Sultan'ın Polonya Kralına Yazdığı Mektuplar*, Belleten, cilt XLIV, sayı 176, İstanbul, 1980, s. 709.

³⁶ О. Шутко, ‘Роксолана та Хатідже Турхан...’, с. 116–118.

³⁷ N. R. UÇTUM, *Op. cit.*, s. 709.

³⁸ A. DZIUBIŃSKI, *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław, 2005, s. 46.

Налагодження добросусідських стосунків османів із поляками відбулося пізніше – за два-три роки. Тоді Роксолана вже народила трьох синів Мехмеда, Абдуллаха (помер 1526 року), Селіма та доньку Міхрімах. Як мати шехзаде Роксолана почала отримувати від султана Сулеймана I 5 тис. дукатів на рік³⁹. Додатково на прикраси він виділив їй 100 тис. дукатів⁴⁰. Султан 1524 року також подарував Роксолані будинки Хараччи у Стамбулі (неподалік хамама⁴¹ Махмуда-паші), які належали страченому в Єгипті Ахмедові-паші⁴². Тоді ж її почали називати “хасеки”, тобто фавориткою султана, яка вперше в порушення усталеного у султанському гаремі принципу “одній наложниці – один син” народила шестеро дітей – п’ять хлопчиків та одну дівчинку. Так стала не лише фавориткою султана, а ще і його дружиною. Весілля Роксолани та Сулеймана I виявилось безпрецедентною подією в історії Османської імперії. Адже її очільники, якщо і одружувалися до XV століття, то лише із християнськими принцесами або ж доньками глав тюркських племен⁴³.

Із часом сусідні тюркські племена поглинула Османська імперія. Відтак, відпала потреба укладати з їхніми бєями політичні союзи. Із занепадом Візантії єдиним потужним сусідом османського султана залишався лише перський шах. Однак конфлікти, що виникали між ними на релігійному ґрунті⁴⁴, унеможливили укладання міждинастійних шлюбних союзів. Тому османські султани віддавали перевагу неофіційним зв’язкам із наложницями.

Чому ж тоді султан Сулейман I вирішив укласти шлюб із Роксоланою?

Подейкують, що тут не обійшлося без її хитрощів. Озброївшись Кораном, Роксолана спершу з посиланням на те, що рабина

³⁹ Z. АБРАХАМОВИЧ, ‘Roksolana’, *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1988–1989, s. 544.

⁴⁰ E. ALBERI, ed., *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato Series 3*, vol. 3, Firenze, 1840–1855, s. 148.

⁴¹ Турецька лазня.

⁴² Ş. KARTAL, ‘Haseki Hürrem Sultan Yapıları’, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2012, s. 225.

⁴³ О. ШУТКО, ‘Політичні шлюби османських султанів: від християнських принцес – до доньки Гіреїв’, *Наш Крим*, вип. II: *Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр.*, ред. кол. Г. ПАПАКІН (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, К., 2016, с. 173–176.

⁴⁴ Османи були мусульманами-сунітами, а перси – мусульманами-шіїтами.

(наложниця) не може робити добрі справи (будувати мечеті, школи, лікарні та фонтани у Мецці, Медині та Стамбулі), виманила в султана Сулеймана I звільнення з рабства, а потім і статус законної дружини⁴⁵. Адже мусульманка, якою вона стала у перші роки перебування у султанському гаремі⁴⁶, не могла мати позашлюбних стосунків. Таким чином, розуміючи всі ці тонкощі традицій і релігійних законів та вдало маніпулюючи ними на свою користь, Роксолана досягла найвищого визнання в Османській імперії, ставши законною дружиною султана. Її весільний посаг (махр), за свідченнями польського дипломата Самуїла Твардовського, становив 100 тис. дукатів, які султанові дісталися з Угорського князівства⁴⁷.

Цей шлюб пишно відсвяткували у Стамбулі, про що свідчить запис генуезького банкіра:

“На цьому тижні в цій столиці сталася небувала подія, абсолютно безпрецедентна в історії султанів. Великий повелитель Сулейман узяв собі за дружину як імператрицю полонянку з Русі на ім’я Роксолана. Їхній шлюб супроводжувався величними святкуванням. Церемонія відбувалася у королівських палатах, а святкування провели всупереч протоколу. Пройшла публічна хода з подарунками.

Спочатку з’явилися двісті мулів, які були сильно навантажені килимами, золотими і срібними вазами, спеціями, коштовностями, меблями і всілякими побутовими товарами. Кожного мула супроводжували двоє рабів у чудових лівреях, а подарунки були покриті шарфами сріблястого й рожевого кольорів. Потім пройшли двісті верблюдів, однаково сильно навантажені розкішними подарунками, відправленими імператриці з найвіддаленіших частин імперії, і, насамкінець, – вісімдесят чорних євнухів і вісімдесят білих євнухів у прекрасних шатах, які супроводжували подарунки та були призначені для служби у згаданій імператриці.

⁴⁵ S. GERLACH, *Türkiye Günlüğü 1577–1578*, 2. Cilt, İstanbul 2007, s. 693; W. PAINTER, *The second tome of the Palace of pleasure conteyning store of goodly histories, tragicall matters, and other morall argument, very requisite for delighe and profit*, London, 1567, 1575, p. 401–402.

⁴⁶ У листі до Сулеймана I від 1526 року Роксолана зазначила, що повернулася на іслам: “Завдяки моему султанові, я, знайшовши праведний шлях, обрала віру” [TSMa, E. 745/9].

⁴⁷ S. TWARDOWSKI, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego [...] od Zygmunta III do sohtana Mustafy w roku 1621...* Kraków, 1633, s. 222–223.

Уночі головні вулиці були яскраво освітлені, довго грала музика та бенкетували. Будинки прикрашали вінками, скрізь веселилися, а народ годинами танцював з великим задоволенням. На старому іподромі поставили велику трибуну, зарезеровану для імператриці та її дам, за декоративною золотою перегородкою. Роксолана та двір спостерігали за великим турніром, в якому брали участь християнські та мусульманські лицарі, акробати, фокусники, демонстрували диких звірів та жирафів, які доставали до самого неба.

Імператриця надіслала до натовпу своїх невільників, які роздавали дрібні подарунки – гроші або ж шматки шовку. У одному з великих дворів палацу відбулося безкоштовне роздавання хліба та фруктів. Кажуть, що весільні гуляння коштують багато тисяч фунтів, і в це я можу легко повірити. Всі головні люди нашої колонії, разом з венеційським послом, і усіма великими колоніями Венеції, надіслали подарунки згаданій імператриці, їх було прийнято Великим Синьйором (султаном – О. III.), хоча ніхто не міг бачити його обличчя.

Тут багато говорять про весілля, але ніхто не наважується сказати, яке воно має значення⁷⁴⁸.

На жаль, точної дати у своїх записах генуезький банкір, який став очевидцем цього весілля, не зазначив. Проте венеційський дипломат Даніелло де Людовічі вказав, що шлюб Сулеймана I з Роксоланою відбувся на початку червня 1534 року або трохи раніше⁴⁹, тобто напередодні від'їзду османського війська на чолі із султаном у похід проти іранського шаха Тахмаспа.

На той час уже залишила гарем конкурентка Роксолани – Махідеван, яка на ґрунті ревнощів конфліктувала з нею, а якось її навіть відлупцювала⁵⁰. Через це султан Сулейман I охолов до Махідеван, яка 1533 року разом із сином Мустафою подалася до Маніси. У березні 1534 року померла валіде Айше Хафса⁵¹. Тож господинею у гаремі султана Сулеймана I стала його багатодітна дружина Роксолана, яку всі називали хасекі Хюррем-султан.

⁴⁸ G. YOUNG, *Constantinople*, London (Methuen); New York (George H. Doran), 1926, p. 135.

⁴⁹ E. ALBERI EUGENIO, ed., *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato Series 3*, vol. 3, Firenze. 1840–1855, s. 29.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 74–75.

⁵¹ N. SAKAOĞLU, *Bu mülkün kadın sultanları valide sultanlar, hatunlar, hasekiler, kadinefendiler, sultanevendiler*, İstanbul, 2011, s. 145.

Тоді ж вона отримала землі й маєтки у Сілістрії та Стамбулі. Разом з тим їй щоденна плата, призначена султаном Сулейманом I, складала 2 тис. акче і зберігалася за нею до самої смерті⁵².

Султан також дарував Роксолані коштовні дарунки – рідкісні тканини зі Сходу та Заходу, парфуми, прикраси, Корани у дорогоцінній обкладинці та гроші. А якось навіть надіслав їй волосину зі своєї бороди. На що Роксолана дуже делікатно відреагувала: “Для мене одна волосина з вашої бороди дорожча не тільки за 5 тисяч, але й за 100 тисяч флоринів!”⁵³

Така відповідь здатна була розчулити люблячого султана, який, за словами С. Твардовського, нібито “давав себе водити за ніс одній русинці вбогій”⁵⁴. Як свідчать венеційські послы, Роксолана добре знала “натуру великого володаря”⁵⁵ і вміла “тонко ним маніпулювати”⁵⁶.

Відомо, що вона обожнювала рідкісні раритетні речі та збирала інформацію про них з усього світу. Так, на її вимогу з острова Кос привезли золотий кубок та коштовні європейські тканини, а з Єгипту – пару поштових голубів⁵⁷.

Проте Роксолана не займалася накопичуванням багатства, а усі свої кошти віддавала на благодійність. Адже релігія велить мусульманам робити добрі справи: відпускати на волю рабів, жертвувати статки на побудову мечетей, шкіл, хамамів, фонтанів, караван-сараїв, громадських їдалень тощо. Тому для османів благодійність вважалася звичною справою.

В “Історії походження законів яничарського корпусу”, написаній на початку XVII століття, містяться відомості про те, що Роксолана започаткувала додаткові виплати учням яничарського корпусу, яких набирали із християнських сімей. Відвідавши будівництво мечеті Шехзаде, яку султан Сулейман I наказав звести біля мавзолею померлого 1543 року улюбленого сина Мехмеда, вона

⁵² L. PEIRCE, *The Imperial Harem...*, p. 129.

⁵³ *TSMa*, E. 5038.

⁵⁴ S. TWARDOWSKI, *Op. cit.*, s. 221.

⁵⁵ E. ALBERI EUGENIO, ed., *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato Series 3*, vol. 3, s. 74.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 148.

⁵⁷ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 451.

побачила, як ці юнаки працювали босоніж з непокритою головою. Роксолана змилювалася над ними й виділила зі вторгованих із продажу власних прикрас, золота та перлин гроші, які внесла до скарбниці задля видачі їм додаткової платні, – щомісяця по 5 акче. Згодом султан Сулейман I узаконив ці виплати, які отримали назву “гроші на взуття”⁵⁸.

Першим благодійним проектом Роксолани, завершеним 1540 року, став хан⁵⁹ Калджилар у Стамбулі, що поряд із Грандбазаром (Капалічарши). Його Роксолана побудувала неподалік благодійного комплексу Махмуда-паші, де містилися подаровані їй 1524 року султаном Сулейманом I будинки. Цей хан складався із 52 кімнат та 21 крамниці. Там ювеліри робили зі срібла прикраси і на місці їх продавали⁶⁰.

Зі зведенням хана Калджилар Роксолана наказала побудувати у Стамбулі мечеть на тому місці, де нібито був невільничий ринок – Аврет-базар. Багато хто у цьому вбачав прихований підтекст, мовляв, цю жінку викрали кримські татари та перетворили її на рабиню. Тому вона вирішила позбутися невільничого ринку, на якому її могли продати до султанського гарему.

Але це – не зовсім так. Адже той район, де Роксолана планувала звести мечеть, носив ім'я служника султана Мехмеда Фатіха, Башчи Хаджи Махмуда, який побудував там (на сьомому пагорбі Стамбула на найбільшій з чотирьох площ, де за візантійців був форум Аркадіус) невелику молитовню⁶¹. Згодом поряд із нею, за наказом султана Сулеймана I, відкрили ринок для жінок, які там раз на тиждень торгували⁶². Поряд були ятки рабині іспанського походження, на яких продавали квіти. Вони утворили ринок у римському стилі з портиком⁶³.

⁵⁸ *Мебде-и канун-и йеничері оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса)*, издание текста, перевод с турецкого, введение И. Е. ПЕТРОСЯНА, Москва, 1987, с. 75.

⁵⁹ Місце для крамарів, які там працювали, зберігали свій крам та навіть ночували.

⁶⁰ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 225.

⁶¹ С. ALPGÜVENÇ, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, İstanbul, 2013, s. 47; L. PEIRCE, *Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire*, New York, 2017, p. 193.

⁶² N. TAŞKIRAN, *Hasekinin Kitabı: İstanbul Haseki Külliyesi*, İstanbul, 1972, s. 43, 45; С. ALPGÜVENÇ, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 47.

⁶³ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 145.

Тобто із работоргівлею та продажем рабинь це місце не мало нічого спільного. Та й Роксолана не зазнала принижень на ринку невільників, адже до гарему султана Сулеймана потрапила як дарунок від кримського хана Мехмеда Гірея⁶⁴. Район, де вона побудувала мечеть, згодом отримав назву Хасекі. На той час це був перший храм, будівництво якого в Стамбулі фінансувала жінка з правлячої династії османів. Адже до цього матері султанів споруджували мечеті, лікарні та їдальні для бідних у провінціях, в яких вони перебували зі своїми синами.

Згодом, зі зведенням мечеті, Роксолана наказала побудувати сиб'ян-мектебі (початкову школу Корану), медресе (школу, в якій готували духівництво: кадіїв (суддів), майбутніх викладачів і просто освічених людей) та їдальню для бідних (імарет). Їхнє будівництво завершили до 1540 року, утворивши благодійний комплекс – кюліе.

До викладачів медресе, а головне – мюдерріса (вченого завідувача цього навчального закладу) Роксолана висувала дуже серйозні вимоги, які залишилися у записах її вакфу. Адже йому виділяли найвищу у закладах такого типу платню – 50 дірхем⁶⁵ на день⁶⁶. Для порівняння, головний архітектор Османської імперії Сінан-паша отримував щодня ненабагато більше – лише 55 дірхем. Мюдерріс медресе Хасекі, на вимогу Хюррем, мав бути відомим в Османській імперії вченим та високодуховною людиною з блискучим розумом і знаннями.

Кількість учнів у медресе не перевищувала 16 осіб. Вони мешкали в окремих кімнатах із пічним опаленням та виходом у внутрішній дворик навчального закладу, в якому буяли квіти та росли плодові дерева⁶⁷.

Учителів до початкової школи (сиб'ян-мектебі) та їхніх помічників відбирали так само ретельно, як і до медресе. Серед умов була й така: ставитися до учнів, як до рідних діток⁶⁸.

У їдальні (імареті) Роксолана розпорядилася безплатно годувати бідних та нужденних двічі на день. Перші та другі страви там

⁶⁴ О. ШУТКО, 'Політичні шлюби османських султанів...', с. 119–120.

⁶⁵ Монета з чистого срібла масою 2,97 гр.

⁶⁶ С. ALPGÜVENÇ, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 52–53.

⁶⁷ N. TAŞKIRAN, *Op. cit.*, s. 104.

⁶⁸ С. ALPGÜVENÇ, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 59.

готували із 30 кг м'яса⁶⁹. У святкові дні та п'ятницю, яка у мусульман вважається благословенною, подавали “Дане пірінч” з рису, масла, турецького горошку та цибулі. Також виносили фрукти, солодощі та сезонні овочі. Уся їжа мала бути корисною і поживною, так заповідала Роксолана. Щороку на ідальню витрачали 120 тис. акче. Додатково на обслуговуючий персонал було закладено ще майже 390 тис. акче⁷⁰.

Роксолана 1540 року також звела мечеть в Анкарі, яка не збереглася. А 1551 року, після низки потрясінь, пов'язаних із раптовою смертю сина Мехмеда від віспи, та погіршенням власного та султанового здоров'я, вона добудувала до благодійного комплексу в Стамбулі ще й лікарню (дарюшшіфа). За часів Роксолани там працювали терапевти, хірурги, офтальмологи, фармацевти з асистентами, секретарем, помічником, кухарка та медсестри. Усього – 28 чоловік⁷¹. Головний лікар щодня отримував 30 дірхем винагороди, два інші лікарі – 15, їхні колеги, а також медсестри – 5, фармацевти – 3. На виготовлення пігулок, мікстур та сиропів було закладено 150 дірхем, які щодня видавали фармацевтам⁷².

Збереглися вимоги Роксолани до медперсоналу лікарні. Зокрема, лікарем тут міг працювати лише мудрий знавець законів медицини, який витратив на їх осягнення багато часу, набувши чималого досвіду в цій сфері, та вмів застосовувати знання на практиці. Крім цього, велику увагу приділяли високим моральним якостям лікарів – чуйності, порядності, милосердю, працьовитості, ввічливості, про що можна було отримати інформацію від їхніх родичів. Також зважали на уміння говорити приємності, вживати теплі, солодкі слова, ввічливо відповідати на запитання та усміхатися⁷³.

Усе це мало зробити перебування та лікування пацієнтів у лікарні Роксолани дуже приємним. Адже добре, ласкаве слово іноді може бути ефективнішим за ліки. До того ж, важливою умовою було не нашкодити людині лікуванням. У цій лікарні фактично

⁶⁹ С. ALPGÜVENÇ, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 56.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Ibid.*, s. 77.

⁷² С. ALPGÜVENÇ, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, s. 76.

⁷³ *Ibid.*, s. 77.

додержувалися вимог Гіппократа, відтворених у клятві, яку нині проголошують усі медики. Вона також розпорядилася, щоби в її лікарні бідним пацієнтам забезпечували безкоштовне лікування та видавали їм ліки⁷⁴.

Таким чином Роксолана намагалася покращити доступ жінок того району до навчання у школі та лікування. Також її комплекс пожвавив життя у тій місцевості й позитивно вплинув на приріст населення⁷⁵. Він став третім за величиною у Стамбулі після тих, які оточували мечеті Мехмеда II та Сулеймана I. Це свідчить про те, що значення Роксолани як благодійниці було безпрецедентним для османської правлячої династії⁷⁶.

Подібний комплекс з ідальнею Роксолана звала в Єрусалимі. Це місто вважалося тим місцем, звідки пророк Магомет вознісся на небеса. До своїх святинь туди сходилися не лише мусульмани, а й християни. До комплексу Роксолани, побудованого на вулиці Єрусалима, що пролягає неподалік мечеті Аль-Акса та церкви Віа Долороса, належали, крім невеликої молельні, ідальня зі складами для дров і коморою, караван-сарай на 55 кімнат, в якому безкоштовно могли мешкати та харчуватися паломники протягом трьох днів, і хамам⁷⁷.

Задля зведення благодійного комплексу в Єрусалимі Роксолана заклала у фонд подаровані султаном Сулейманом I землі та села еялету Траблус (території нинішніх Сирії та Палестини), 20 сіл в Єрусалимі та Газі, озеро та землі навколо міста Тіберія, включаючи заводи для риби й мінеральні джерела з цілющими властивостями, млини (водні, вітряні й такі, що працюють за допомогою коней), та три мануфактури з виробництва мила⁷⁸. Про це ідеться у документах благодійного фонду, які є взірцем каліграфії. Адже містять золоту тугру⁷⁹ султана Сулеймана та текст, майстерно написаний чорними, блакитними й золотими чорнилами. Їх було створено на

⁷⁴ A. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem*, s. 133–134.

⁷⁵ L. PEIRCE, *Empress of the East...*, p. 177.

⁷⁶ A. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem*, s. 134.

⁷⁷ A. SINGER, *Osmanlı*; *da Hayırsızlık: Kudüs'te bir haseki sultan imareti*, İstanbul, 2004, s. 136–137.

⁷⁸ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 251.

⁷⁹ Монограма османського султана.

замовлення султана спеціально для коханої дружини Роксолани. Про неї у документах фонду написали: “патронеса добрих і набожних справ, творителька величі і процвітання, безмежної слави” та “королева з королев”⁸⁰.

Благодійний комплекс в Єрусалимі Роксолана збудувала на території палацу, який належав у XIV столітті представниці знатного року мамлюків, Туншук-хатун. Вона наказала розширити кухню, залу для їдальні та провести туди джерело з прісною водою. Щодня у їдальні Роксолани в Єрусалимі харчувалося тисячу паломників⁸¹. Їм двічі на день – зранку і ввечері – видавали миску супу двох видів (перший – з сезонними овочами, шматочками м’яса та перцем, а другий – з пшениці) та стандартний 270-грамовий хлібний плячок із борошна, солі та води – фодлу, вартість якої сягала 90 дірхем⁸². Загалом щодня випікали більше 275 штук фодли⁸³. Суп варили у великому казані, з якого його наливали у миску кожному відвідувачеві. Їдальня Роксолани в Єрусалимі функціонує і досі. Там годують усіх нужденних.

Таким чином Роксолана увічнила своє ім’я як великої благодійниці. Відомо, що за це її часто порівнювали зі Святою Оленою – першою дружиною римського імператора Констанція I Хлора, віруючою християнкою, завдяки якій вдалося знайти у Єрусалимі Животворний Хрест та інші реліквії Страстей Христових. Саме вона нібито ще на початку четвертого століття побудувала на тому місці, де нині стоїть імарет (їдальня) Роксолани, лікарню для бідних. Тому паломники-християни тривалий час називали його лікарнею Св. Олени, а паломники-мусульмани – текке Хасекі-султан⁸⁴.

Під час зведення комплексу в Єрусалимі Роксолана 1556 року, замість руїн візантійської лазні Зевксіпа, наказала архітекторові Сінану збудувати ще один хамам. За османів це був центр міста – площа Іподром, що неподалік мечеті Ая (Свята) Софія. Його дуже добре видно з вікон палацу Топкапи. Він отримав назву

⁸⁰ A. SINGER, ‘The Mülknāmes of Hürrem Sultan’; s Waqf in Jerusalem’, *Muqarnas*, vol. 14 (Netherlands 1997): 100.

⁸¹ A. SINGER, *Osmanlı’da Hayırsıverlik...*, s. 3.

⁸² *Ibid.*, s. 69.

⁸³ *Ibid.*, s. 130.

⁸⁴ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 300–302.

хамама Хасекі Хюррем-султан або Нового хамама. Адже раніше, 1540 року, Роксолана звела в Стамбулі ще одну лазню в районі Бахчекапи, яку в народі наприкінці 1550-х почали називати Старим хамамом⁸⁵.

За часів Османської імперії хамам Хасекі-султан на площі Іподром відвідували під час значимих свят – весілля, церемонії обрізання тощо⁸⁶. Адже він був найбільшим та найпрестижнішим у Стамбулі. На початку ХХ століття його використовували не за призначенням – як складські приміщення для поліграфії та магазин килимів. Тільки декілька років тому хамам Хасекі-султан реставрували, спорудивши у роздягальнях дерев'яні кабінки для відвідувачів, та знову відкрили хамам.

Прикметно, що у документах благодійних проєктів Роксолани султан Сулейман I називав її “матір’ю шехзаде Мехмеда”. Так він величав свою дружину й після смерті цього сина. Адже шехзаде Мехмеда дуже любив народ Османської імперії. Він був сміливим, розумним та освіченим юнаком. Лише після смерті дружини султан Сулейман I у документах назвав її “матір’ю шехзаде Селіма”⁸⁷, який зі стратою старшого сина Мустафи⁸⁸ від Махідеврран став престоло-

⁸⁵ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 199.

⁸⁶ *Ibid.*, s. 350.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 132.

⁸⁸ Сулейман дізнався про змову 38-річного Мустафи з перським шахом Тахмаспом. Також йому донесли про листування старшого сина із венеційським правителем та османськими сановниками [Z. ATÇIL, ‘Why Did Süleyman the Magnificent Execute His Son Şehzade Mustafa in 1553?’, *The Journal of Ottoman Studies*, vol. XLVIII (2016): 78–79]. Той просив їх про підтримку в боротьбі за трон батька, якого планував після повалення відправити до віддаленої провінції Османської імперії – Дідімотіки. Водночас дядько Мустафи, рідний брат Махідеврран, черкес Машук Кануков став підданим ворога кримців та османів – московського царя Івана Грозного. Він, будучи мусульманином, прийняв християнство і обрав собі ім’я Іван. Це позначилося на ставленні Сулеймана I до Махідеврран та шехзаде Мустафи. Невдовзі він виніс питання зради старшого сина на обговорення зі своїми візирами та шейхульісламом (духовним лідером османів). Ті прийняли рішення про страту відступника Мустафи. Адже він скоїв найтяжчий в Османській імперії злочин – зрадив Батьківщину та зазіхнув на трон батька. Його стратили 6 жовтня 1553 року у військовому таборі султана Сулеймана I. Мустафу поховали в Бурсі. Туди ж відправили і його невтішну матір Махідеврран, яка над його могилою із допомогою султана Селіма II (сина Роксолани) побудувала величну гробницю. На догляд за нею та читання молитви за упокій душі сина Мустафи вона

наступником. В арабських джерелах Роксолану величали Хюррем Шах-хатун, тобто приписували їй монарший титул⁸⁹. Польський король Сигізмунд II Август у своїх листах Роксолані звертався до неї словами “Ваша королівська величність”⁹⁰.

Роксолана ж свої листи до польського короля 1548–1549 років скріплювала печаткою такого змісту:

“Печатка приязні (любові), що міста, держави, світу й віри храм (може) збудувати відбитком персня”⁹¹.

Цікаво, що тут немає і натяку на титул Роксолани, її шлюб із султаном Сулейманом I та місце у його гаремі. Зазвичай у печатках жінок султанського гарему йшлося про те, що вони є матерями одного із синів султана або ж самого султана⁹². Утім, Роксолана не отримала титулу “валіде”, адже померла до сходження на трон свого сина Селіма. Та й не виїжджала із шехзаде до провінцій⁹³, а залишалася у Стамбулі поряд із чоловіком, султаном Сулейманом I. Можливо, тому не мала іменної печатки.

заповіла свій будинок, два млини та 100 тис. дірхем [М. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 63–64]. По смерті Махідеван звільнили з рабства людей (18 осіб), які їй прислужували. Серед них було шестеро чоловіків (четверо чорношкірих, можливо, євнухів) та дванадцять жінок, серед яких четверо – русинського (українського) походження [А. ÖZCAN, ‘Tarih-i Osmânî Encümeni’, *DİA*, cilt 40 (İstanbul, 2011): 83–85].

⁸⁹ MUSTAFA B. AHMED ÂLÎ, *Kühü'l-ahbâr* (невидана частина), HALET EFENDI №5 98, арк. 128b.

⁹⁰ AGAD, LL, кн. 13, арк. 71–71v.

⁹¹ “Mehr-i Mihr ki dar-i devlet dunya ve din Bani ra kuned naksi nekin” [N. R. UÇTUM, *Op. cit.*, s. 712]. Дякую за розшифрування та переклад українською польському іраністові – доктору Варшавського університету Станіславу Яшковському, польському османістові – професорові Варшавського університету Даріушові Колодзейчику та іраністці – викладачці кафедри сходознавства Львівського національного університету ім. І. Франка Надії Вишневській.

⁹² А. AKYILDIZ, *Haremin Padişahı Valide Sultan*, İstanbul, 2017, s. 43, 223.

⁹³ Шехзаде Джихангір народився горбанем. Тож Роксолана постійно стежила за його здоров’ям. Про операцію на його спині сповіщала у своєму листі султанові. Вона не могла покинути хвору дитину, тому залишилася в Стамбулі. До того ж, у неї було четверо синів, які з досягненням повноліття мали їхати керувати провінціями Османської імперії. Супроводжувати одного з них не могла Роксолана. Це б посилювало між ними конкуренцію. Адже всі вони вважали себе претендентами на султанський престол. Попри це, Роксолана регулярно відвідувала їх у Манісі та Коньї.

Після смерті 1553 року найменшого сина, Джихангіра, Роксолана почала швидко згасати. Її турбували різкі болі у легенях. Султан Сулейман I перебував поруч із дружиною. Розуміючи, що її хвороба прогресує, вирішив разом із нею виїжджати восени на відпочинок до палацу в Едірне. Там ця пара залишалася дихати свіжим лісовим повітрям⁹⁴, але через посилення у Роксолани болів у березні 1558 року терміново повернулася до столиці. Проте не до Нового палацу, а до Старого, де була жіноча лікарня⁹⁵.

В останні дні життя Роксолани султан Сулейман I поклявся душею свого батька Селіма I, що не знатиме жодної жінки після неї, і дотримав свого слова⁹⁶. Арабський духівник Кутбеддін аль-Меккі, який був із візитом у Стамбулі, описуючи церемонію поховання Роксолани, вказав точну дату – 15 квітня 1558 року⁹⁷. Того ж дня французький посол Жан де ла Вінь, доповідаючи в листі про вихід османського флоту у Середземне море на битву за Джербу в Тунісі, зазначив, що зранку померла хасекі Хюррем⁹⁸.

Її поховали з усіма почестями на території мечеті Сулейманіє, яку збудував султан Сулейман I. Навколо її могили висадили шикарний розарій, а через рік звели над нею величну гробницю. Її стіни прикрасили панно весняного саду з темно-синього, блакитного, білого і червоного фаянсу та арабськими написами з Корану. До кожної з білосніжних розет султан Сулейман I наказав додати безцінний смарагд – улюблений самоцвіт Роксолани, а склепіння гробниці розфарбувати каліграфічним розписом. Проте таке багате оздоблення не збереглося до наших часів.

Роксолана стала першою жінкою султана, яку поховали в гробниці. Її охороняли, читаючи молитви за упокій душі, 138 осіб. Кожному з них султан Сулейман I щодня виплачував 350 акче⁹⁹. На пам'ять про кохану дружину він в Едірне звів храмовий комплекс,

⁹⁴ М. Ç. ULUÇAY, *Kanuni Sultan Suleyman...*, s. 127–170.

⁹⁵ А. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem*, s. 125

⁹⁶ E. CHARRIÈRE, *Négociations de la France dans le Levant*, t. 2, Paris, 1848–1860, p. 464–465.

⁹⁷ NEHREVALI (NEHREVANI), “*Fevaidü’s-seniyye...*”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi, 2440, арк. 138а.

⁹⁸ E. CHARRIÈRE, *Op. cit.*, s. 464–465.

⁹⁹ А. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem*, s. 126.

у Свіленграді (нині – місто у Болгарії) – благодійний комплекс із мечеттю¹⁰⁰, а в Хіджазі (нині – Саудівська Аравія) роздав 1561 року людям милостиню – 3 тис. золотих¹⁰¹. Це найкраще свідчення того, наскільки сильно султан Сулейман I кохав Роксолану, що дивувало не лише народ Османської імперії, а й європейців. Адже султани зазвичай не жили у моногамному шлюбі, а мали багато дружин та наложниць.

Приклад Роксолани почали наслідувати її послідовниці – Нурбану, Сафіє, Кьосем, з якими чоловіки-султани уклали шлюби. Цей період часу отримав в османській історії назву “Жіночий султанат”. Тоді жінки (дружини та матері султанів) протягом століття втручалися у політику держави.

¹⁰⁰ Ş. KARTAL, *Op. cit.*, s. 370–373.

¹⁰¹ С. ALPGÜVENÇ, *Hayırdı Yarışan Hanım Sultanlar*, İstanbul, 2009, s. 104–105.

Рафал Віктор Ковальчик

РОЛЬ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ЯК ГАРАНТА РІВНОВАГИ СИЛ У ПРИЧОРНОМОР'І НА МЕЖІ XVI–XVII ст.

Здавалося б, Кримський ханат наприкінці XVI ст. перебував на піку своєї могутності. Однак правління Івана IV порушило наявне співвідношення сил між Кримським ханатом та Великим князівством Московським. Внутрішня боротьба між ханом Сагіб Гіреєм та Девлет Гіреєм, підтриманим військом султана та кримською аристократією, яка побоювалась сильної позиції Сагіб Гірея, яку той встановив під своїм правлінням, була використана Москвою. Росіяни підкорили татарські ханати, що виникли після розпаду Золотої Орди. Для Кримського ханату, як і для Москви, вирішальним було підкорення надволзьських ханатів: Казанського та Астраханського. Іван IV розпочав підкорення Казанського ханату в 1552 р. Хан Девлет Гірей не прийшов вчасно на допомогу казанським татарам і столицю Казань захопили московити, населення якої було замордовано. Московити нещадно вбивали захисників Казані, жінок жорстоко гвалтували перед стратою, а саме місто було зруйновано¹.

Іван IV вирішив зміцнити державу, включивши татарські землі до складу Великого князівства Московського. Отже, він мав на увазі не підпорядкування цих земель на ленному праві, а послідовне перетворення захопленої території в один із регіонів держави. Це передбачало викорінення старих традицій, успадкованих місцевим населенням, татарами, від колись могутньої Золотої Орди, з вихованням суворо покійного підданого, навіть ціною фізичного знищення татар. Москва почала поступово перетворювати цю територію в регіон, який мав збільшити потенціал держави. Москва остаточно змінила характер земель, що раніше належали Казанському ханатові. Боротьба з татарами, мордвою, чувашами й

¹ L. PODHORODECKI, *Chanał krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa (Wyd. Książka i Wiedza), 1987, s. 118–123; M. KHODARKOVSKY, *Na Granicach Rosji*, Warszawa (Seria: Rodowody cywilizacji, wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy), 2009, s. 134–147.

удмуртами, вбивства переможених супротивників, жорстокі згвалтування спричинили зміни у складі населення колишніх мешканців цього краю. Влада Москви поширювалася до Уралу. Усі прояви невдоволення московські вояки карали смертю, а культові споруди, себто мечеті, руйнували. Цю політику кривавих репресій Москва поєднувала з переселенням у регіон російськомовного населення. Наступним кроком було захоплення Астраханського, а згодом Сибірського ханатів і підпорядкування напівкочової Ногайської Орди. Москва отримала величезну територію, що простягалася в азійські степи, що стало основою для перетворення Великого князівства Московського на царство. Системне підпорядкування цієї території сприяло розбудові могутності Москви².

У другій половині XV ст. Кримський ханат остаточно втратив шанс на першість у регіоні та утвердження татарської влади на руїнах Золотої Орди. Гіреї дозволили Москві підкорити татарські ханати, що виникли після розпаду Золотої Орди. З Казанським, Астраханським та Сибірським ханатами Гіреїв поєднувала релігія, менталітет, політична історія і характер держави. Проте династія Гіреїв, хоча й мала амбіції вийти на шлях наддержави, однак ментально й надалі залишалася кочовою, для якої головну роль відігравали короткострокові військово-політичні цілі. За своїм менталітетом вони були неспроможні вийти за регіональні рамки, що обмежувались підконтрольною їм територією Кримського ханату, щоб об'єднати сили з Казанським, Астраханським і Сибірським ханатами і разом протистояти величезній загрозі, яку несла всім татарським державам агресивна Москва. Недалекоглядність Гіреїв полегшила Москві шлях до наддержави за рахунок татарських ханатів, спадкоємців колись могутньої Золотої Орди.

Москва чудово використала помилки Кримського ханату. Династія Рюриковичів обмежила територію Кримського ханату Кримським півостровом і відтіснила державу Гіреїв на периферію Східної Європи. Кримський ханат перетворився з держави, що мала спільні інтереси з іншими татарськими ханатами, територія

² W. SERCZYK, *Iwan IV Groźny*, Wrocław (Wyd. Ossolineum), 2004, s. 184–189; H. TROYAT, *Iwan Groźny. Krwawy twórca imperium*, Warszawa (Seria: Wielcy historii, wyd. Amber), 2006, s. 111–119.

яких простягалася вглиб Азії, на периферійну порубіжну державу на кордонах Європи. Він став обмежений причорноморським регіоном. Таким чином, Кримський ханат втратив шанс вийти з-під залежності від Османської імперії і внаслідок помилок, допущених у другій половині XVI ст., все більше перетворювався на залежного васала Порти.

Кримський ханат у другій половині XVI ст. однозначно мав можливість і силу зупинити Москву. Проте дії Гіреїв були дуже млявими, безрезультатними. Девлет Гірей безповоротно втратив шанс отримати першість серед держав, заснованих на руїнах колись могутньої Золотої Орди. Через свою недалекоглядність і відсутність бачення ролі держави Гіреїв у мінливій політичній дійсності кінця XVI ст., він не скористався підтримкою Порти. Султан Селім II брав безпосередню участь у війні з Іваном IV, бажаючи заволодіти стратегічними шляхами Шовкового шляху і відрізати Москву від цих прибуткових торгових магістралей зі Сходом. Селім II усвідомлював слабкість Астраханського ханату, який через свою слабкість і бездіяльність держави Гіреїв потрапив до рук Москви. Тому він вирішив захопити Астрахань і приєднати нижню Волгу безпосередньо до Османської імперії. Він вважав, що тільки таке рішення зупинить царя в його походах за спадком Золотої Орди. Султан Селім II вирішив витіснити Москву з районів Дербенту і Каспійського моря. Хан Девлет Гірей розумів, що посилення Османської імперії стане величезною загрозою для Кримського ханату. Він боявся більшої залежності від Порти. Не бачив загрози в Москві, але боявся втратити ілюзорну незалежність своєї країни – Кримського ханату. Він не розумів, що коли Москва захопила Казанський та Астраханський ханати, Кримський ханат було відтіснено в Чорноморський регіон і він втратив шанс стати глобальним гравцем, повернутися до статусу наддержави. І що єдиним шансом для існування Кримського ханату, місцевої кочової держави на Чорному морі, була опора на сильнішого партнера, з яким сполучала не лише спільність політичних інтересів, але передусім релігія, культура та менталітет. Це була Османська імперія. Москва могла лише поглинути Кримський ханат і знищити його, як це зробила з Казанським чи Астраханським хана-

тами, ліквідувавши всі форми незалежності, суворо підпорядкувавши жителів, переслідуючи послідовників мусульманської релігії, зруйнувавши культові центри – мечеті. Хан Девлет Гірей увесь час залишався кочівником, він не розумів змін, що відбуваються, не розумів загрози, що йшла зі сходу. Він не усвідомлював трансформацій, що відбуваються в сучасному світі внаслідок прогресу цивілізації. Він не розумів, що національна держава, що московський авторитаризм і тоталітаризм знищать усіх слабших партнерів, не розумів чинників, які спричиняли посилення Москви, і що припинення цього процесу потребувало співпраці, вимагало виходу за межі існуючих партикуляризмів, спільної боротьби країн Чорноморського регіону з загрозою, що йшла зі сходу, з найруйнівнішою національною монархією – Московією. Він не розумів, що існуюча система рівноваги сил гине, що, якщо Москву не зупинити, вона поглине слабнучу шляхетську Річ Посполиту й Кримський ханат і назавжди змінить розстановку сил у Причорномор'ї, Східній та Центральній Європі. Хан Девлет Гірей, не побачивши загрози в Москві, побачив її в Стамбулі. Він вважав, що окупація султаном Селімом II колишнього Астраханського ханату з районів Дербенту та Каспійського моря зміцнить Османську імперію до такої міри, що його незалежна політика опиниться під загрозою. Тому він попередив Москву про турецьку навалу. Підтриманий татарами турецький похід на Поволжя в 1569 р. закінчився провалом саме через позицію хана Девлет Гірея, який залишив турецьку армію³.

Хан Девлет Гірей не скористався фактом захоплення Москви – столиці держави Рюриковичів у 1571 р. Знищення Москви було разовим явищем. Загарбницька держава Івана Лютотого все більше набирала сил, мала в своїх руках все більше активів. Кримський ханат міг лише послідовними постійними вторгненнями, спираючись на могутність Османської імперії, зупинити просування Москви. Однак хан Девлет Гірей цього не розумів. Незважаючи на знищення Москви, захоплену в Росії здобич, зокрема

³ L. BAZYŁOW, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa (Wyd. PWN), 1983, s. 181–189; L. PODHORODECKI, *Chanał krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 111–112.

величезну масу ясиру, який погнали на невільничі ринки Причорномор'я, перевага була в руках Москви, а не Кримського ханату. 1572 рік виявився тому підтвердженням. Татари зазнали поразки, а Казань та Астрахань залишилися в руках московитів. Розгром татар у 1572 р. дозволив Москві вийти з протистояння з територіальними надбаннями, без жодних значних поступок Бахчисараю. Москва погодилася лише виплачувати щорічні упоминки. Наступні татарські набіги з Кримського ханату не впливали на функціонування Московської держави. Татари плондрували прикордонні райони, навіть заглиблювалися у підпорядковані Москві території, однак ніде так і не змогли похитнути підвалини держави, Орда навіть не зіткнулася з основними московськими військами, бо була зайнята внутрішніми чварами. На той час Іван IV Лютий розправлявся зі своїми підданими, з боярами, нещадно придушуючи будь-який опір. Він створив таємну поліцію, так звану опричину, метою якої було придушення всякої внутрішньої опозиції та зміцнення царської влади. Його політика полягала у вилученні значної частини підпорядкованих Москві територій з-під влади бояр (решта, яка називалася земщиною, залишалася за ними) і підпорядкуванні її прямій владі царя та терорі опричників. Головною метою опричини, окрім залякування широких верств населення, було упокорення різноманітних суспільних груп, потенційно нелояльних до царя. Під час опричини, запровадженої Іваном IV Лютим, було вбито понад 100 тис. осіб підданих, переважно з вищих суспільних прошарків.

Це свідчило про стабільність Московської держави, найжорстокішому з династії Рюриковичів навіть не довелося виділяти спеціальні війська проти Орди для захисту своєї держави, розправляючись із потенційно ворожими до династії та держави боярами. І дійсно, спустошення прикордонних територій татарами не загрожувало, навіть коли вони проникали вглиб Московської держави, функціонуванню реформованої державно-адміністративної машини, яку вдалося створити Івану IV Лютому⁴.

⁴ М. HELLER, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa (Wyd. Książka i Wiedza), 2005, s. 245–267; L. BAZYŁOW, *Op. cit.*, t. 1, s. 211–234; W. SERCZYK, *Iwan IV Groźny*, s. 194–211; H. TROYAT, *Op. cit.*, s. 118–127.

Смерть хана Девлет Гірея в 1577 р. ознаменувала кінець цілої епохи. То був кінець боротьби Кримського ханату за спадщину Золотої Орди. Золота Орда розпалася на низку держав: Кримський ханат, Велику Орду (державу кочівників, що утворилася в середній частині колишньої Золотої Орди між річками Дон і Яїк (сучасний Урал)), Сибірський ханат, Казанський ханат та Астраханський ханат.

Кримський ханат переважно брав участь у боротьбі за спадок Золотої Орди в Причорномор'ї, оскільки вбачав у цьому регіоні своїх конкурентів. Було це пов'язане з кордонами Кримського ханату. Головним конкурентом була Москва. Йшлося про зверхність над татарськими державами. Проте боротьба за спадщину Золотої Орди мала глобальний характер. Йшлося про сфери впливу та гроші. Простори Золотої Орди включали території, які з'єднувалися караванними шляхами між Сходом і Заходом. І в гру входили величезні гроші, отримувані з торгівлі. Держава, яка контролювала ці території, ставала бенефіціаром торгівлі між Сходом і Заходом. Це були як сухопутні, так і водні караванні шляхи, що простягалися від Чорного моря до Бухари в Центральній Азії.

Однак Кримський ханат у тому протистоянні безпосередньої участі не брав. У це протистояння були втягнуті країни, вплив яких сягав Середньої Азії, тобто Персія, Узбецькі ханати: Хівинський та Бухарський, головний ворог Кримського ханату – Москва, а також Османська імперія. Кримський ханат поширював сферу свого впливу найдалі на територію Казанського і Астраханського ханатів, тобто на район Каспійського моря і Поволжя. Залежність Кримського ханату від Османської імперії на той час була ще відносно слабкою. Зовнішня політика Бахчисарая, хана Девлет Гірея була незалежною від Порту. У Бахчисараї вважали, що найкраща політика для Гіреїв і для Кримського ханату – це політика рівноваги. Вважалося, що найкраще було б, якби й Ягеллонська держава, і Москва не здобули явної переваги. Однак вісью цієї рівноваги мав стати Кримський ханат. У Бахчисараї були переконані, що ні Ягеллонська Польща, ні Москва не досягнуть явної переваги над іншими державами регіону, а їхнє становище мало бути і буде залежним від військової підтримки Кримського ханату. Тому

укладалися союзи то з Польщею Ягеллонів, то з Москвою. Це була хибна політика, яка не враховувала змін, що відбувалися в Московській державі, державі Ягеллонів і самому Кримському ханаті.

У Бахчисарай вважали, що стабільність у регіоні дозволить здійснювати грабіжницькі експедиції як у глиб Польщі Ягеллонів, так і в Москву. Водночас Кримський ханат передбачав постійні данини з обох країн, т. зв. упоминки, які і Польща, і Москва мали б давати Бахчисараяу, оскільки їхнє становище постійно мало залежати від військової потуги Кримського ханату.

Власне така політика призвела до того, що в Кримському ханаті вважали не Москву, а Велику Орду найбільшим конкурентом серед держав, утворених на руїнах Золотої Орди. Це було наслідком ментальності татар як з Кримського ханату, так і тих, що мешкали в межиріччі Дону та Яїку, де утворилася Велика Орда. В обох столицях: Бахчисарай та Сарай панувало подібне переконання, що вони єдині спадкоємці Золотої Орди. Більше того, жодна з татарських держав, що утворилися на руїнах Золотої Орди: Казанський, Астраханський чи Сибірський ханати, не мала реальної сили для боротьби за першість над новими татарськими державами, за претензії на роль спадкоємця Золотої Орди. Реальну силу мали тільки Велика Орда та Кримський ханат. Тому Бахчисарай дозволив втягнути себе в далекоглядну політику Москви. За намовою Москви кримські татари зруйнували Сарай – столицю Великої Орди та ліквідували державу, створену на руїнах Золотої Орди. Це був величезний успіх Москви, яка руками татар із Кримського ханату позбулася однієї з найбільших загроз. З іншого боку, Кримський ханат не помічав ослабленої Польщі Ягеллонів та її ресурсів при одночасному посиленні могутності Москви, царі якої мечем і вогнем усунули всякий внутрішній опір, запровадивши самодержавство і міцне становище своєї династії Рюриковичів, – пік цієї політики припав на правління Івана IV Лютого. Слабкість Польщі, яка вилилася в посилення влади Москви й ослаблення Кримського ханату, у Бахчисарай не була помічена. Попри те, що це була системна слабкість⁵.

⁵ Р. Ковальчик, 'Кримський Ханат у боротьбі за володіння Золотої Орди. XV–XVI століття. Поразка Гіреїв у боротьбі з Москвою', *Наш Крим: До 700-ліття проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму*, ред. кол. Г. ПАПАКІН (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, вип. III, К., 2018, с. 66–67.

У державі Ягеллонів постійно не вистачало грошей на реальні, наймані війська. Військова структура в державі Ягеллонів була застарілою. Шляхта-землевласники була зацікавлена в збереженні застарілого військового устрою держави, заснованого на посполитому рушенні, оскільки побоювалася посилення центральної влади, короля, за рахунок прерогатив шляхти, ліквідації привілеїв і послаблення позицій сейму. Польсько-Литовська держава (від Люблінської унії 1569 р.) мала незначне постійне військо, чисельність якого коливалася близько двох тисяч шабель, що захищало південний кордон від татарських набігів з Кримського ханату. Як наслідок, польсько-татарський союз не міг бути міцним, оскільки збройні сили держави Ягеллонів, а згодом і шляхетської Речі Посполитої були надто слабкі, щоб підтримати Кримський ханат, який на той час хотів завдати серйозного удару по Москві. Про слабкість Польської держави свідчив невдалий похід хана Ахмеда на Москву, коли цар Іван IV Лютий відмовився сплачувати данину Великій Орді. Союз хана Ахмеда з Польщею залишився на папері. Хан Ахмед не дочекався військ Казимира Ягеллончика і відступив до Угри, лівої притоки Оки. Це був знак системної, зростаючої слабкості Польщі та Литви Ягеллонів як і Кримського ханату. Польський *raison d'état** усвідомлював загрозу, що йшла зі сходу, з Москви. Проте слабкість, що постійно зростала, не дозволила надовго зупинити Москву й укласти постійний союз із природними супротивниками Рюриковичів. У Кримському ханаті, в Бахчисараї, не усвідомлювали загрози, що насувалася. Не розуміли, що загроза йде від Москви. Для Москви ж це був символ відмови від монгольського сюзеренітету над державою. Відтак татари з Кримського ханату організовували грабінницькі походи на польсько-литовське прикордоння⁶.

Політика Кримського ханату за правління хана Девлет Гірея – це низка невдач. Вона визначила форму Східної Європи на наступні 200 років. Москва скористалася кочовим менталітетом Гіреїв, які знищили свого природного союзника, який досі стри-

* Фр. – державні інтереси.

⁶ L. PODHORODECKI, *Czyngis-chan*, Warszawa (Wyd. Fooux), 1991, s. 167–169; L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 85–87; Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, wyd. PWN, Warszawa 1968, s. 441–443.

мував московську експансію, – Велику Орду. Хан Девлет Гірей дозволив зруйнувати і ліквідувати Казанський і Астраханський ханати. Він не зробив висновків і саме з його вини не був використаний похід султана Селіма II на Поволжя. Не скористався він і зі знищення Москви в 1571 р., хоча воно похитнуло основи Московської держави. Поразка 1572 року остаточно показала, що Девлет Гірей не мав жодних шансів знову нав'язати Москві зверхність Орди. Москва вийшла з цієї боротьби сильнішою, ніж будь-коли. Вона зупинила натиск Гіреїв на схід, підкорила культурно й релігійно чужі татарські ханати, що стали її спадщиною по Золотій Орді, і заволоділа територіями, через які проходили торговельні шляхи зі сходу на захід. Хоча в XVII ст. Кримський ханат залишався гарантом рівноваги сил у регіоні Чорного моря, він все більше зазнавав впливу зовнішніх факторів, незалежних від мілітарної сили кримських татар. Це стосувалося як Москви та шляхетської Речі Посполитої, так і Османської імперії. Велика Смута в Російській державі, що настала після смерті останнього з Рюриковичів – Фьодора, інтервенції іноземних військ: польських і шведських, голод і соціально-економічна криза вибили Москву з групи важливих гравців у боротьбі за панування у Причорномор'ї та Східній Європі. Позиція Речі Посполитої, де політичний устрій спричинив внутрішню деструкцію держави, була ще відносно міцною за перших Вазів – Сигізмунда III Вази та Владислава IV. Надалі зростала роль магнатів, які ставали все більше залежними від іноземних держав, зацікавлених у збереженні інерції Речі Посполитої через слабку позицію короля, сильний сейм та анархічне *liberum veto*. Окрім того, Османська імперія, що весь час залишалась сильною державою, на початку XVII ст. опинилася в кризі, з якої вона змогла вийти, проте постійні війни, які провадила упродовж XVII ст. на багатьох фронтах, при збереженні державної структури та відсутності реформ, як військових, так і соціальних, призвели після поразки в 1683 р. до втрати Османською імперією лідерства в Центральній та Східній Європі та втрати статусу світової держави. Усі ці чинники, що вплинули на сусідів, зміцнили Москву, яка, вийшовши з Великої Смуги, включилася в гру за першість у Причорномор'ї та Центрально-Східній Європі. Зростаючий імперіалізм Москви в поєд-

нанні зі слабкістю її тодішніх сусідів: Речі Посполитої, Кримського ханату та Османської імперії, дозволив Пьотру I перемогти Швецію і після Третьої Північної війни перетворити Московську державу на світову державу, панівну у регіонах Чорного і Балтійського морів, а згодом і в усій Центрально-Східній Європі⁷.

Хоча хан Мехмед II Гірей був значно слабшим володарем, ніж його попередник, хан Девлет Гірей, він намагався зберегти незалежність від Стамбула. Цій меті мали служити добрі стосунки зі шляхетською Річчю Посполитою. Під час Лівонської війни хан Мехмед II Гірей був добрим союзником Стефана Баторія. Орда постійно виправлялася на Москву. Її загони досягали внутрішніх районів країни і змусили Івана IV Лютого постійно тримати на півдні війська. Після закінчення Лівонської війни Іван IV Лютий спробував утворити антитурецьку лігу. Москва почала перемовини з багатьма країнами християнської Європи. Московський цар намагався схилити до антитурецької ліги папу. Здавалося, що Стефан Баторій піддасться на вмовляння Москви. До Бахчисарая дійшли сигнали про зміну політики Речі Посполитої. У хана Мехмеда II Гірея дедалі більше виникало проблем зі збереженням політики рівноваги. Водночас з ускладненням утримання міжнародних позицій Кримським ханатом йшов прогрес Москви у боротьбі з Ордою. Хоча кримські татари щороку робили виправи на південні окраїни Московської держави, їхнім чамбулам все ефективніше давало відсіч московське військо. Зокрема це було наслідком розбу-

⁷ D. KOŁODZIEJCZYK, *Turcja*, Warszawa (Wyd. Trio), 2000, s. 168–174; B. LEWIS, *Narodziny nowożytnej Turcji*, Warszawa (Wyd. PWN), 1972, s. 243–252; J. REYCHMAN, *Historia Turcji*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk (Wyd. Ossolineum), 1973, s. 197–204; W. SERCZYK, *Piotr I Wielki*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk (Wyd. Ossolineum), 1990, s. 118–123; P. JASIENICA, *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Dzieje agonii*, Warszawa (Wyd. PIW), 1985, s. 68–72; P. ENGLUND, *Poltawa*, Gdańsk (Wyd. Finna), 2003, s. 243–251; P. ENGLUND, *The Battle That Shook Europe. Poltava and the Birth of the Russian Empire*, I. B. TAURIS (Bloomsbury Publishing 2018) – Reprint edition, London, 2013, p. 167–172; C. B. STEVENS, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa (Wyd. Bellona), 2003, s. 186–202; A. KONSTAM, *Poltawa 1709. Russia Comes of Age*, London (Osprey Publishing), 1994, p. 78–81; B. LILJEGREN, *Karol XII*, Gdańsk (Wyd. Finna), 2010, s. 288–312; W. SERCZYK, *Poltawa 1709*, Warszawa (Seria “Historyczne bitwy”, wyd. MON), 1982, s. 178–205; L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 114–117.

дови фортифікацій на південних рубежах Московської держави, що сприяло успішному протистоянню татарам з Кримського ханату. Після закінчення Лівонської війни Москва побудувала такі фортеці: Воронеж, Єлець, Лівни, Курськ, Білгород, Кром, Царе-Борисов, Оскол. Завдяки системним діям Москви московське військо було перекинуто на південь з-під Оки, в район між Орлом, Мценськом і Новосілем. Для покращення оборони росіяни організували два округи: Рязанський та Українний. Поділене на два округи московське військо, що спиралося на організовану систему укріплень, було головною перешкодою на шляху татарських чамбулів, що прямувало вглиб Московської держави. Водночас допомогу Москві в боротьбі з татарами надавало дедалі боєздатніше донське козацтво.

Самостійна політика хана Мехмеда II Гірея заділа султана Мурада II. Порта організувала повалення хана Мехмеда II Гірея. Смути в Кримському ханаті ослабили позиції держави на міжнародній арені. У поєднанні зі зміцненням Московської держави та будівництвом Фьодором I оборонних укріплень на південному кордоні, це призвело до поразки татар у поході на Москву в 1587 р.

Зміцненій Москві вдалося відбити похід хана Газі Гірея II в 1591 р. Похід 1591 р. мав переломне значення для Москви і Кримського ханату. Москва не тільки утримала нещодавно завойоване Поволжя, але й завоювала весь величезний Західно-Сибірський ханат, що колись належав до держави хана Батия. Другий етап боротьби за спадщину Золотої Орди також завершився перемогою Москви. Московські царі стали вважати себе спадкоємцями всієї Золотої Орди, що мають право завоювати Кримський ханат і всю Середню Азію. 1593 рік завершив боротьбу Кримського ханату за спадщину Золотої Орди. Татари за гараж, за грошові упоминки відмовилися від боротьби за першість у Східній Європі та Середній Азії. Подальші татарські походи після 1593 р., тобто похід на Угорщину в 1594 р., та боротьба з поляками за Молдавію, до якої був залучений гетьман Ян Замойський, який хотів зробити Дунайські князівства (господарство Молдавію та Валахію) своєрідним буфером для захисту Речі Посполитої від Порти, були війнами, нав'язаними Кримському ханатові Стамбулом. Для Кримського ханату це були війни за здобич, а не за роль ханату в регіоні Чорного моря

та Східної Європи. Про це свідчила ситуація з року 1596. Султан Мехмед III “запросив” хана Газі Гірея II у похід на Угорщину. Коли ж той відмовився, його позбавили престолу. Щоправда, через рік, у 1597 р., султан повернув його, але ціною більшої залежності від Порту. Колишня незалежність Гіреїв у XVI ст. відходила у небуття. Гіреї все більше потрапляли в залежність від Стамбула⁸.

Початок XVII ст. кардинально змінив становище Кримського ханату. Це було результатом факторів, незалежних від політики та ролі держави Гіреїв. Через внутрішні негаразди Москва перестала бути вагомим супротивником, що просувався в напрямку до Чорного моря. Ситуація змінилася лише після 1654 р. Як наслідок, початок XVII ст. докорінно змінив міжнародну обстановку в Причорномор’ї, зокрема і становище Кримського ханату. На Волзі виникла культурно та етнічно чужа Калмицька Орда. Калмицька Орда була пов’язана з буддистським світом, а не з мусульманським. Початково вона кочувала на Сибіру. Орда осіла під Омськом, але згодом перейшла на долішню Волгу. Вона визнала зверхність Москви. Калмицька Орда перерізала торгові шляхи Порту з Туркестаном, що значно скоротило доходи від торгівлі як Османської імперії, так і Кримського ханату. Новим гравцем на міжнародній арені також стало запорозьке козацтво. Козацтво дестабілізувало тодішню чорноморську торгівлю. Козаки були дуже ефективними. Вони вирушали на чайках на Чорне море, нападали на турецькі міста, татарські поселення, захоплювали торговельні суда. Вони завдавали величезних збитків Порті та Кримському ханатові. Зухвалі напади козаків та втрати фінансові, а також удар по престижу Порту та Кримського ханату, яким козаки дестабілізували торговельне життя на внутрішньому – Чорному морі, були причиною конфліктів між Османською імперією та Річчю Посполитою. Шляхетська Річ Посполита була формальним зверхником запорозького козацтва, але не могла нічого вдіяти козакам. Тим більше заборонити запорожцям виходити на чайках у Чорне море й грабувати турецькі та татарські поселення й міста, захоплювати торговельні суда.

⁸ L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 118–123; C. B. STEVENS, *Op. cit.*, s. 212–219; D. KOŁODZIEJCZYK, *Op. cit.*, s. 143–147; B. LEWIS, *Op. cit.*, s. 199–2028; J. REYCHMAN, *Op. cit.*, s. 185–191; Р. КОВАЛЬЧИК, *Op. cit.*, с. 68–69.

Внаслідок такої ситуації, в Україні, на Поділлі та в Червоній Русі, почався стан перманентної війни, що нищила Річ Посполиту, але й ослаблювала Кримський ханат. Ситуація змушувала Орду змінити напрямок своєї експансії. Це було викликано становищем Османської імперії, що на початку XVII ст. переживала кризу. Османська держава зазнала нападу з двох сторін. На півночі посилювався тиск з боку держав християнського світу, а на сході – зростаючої в могутності Персії. Стамбул, як ніколи, потребував підтримки Кримського ханату в протистоянні з ворогами, потребував татарської кінноти. У результаті протекторат над Кримським ханатом набував для Стамбула дедалі більшого значення, і татари були змушені спрямовувати свої походи, відповідно до інтересів Порти, на Кавказ, у Месопотамію, до Угорщини, що належала Габсбургам, у Дунайські князівства: Молдавію та Валахію, що намагалися скинути зверхність Туреччини. Також Гіреї допомагали гасити внутрішні негаразди Порти, на заклик султана вони приборкували повстання в Туреччині, зокрема одне з найбільших на початку XVII ст. – повстання Джелала.

Орда перебувала у перманентному конфлікті з Річчю Посполитою. До такого стану була спонукана і Стамбулом, і походами запорозьких козаків на Чорне море. Шляхетська Річ Посполита, а точніше селяни та шляхта з України, Поділля, Волині та Червоної Русі, платила за то найдорожчу ціну. Поляки не мали достатньо сил для захисту країн держави. Прикордоння палало. Татари грабували, палили села, слободи, хутори, вбивали хворих, а здорових забирали в ясир, продавали на невольничих ринках. У 1606 р. над Удичем біля Кальника гетьман Ян Жолкевський розгромив Добруджську і Буджацьку Орди, що грабували порубіжжя Речі Посполитої. Всі сторони втомилися від тривалого конфлікту, який не гарантував перемоги жодній зі сторін. Варшаві, Стамбулу та Бахчисараю набридла війна. У результаті 16 липня 1607 р. Османська імперія та Річ Посполита підписали мирний договір, у якому зобов'язалися припинити напади козаків і татар. Це був мертвий припис. Ні Річ Посполита не була спроможна зупинити напади козаків, над якими не мала контролю, ні Порти – грабіжницьких татарських набігів. Під виглядом татар зачасту виступали звичайні бандити, злодії та головорізи, які втекли від сокири ката в причорноморські

стеми й зорганізувалися в банди, які потім нападали на багаті українські землі Речі Посполитої. Це були цигани, молдавани, втікачі з Туреччини та Польщі, і навіть угорці – втікачі з монархії Габсбургів. Вони вдало видавали себе за татар, використовували їхні грабіжницькі звичаї, наслідували їх. У Речі Посполитій усвідомлювали, що кордон є відкритим, оскільки війська було надто мало, щоб зупинити напади татар і бандитських угруповань. Виною тому був політичний устрій Речі Посполитої, т. зв. шляхетські вольності, шляхта не погоджувалася на підвищення податків, побоюючись посилення королівської, виконавчої влади та послаблення шляхетських вольностей. Як наслідок, шляхетська Річ Посполита, а точніше народ шляхетський, змиралася з грабіжницькими походами на південно-східні кордони держави та збитками, що завдавали татари та чорноморські розбійники, включно з викраденням людей, як селян, так і своєї братії-шляхти, та продажем їх на невольницьких ринках у Кафі в Криму.

Однак така непевна ситуація не вплинула на усвідомленням Бахчисараєм того факту, що саме Москва є найбільшою загрозою ханату. Гіреям не вистачило стійкості, щоб бути послідовними в боротьбі за об'єднання всіх татарських держав та їх підпорядкування. Тому вони програли змагання за спадщину Золотої Орди. Окрім того на початку XVII ст. вони програли Москві боротьбу за домінування в Чорноморському регіоні. Хоча на початку XVII ст. видавалося, що були ще шанси зупинити Москву. Незважаючи на зміну напрямку нападів Орди, Бахчисарай ще усвідомлював загрозу, що виходила з боку Росії. Так само й Варшава. Як наслідок, була зроблена спроба впорядкувати польсько-татарські відносини. Незважаючи на розбіжності у поглядах на роль запорозьких козаків, у 1607 р. було укладено союз, що був спрямований передусім супроти Москви⁹.

⁹ L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 127–130; P. JASIENICA, *Op. cit.*, s. 98–112; R. KOWALCZYK, 'Ukraina kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansę na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej?', *Україна між Польщею та Росією*, вип. 1, К., 2016, с. 187–191; R. KOWALCZYK, 'SicZ Zaporoska w drugiej połowie XVI stulecia i w wieku XVII. Narodziny i upadek wolnej Kozaczyzny zaporoskiej – istotnego podmiotu polityczno-wojskowego w rejonie Morza Czarnego', *Козацька скарбниця. Гетьманські читання*, К., 2017, с. 39–43.

У 1607 р. Велика Ногайська Орда здійснила наїзд на Москву. Колишні царські піддані, скориставшись внутрішньою кризою Росії, скинули зверхність Василя Шуйського і почали грабунок, забравши в яsir тисячі московських підданих. На той час оборона Росії була повністю дезорганізована. До того часу полки, що охороняли південний кордон Росії, ділилися на систему великої оборони і систему малої оборони. Це були: велика оборонна система на річці Ока та мала оборонна система за Окою. Полки, що входили в цю ефективну систему оборони від татарських набігів, розташовувалися в таких місцях: Великий полк у Серпухові, Правої руки – в Алексині, Лівої руки – в Каширі, Передовий – у Калюзі, Сторожовий – у Коломні. У 1606 р. оборонна система Москви зазнала краху. Татари і ногайці могли безкарно грабувати Росію. У 1609 р. хан Селамет Гірей напав на Росію. Його загони переправилися через Оку, і сам хан з частиною своїх військ опинився під Москвою. Вони скористалися ситуацією, коли Сигізмунд III обложив Смоленськ. Подібно у 1610 р. татари скористалися сприятливою ситуацією. Після великої перемоги гетьмана Яна Жолкевського при Клушині, який далі рушив на Москву, Орда вдарила вглиб Росії. Під проводом хана Буджацької Орди Теміра та Бетербєя татари з Буджаку, Добруджі та Криму дійшли аж до табору Дмитрія II Самозванця. У 1611 р. татари спустошили Рязанську землю. Щороку, починаючи з 1607 р., вони безкарно грабували окраїни Московської держави. Кримські татари почувалися настільки безкарними, що в 1614 р. сплюндрували околиці Москви. Одночасно Мала і Велика Ногайські Орди так само безкарно грабували Росію. Зокрема були спустошені такі міста на півдні Росії, як Орел, Волохов, Серпухов, Козельськ, Мещерськ, Путивль, Єлець, Лівни, Калуга та багато інших. Внаслідок руйнувань і набігів ординців московське населення з півдня країни відійшло на північ. Величезна кількість росіян опинилася на невільницьких ринках не тільки Кафи, але й багатьох інших міст Близького та Середнього Сходу. Поява величезної маси полонених московських чоловіків, жінок та дітей на ринку спричинила небачене за все XVII ст. падіння цін на невільників. Росіянам вдалося відновити оборонну лінію Оки лише в 1613 р., після обрання нового царя з

династії Романових. Однак московські сили залишалися ще надто недостатніми, щоб протистояти грабіжницьким походам орд, чи то з Кримського ханату, чи то з Буджацької чи Добруджської, чи Ногайської Орди: Великої та Малої. Татари проникали через діряву систему оборони, продовжуючи грабувати, знищуючи теоретично захищені московськими військами землі та ведучи маси ясиру на невільницькі ринки. Росіяни не мали сил захистити свої землі від татар, оскільки більшість військ протистояли полякам та шведам¹⁰.

Лише в 1616–1617 рр. ситуація на Росії стабілізувалася. У 1616 р. Велика Ногайська Орда відмовилася підкоритися Владиславу IV як російському цареві, а в 1617 р. вже підкорилася Москві. У 1616 р. кримський хан Джанібек Гірей підписав мирний договір з Московією. До цього його спонукало зовнішнє і внутрішнє становище Кримського ханату. На той час ханат вже не мав тієї незалежності, якою пишався в XVI ст., навіть наприкінці того століття, під час протистояння хана Девлет Гірея та Москви за першість над татарськими ханатами: Казанським, Астраханським і Західно-Сибірським, за спадок Золотої Орди. У другому десятилітті XVII ст. кримський хан Джанібек Гірей вже був надто залежним від Османської імперії. Кримський ханат ставав предметом стамбульських ігор. Орду викликали на допомогу в боротьбі з Персією. Персія, після переможної війни на Кавказі в 1605–1611 р., де вона захопила Тбілісі та Єреван, знову почала військові дії проти Османської імперії. Наростав конфлікт з Річчю Посполитою. Польсько-татарський союз не проіснував довго. Це був штучний акт, яким не скористалася жодна зі сторін, ані Річ Посполита, ані Кримський ханат. На зростання польсько-татарського конфлікту впливало запорозьке козацтво, якому було байдуже до угод, укладених між Варшавою та Бахчисараєм. На той час Запорозька Січ зміцніла і вже в 1608 р. козаки здобули і сплюндрували Перекоп, а через рік пограбували Чорноморське узбережжя аж до Білгорода. У 1616 р. вони захопили і сплюндрували Кафу, яку захищало військо султана. Водночас у самому Криму новий хан Джанібек Гірей мав свої проблеми. Проти його влади виступили два претенденти на трон –

¹⁰ L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 130–132.

брати Мехмед та Шахіб Гіреї. Вони мали велику підтримку серед кримських татар, тому ханові Джанібек Гірею довелося втихомирювати внутрішнє повстання¹¹.

Таким чином Джанібек Гірей вирішив укласти мир з Московією¹². Кримський ханат упустив шанс зупинити Росію в її просуванні до наддержави та здобуття першості в Центрально-Східній Європі та Чорноморському регіоні. Хани Селамет Гірей та Джанібек Гірей, хоча й усвідомлювали загрозу, що йшла від Москви, не скористалися з ослаблення Російської держави. Незважаючи на союз із Річчю Посполитою, вони не здійснили спроби повернути щойно окупованих Московією татарських Казанського та Астраханського ханатів. Жодна з їхніх виправ у часи смуги не мала характеру вирішальної експедиції. Вони не переслідували політичних цілей Кримського ханату. Вони не були спрямовані на зміцнення держави. Усі походи татар на Москву під час Великої Смути мали більшою чи меншою мірою грабіжницький характер. Кочовий менталітет кримських татар, династії Гіреїв переважив. Вони не спробували відновити татарські держави під зверхністю Кримського ханату, хоча хвиля московських репресій проти мусульман, татар, на завойованих територіях, обширах колишніх Казанського та Астраханського ханатів, була настільки великою, що давала шанс ініціативам Гіреїв здобути прихильність і підтримку з боку місцевого татарського населення. На переломі XVI–XVII ст. Кримський ханат втратив шанс не тільки відновити статус наддержави, але й після втраченої можливості надовго послабити Росію в період Великої Смути, роль Кримського ханату як гаранта балансу сил у Чорноморському регіоні почала слабшати. Більше ніколи Кримський ханат не мав такої можливості змінити міжнародну ситуацію у Східній Європі та Чорноморському регіоні. Шанс зупинити Москву на шляху до наддержави Гіреї втратили безповоротно.

¹¹ L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 129–131; R. KOWALCZYK, 'Ukraina kraj na rozdrożu Europy...', s. 187–193; R. KOWALCZYK, 'Sicz Zaporoska w drugiej połowie XVI stulecia...', s. 39–44.

¹² L. PODHORODECKI, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, s. 131–132.

о. Юрій Мицик

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ СЕРЕДИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII ст.

У цій статті ми продовжуємо роботу з виявлення й публікації матеріалів до Кримського Дипломатарію, видання якого є одним з пріоритетних завдань Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Про значення цього видання ми писали в попередніх працях і публікували також певні документи¹.

Відкриває цю публікацію лист від 19 жовтня 1650 р. кримського хана Іслам Гірея III (панував у 1644–1654 рр.) до коронного підканцлера Анджея Лещинського. Цікаво, що Лещинський у цей час був підканцлером (1645–1650), а канцлером став лише 8.12.1650 р.² Можливо це помилка, а можливо кримська дипломатія була добре обізнана зі справами королівського двору і тому назвала Лещинського канцлером, трохи випередивши його формальне призначення на цю посаду. Лист по суті є глейтом (проїжджим листом), який давався послам для вільного проїзду територією своєї чи іноземної держави. Він був переданий послом Мустафою-беєм, який прямував транзитом через Річ Посполиту до Швеції. Про це посольство досить добре відомо з німецькомовної хроніки “Театр Європи”, яка подала навіть портрети трьох його членів. Цікаво й те, що хан покликувався на своїх дідів і прадідів, які “мали спільну приязнь з шведськими королями і через своїх послів вільно й по-братськи зносилися”. Цей лист доповнює невелику групу послань, які хан трохи пізніше направив королеві Яну Казимиру і А. Лещинському³. Цей лист був опублікований у складі нещодавно виданого табірною (канцелярій-

¹ о. Юрій Мицик, ‘Матеріали до історії Кримського Дипломатарію (XVI ст.)’, *Наш Крим*, К., 2016, вип. II, с. 202–210; о. Юрій Мицик, ‘Матеріали до історії Кримського Дипломатарію кінця XVI – середини XVIII ст.’, *Наш Крим*, К., 2017, вип. III, с. 79–105.

² *Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik, 1992, с. 57, 111.

³ *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.*, К., 1965, №№ 134, 135, с. 350–354.

ного) щоденника польного гетьмана литовського князя Януша Радзівіла⁴. Хоча цей лист і був друкований за тогочасною польсько-мовною копією, однак у перекладі українською він буде доступніший вітчизняним дослідникам. До того він невеликий за обсягом.

Далі йдуть документи з архівосховищ, насамперед із зібрань Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Тут зберігається великий збірник рукописних копій кінця ХІХ ст. різноманітних документів останньої третини ХVІІ ст. з московських архівів (нині – РДАДА – Російський державний архів давніх актів у Москві)⁵. Привертає увагу в першу чергу лист 1686 р. кримського хана Селім-Гірея I (панував у 1671–1677, 1684–1690, 1692–1698 рр.) до гетьмана Івана Самойловича. Це знову ж таки проїжджий лист, який був даний кримському послу до Москви. Оскільки він мав їхати через територію Лівобічної Гетьманщини, хан клопотався за проїжджий лист гетьмана.

Наступним є лист 1688 р. казикерменського бея Темір-шах мурзи до кошового отамана Івана Гусака (отаманував у 1688–1691, 1691–1693, 1695, 1728 рр.). Цікаво, що Гусак вперше став отаманом 20.12.1688 р., а лист мурзи від 20(10) грудня 1688 р. вже називає його кошовим отаманом. Очевидно треба дещо уточнити термін каденції цього кошового. Мурза поза сумнівом був комендантом Казикермена. Це був час між двома Кримськими походами 1687 й 1689 рр., тому компліменти з обох боків (хоч і дуже стислі) слід віднести до загальноприйнятого в ті часи дипломатичного етикету. Мова у листі йде про вільний проїзд до хана січового посла, який мав зайнятися справою полонених. Однак мурза відмовлявся це зробити тому, що відпущені раніше з Криму чотири запорожці не передали вповні обіцяного викупу, хоч давали на це присягу. Листи ж мурзи до попередника Гусака – кошового Филона Лихопоя були безрезультатними, бо той відписався: “я про це не знаю, бо це діялось не за мого уряду”. Мурза у відповідь резонно заявив: “Але ж хоч кошового перемінили, та Військо Запорозьке не перемінилось!”. Справа видно затягнулась...

⁴ *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, część 1: Diariusz kancelaryjny 1649–1653*, Warszawa, 2019, s. 446–447.

⁵ *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*, ф. II, спр. 13518–13635.

Документи панівної верхівки Кримського ханату, що наводяться в цій статті, завершує лист 1768 р. солтана Крим-Гірея, вірогідно ханського сина, до підхорунжого Великого князівства Литовського. Його у тогочасній польськомовній копії було виявлено нами у зібраннях відділу рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові. Він, знову ж таки, стосується дипломатичних питань. Одержавши листа від якогось полковника, посла чи гінця Речі Посполитої, він послав до турецького султана Мустафи III представника цього посла й мурзу для його супроводу, а також іншого татарина для супроводу полковника, який повертався через Крим до Речі Посполитої. Сам же з військом вирушав на зустріч з адресатом і після переговорів з ним обіцяв виконати його прохання. Не забуваймо, що листа було написано напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр. або (що менш вірогідно) на самому її початку, в якій барські конфедерати Речі Посполитої були союзниками Османської імперії.

У додатках подаємо 4 документи 1686–1688 рр., тобто періоду Першого Кримського походу і підготовки до Другого походу зі згаданої збірки копій. Це: лист українського посла до Кримського ханату Івана Лисиці до гетьмана Івана Самойловича⁶ і конфесати (протоколи допитів) полонених татар. У першому з них, написано з Казикермену, гетьман інформується про переговори Лисиці й хід переговорів з казикерменським беєм. Перша конфесата була взята наприкінці 1687 у татарина Барамчи. Він був сином татарина Чорного (?) й української невольниці, мешкав у кримському селі Карказ, брав участь у наскоку на сотенний центр Полтавського полку Китайгород (нині – село у Царичанському районі Дніпропетровської області), де й потрапив у полон. Дві інші конфесати є колективними, тобто кількох татар, які були взяті в полон компаніями полковника Іллі Новицького у верхів'ях річки Тясмин. До речі, один з них “именем Доинкгелды, кажет породы украинной з тамобочного города Тарасовьки. А завезено его в Перекоп малым хлопъцем”. Полонені розповіли про укріплення Казикермена, становище у ньому, про військові плани хана, дії орди під началом калги-солтана й нурадин-солтана, турецьких військ. Цікаве свід-

⁶ Ймовірно оригінал цього листа знаходиться в ф. 229 (“Малороссийский приказ”) РГАДА, оп. 1, № 136, ч. 2, арк. 159–168, 380–385, 388–391.

чення про ворожбу “стрілою”, яка віщувала невдачу, після чого з сотні татар продовжувати наскок зважилися лише 28, але трохи пізніше вони зазнали поразки.

Ці матеріали дещо доповнюють майбутній Дипломатарій Кримського ханату, проливають світло на дипломатичні відносини Кримського ханату з Річчю Посполитою, Україною-Гетьманщиною і певною мірою зі Швецією. Документи, вміщені в додатках, теж стосуються дипломатичної, а також військової діяльності, особливо в часи Кримського походу 1687 р.

Сподіваємося, що наведені нижче документи стануть у пригоді дослідникам історії Кримського ханату.

Документи

№ 1

1650, жовтня 19. Бахчисарай. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до коронного підканцлера Анджея Лещинського

“Копія листа від Іслам Гірея солтана, кримського хана, до й. мості ксьондза підканцлера від 19 жовтня, привезеного до Варшави Мустафою-беєм в році 1650.

Найзначнішому і найщасливішому з християнського народу, великому канцлеру, котрому хай Господь Бог всі справи доведе до щасливого кінця. Після побажань доброго здоров'я і щасливих успіхів ставлю до відома, що якщо ви з зичливого й доброго ставлення до нас захочете запитати про наше здоров'я, то з милості Найвищого Бога в ці дні нашого щасливого панування заради нашого пророка Магомета ми забезпечені милим миром і залишаємося у доброму здоров'ї й утверджені силою наших військ. Крім того, знайте, що оскільки здавна наші предки, наші значні діди й прадіди, душі яких нехай спочивають з Богом, мали спільну приязнь з шведськими королями і через своїх послів своїх вільно й побратарськи зносилися. А з нашим дружнім листом нам довелось туди відправити одного з наших переднійших слуг – Мустафу-бея. Жадаємо від вашої вельможності, як тільки цей наш згаданий посол прибуде до коронної держави, вашій владі підлеглий, щоб ви про

нього доповіли найяснішому королю й. мості, нашому брату, і послу, який прямує для виконання нашої пильної послуги, дали б свою допомогу і порятунок, щоб він міг найшвидше поспішити в путь днем і вночі. Особливо ж, щоб на його шляху туди й назад, не було ніде жодної затримки. І взагалі, щоб він дізнав всілякої допомоги й порятунку у пильній відправі на такому шляху. При цьому зичимо вашій вельможності від Бога здоров'я й довголіття.

Писано в нашому столичному місті Бахчисараї в місяці, названому Сабан, року по смерті нашого пророка 1070”.

Опубліковано: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, część 1: Diariusz kancelaryjny 1649–1653, Warszawa, 2019, s. 446–447.

№ 2

1686, лютого 8 (січня 29). Бахчисарай. – Лист кримського хана Селім-Гірея I до гетьмана Івана Самойловича

“Jaśnie wielmożny mści panie hetmanie ich carsk[iego] wielicz[stwa], mój wielce mści panie i przyjacielu!

Posłany ich carskiego przeświełego wieliczestwa cokołwiek nam doniosł, tak przez pisania, jak o i ustnie, wyrozumieliśmy wszystko; przy starym i naszego posła do ich carskiego przeświełego wieliczestwa wyprawić umyśliliśmy i posyłamy. Za którym w. m., m. m. pana, upraszamy, ażeby wprędce był przepuszczany, tak do ich carskiego wieliczestwa, jako i nazad powracającego. W czym uznana przyjaźń wzajemności wypłacać submitując, zostawam w. m., m. m. pana, uprzejmie życzliwy przyjaciel Selim Girej, chan krymski.

Z Bachcisaraju d. 29 january r. 1686”.

Переклад:

Ясновельможний мсці пане гетмане їх царського величності, мій вельце мсці пане і приятелю!

Посланий їх царської пресвітлої величності все, що доніс, як листовно, так і усно, ми зрозуміли. При [цьому] старому і нашого посла задумали і послали до їх царської пресвітлої величності. За якого в. м., м. м. pana, прошу, щоб швидко був пропущений як до їх царської величності, так і повертаючогося назад. За дізнану при-

язнь обов'язуюся взаємно відплатити, застаючи в. м., м. м. пана, люб'язно зичливий приятель Селім-Гірей, хан кримський.

З Бахчисараю д. 29 січня р. 1686.

IP НБУВ, ф. II, спр. 13518–13635, арк. 133. Копія кінця XIX ст.

№ 3

1688, грудня 20 (10). Казикермен. – Лист казикерменського бея Темір-шах мурзи до кошового отамана Івана Гусака

“Mści panie koszowy Wojska Zaporoskiego, mój wielce mści panie i przyjacielu!

Od Pana Boga dobrego zdrowia w. mś. mś. panu użyczywszy, przyjaźń moje sąsęcka przesyłam i winszuję w. mś. pana na tym urzędzie, aby Pan Bóg dał długie lata i szczęśliwie fortuny ze wszystkim Wojskiem Zaporoskim z nami w bliskim sąsiedztwie w dobrej przyjaźni zostawać. Przy tym oznajmuje w. mści, że przybył do nas do Kazykiermenia Daniło tołmacz sam o czwart z towarzystwem i podał nam lyst od w. mści. Co piszesz w. mć. tak, że zdawno sobie życzycie tego, żeby z nami w bliskim sąsiedztwie w miłości braterskiej zostawać, a że zaz[d]rosliwie ludzie do tego nie dopuskają. Tedy, jeśli wola będzie wasza, żeby z nami w braterskiej miłości zostawali, to raczcie w. mści pisać do chana jego mści, i ja, blizki wasz sąsiad, będę przyczyną do chana jego mści, także strony niewolników obudwoch stran. Podał nam tołmacz listy i rejestre, żeby puściliśmy tołmacza waszego w Krym dla wyszukania niewolników, nie mając do naszych monarchów żadnego lista, tylko do sołtana jego mści perekopskiego za jednym niewolnikiem. Zaczym i o niewolnikach raczcie w. mś. pisać do monarchów naszych do Krymu, żeby niewolniki obudwoch stran byli na woli, a ja bez woli monarchów swoich nie mogę pozwolić obudwum stronom niewolnikom roznie (?) na czynić. Jeśli w. mści żądacie, żeby z nami w braterskiej zyczliwości zostawać i niewolniki obudwuch stran byli na woli, to w tym raczcie pisać do Krymu do monarchów naszych. Pisałem ja do w. mści przez Demka Wasureńskiego, żeby strony niewolników do nas nie przysyłał, i od w. mści żadnego naszego niewolnika nie potrzebowałem. A że w. mśc jednego naszego niewolnika przysłał, potrzebując swego towarzysza Romana, to być nie może, żeby Roman

za niego był odpuszczony. Dosyć mieliście w. mści powołoności od naszych ludzi, że tak rok czterech towarzyszków waszych na sumienie ich odpuścili do Sieczy, który za siebie miał dać gotowymi okup, który miał dać za siebie niewolnika, dusze za dusza, i żaden według swojej przysięgi dosyć nie uczynił, za którymi wiele razy ludzie naszypisali do pana Lichopoja koszowego. On tak odpisował, że ja o tym nie wiem, nie za moim urzędem to się działo. Luboc koszowy się odmienił, ale Wojsko się Zaporozkie nie odmieniło, winnemu kazać się wypłacić, co odpuszczonych waszych towarzyszków imieniem pisze do w. mci: jeden Stepan Kułko, towarzysz kurenia Niezamajowskiego, szacował za siebie okup gotowymi łewów półtorasta i odpuścił za siebie tataryna, co gospodarz Stepanów nie przyniósł. Drugi Szoch Niewodniczy, towarzysz kurenia Niezamajowskiego, szacował za siebie okup łewów sto dwadzieście i ten oddał nie wszytek okup, został winien trzy beczki boroszna, jedną pszona a dwie monki przenicznej. Trzeciego Maksima, niewolnika, kozak Ihnat i Jacho, towarzystwo kurenia Niezamajowskiego, wzięli na swoje sumienie pomienionego Maksima, mieli za niego dać okup ośmi beczek monki i po ten czas żadnej reczy nie dali. Czwarti Josko Strapczenko szacował za siebie naszego niewolnika dusze za dusze; i ten po te czasy nie odpuścił. Za czym teraz tego Mustafa zostawie za Strapczeka, a więcej strony niewolników nie przysyłaj w. mci do mnie, bo staniec (?) i sam będzie w niewoli. I teraz miało to być, tylko dla blizkiego sąsiedztwa teraz odpuszczam, a druga, że moskal załoga był przy nich, nie mając ni od kogo do nas żadnego znaku, tylko załoga z waszym towarzystwem przyjeżdżał. To donoszy do wiadomości w. mci, ostawam nazawsze wszego dobra życzliwym przyjacielem.

Temirszach-murza, bej kazykiermeński.

Z Kazykermienia dnia 10 decembra 1688.

Адреса: “Івану Husaku, атаману кошзовому Војска Запоровського, в Sieczy oddać należy”.

Переклад:

“Мосці пане кошовий Війська Запоровського, мій вельми мці пане і приятелю!

Від Господа Бога доброго здоров’я в. мс. мс. пану узичивши, мою сусідську приязнь посилаю і віншую в. мс. пана на цьому уряді, щоб Господь Бог дав довгі літа і щасливої фортуни з усім Військом

Запорозьким, щоб з нами у близькому сусідстві в добрій приязні залишатися. При цьому повідомляю в. мості, що прибув до нас до Казикермену Данило товмач сам о чварт з товариством і подав нам лист від в. мості. Пишеш в. мость так, що здавна зичили собі того, щоб з нами у близькому сусідстві бути в братерській любові, але заздрісні люди до цього не допускають. Тоді, якщо буде ваша воля, щоб ми були в братерській любові, то звольте в. мость писати до хана його мості і я, близький ваш сусід, буду клопотатися перед ханом його мостю також щодо невольників обох [наших] країн. Подав нам товмач листи й реєстри, щоб ми пустили вашого товмача в Крим для відшукання невольників, не маючи до наших монархів жодного листа, тільки до солтана його мості перекопського за одним невольником. Зачим і про невольників звольте в. мс. писати до наших монархів до Криму, щоб невольники обох сторін були на волі, а я без волі своїх монархів не можу дозволити невольникам з обох сторін чинити розмін (?). Якщо в. мость жадає, щоб з нами бути в братерській зичливості і невольники обох сторін були на волі, то в такому разі звольте писати до Криму, до наших монархів. Писав я до в. мості через Демка Васюринського, щоб він до нас не прислав щодо невольників і від в. мості жодного нашого невольника не вимагав. А що в. мость одного нашого невольника прислав, потребуючи за нього свого товариша Романа, то цього не може бути, щоб Роман був відпущений взамін за нього. Досить мали в. мость слухняності від наших людей, що рік тому чотирьох ваших товаришів на їхню совість відпустили до Січі, котрі мали дати за себе викуп готівкою і невольника, душу за душу, і жоден не вчинив цього досить згідно зі своєю присягою, за них багато разів наші люди писали до пана кошового Лихопоя. Він так відписав: «я про це не знаю, бо це діялось не за мого уряду». Але ж хоч кошового перемінили, та Військо Запорозьке не перемінилось! Щоб винному наказати виплатити, то відпущених ваших товаришів пишу по імені до в. мості. Один Степан Кулко, товариш куреня Незамаївського, він оцінив себе на викуп готівкою у півтораєста левів і відпустив за себе татарина, але господар Степана не приніс (!). Другий Шох Неводничий, товариш куреня Незамаївського, він оцінив себе на викуп готівкою у сто двадцять левів і цей віддав не весь викуп, а винен три бочки борошна: одну пшона а дві – пшеничного бо-

рошна. Третього Максима невільника козаки Гнат і Яхно, товариші куреня Незамаївського, взяли на свою совість згаданого Максима, мали за нього дати викуп вісім бочок борошна, але й досі жодної речі не дали. Четвертий Йосько Страпченко оцінив за себе нашого невільника душу за душу; і цього досі не відпустив. Зачим тепер цього Мустафу ставлю за Страпченка, а більше щодо невільників не присилай в. мость до мене, бо (...) * і сам буде в неволі. І тепер це мало бути, тільки заради близького сусідства тепер відпускаю, а друге, що москаль залогою був при них, не маючи ні від кого до нас жодного знаку, тільки із залогою (?) з вашим товаришем приїжджав. Донісши це до відомості в. мості, залишаюсь назавжди всього добра зичливим приятелем.

Теміршах-мурза, казикерменський бей.

З Казикермену дня 10 грудня 1688”.

Адреса: “Івану Гусаку, атаману кошовому Війська Запорозького, в Січі належить віддати”.

IP НБУВ, ф. II, спр. 13518–13635, арк. 397–399. Копія кінця XIX ст. Записи: “Малороссийская: От бей казикерменского, подан в Батурині з толмачами генваря 2 д. року 1686”; “Русская: 197 году генваря в 22 день, списан”.

№ 4

1768, жовтня 3 (вересня 22) (?). – Лист солтана Крим-Гірея до підрунжого Великого князівства Литовського.

“Od godnego pólkownika odebrałem list j. w. mć. pana, który wyrozumiawszy dziękuję za powinszowanie mnie i ojcu memu tego stopnia, na którym jestem oraz do najjaśniejszego cesarza j. mć i ojca mego drugiego czł[owi]jeka j. w. w. mć. pana wyprawić kazałem i tatara mego murze dla konwoju przydałem i drugiego, powracającemu pólkowniku dałem. Sam z wojskiem niemałym ruszam do j. w. w. mć. pana i rozmówiwszy się z nim na proźbę jego wszystko uczynię. Proszę tylko w dawnej mie mieć pamieci”.

Переклад:

“Від гідного полковника отримав лист ясновельможного мості пана, ознайомившись з яким, дякую за поздоровлення мене

і мого батька такого рівня, на котрому я перебуваю. Я наказав відправити до найяснішого цісаря його мості і мого батька іншого чоловіка ясновельможного вельми мостивого пана і татарина мого мурзу для супроводу придав і другого дав, полковникові, який повертається. Сам я з чималим військом вирушаю до ясновельможного вельми мостивого пана і по розмові з ним вчиню все на його прохання. Прошу тільки пам'ятати про мене”.

*Бібліотека Чарторійських. Відділ рукописів. № 1701. IV.
Тогочасна копія. “Сорія листу найяснішого солтана j.мс.
do podczaszego litt[eskiego]”, тобто “Копія листу найяснішого
солтана його мості до литовського підчашого”.*

Додатки

№ 1

1686, жовтня 7 (вересня 27). Казикермен. – Лист українського посла до Кримського ханства Івана Лисиці до гетьмана Івана Самойловича.

“Ясневелможный милостивый пане, мой велице милостивий добродію!

С повинности моей служебничой ознаймую велможности вашей, пану моему милостивому и милостивому добродієви, же ест естесмо з Очакова в задержаню, бывши отпушени зовсім. И як пришол указ от хана през бея очаковского, бо нат (*помилка, треба читати “на тот” – Ю. М.*) час бил бей у хана, жеби нас отпустил из Очакова. Прибивши бей очаковский до моей господи и пришол до нас до господи, оповіл нам посполу с паном Никитою, посланим их царского пресвітлого величества, же, мовит, ест на том воля хана его милости, казал вас отпустить. Пану Никиті сказал, жеби из людми и з своими и моими речами водою ишол до Казикермен го[ро]дка, а міні так и сказал: «а тебе, мовит, потребует хан, жебис у него побувал». Отказалем бееви: «мене для чого хан его милость потребует до себе?». Отказал мені бей на то перед паном Никитою, же ти, мовит, и туда едучи, билес у хана, так, мовит, и теперь того потребует, жебись побувал и лист, мовит, одержиш до ясне-

велможного его милости пана гетмана и устне мают с тобою поговорити. Так то мусілем оного бея розказаня учинити в их руках, яко неволник. Придавши міні килкох татар, як наискорій мене одеслал до хана. Прибивши я до Перекопу, казали міні дати госпуду, а трохи спочинувши, призвал мене перед себе вейзир в замой перекопский. Респитавшися на здорове, казал міні сісти. А потом питається мене: «Ци чулистеь, мовит, через якую есте причину задержани били так немалий час у Очакову?». Отказалем: «ми не знаем, за що нас задержано било, тилко ж есмо чули от бея очаковского, що тому есть за причина». Стал и сам міні вейзир говорити, свою оздобляючи річ на свою сторону. Отказалем на тое, що вмілем, и вейзиру. Потим бачит, же для власной своей потреби казали міні до себе прислати и так из себе здаючи, мовит до мене, як бил в хана бей очаковский, мовил, мовит, ханови, же ти собі сам зичил, жеби побувати у хана, а маеш, мовит, щось мовити ханови. Отказалем на тое вейзиру, же «я жадной потреби до хана его мил[ости] сим часом не маю и бєви я того нікгда не казалем. Бій, приїхавши от хана его мил[ости], пришол до нас обох посланих в госпуду и мовит так посланому монарх наших православних, же есть, мовит, от хана его мил[ости] міні указ, жеби вас отпустити; монаршему посланому мовил «ти, мовит, и з людом зо всім водою иди; а ти, гетманский посланий, до хана его мил[ости] иди. Маєт через тебе хан дати писмо до ясновелможного его мил[ости] пана гетмана и поговорити с тобою устне». Як тое виговорилем вейзиру, так зараз иначей почал мовить, уже ж, мовит, оставь тую мову. И стал много мовити до мене свои речи, а потим казал одийти до госпуди, дам, мовит, ханови его мил[ость] знати, ци зволит тобі у себе побувати, цили ніт. Потим мене знову перед себе вейзир призвал наедину и мовит міні: «жалуем, мовит, твоей праці, же есь, мовит, потурбовался невинне, поневаж жадной потреби до хана не маш, еднак же, мовит, потреба міні есть ис тобою устне поговорити. Я сказал: «если мене тут не потребовали, чога ж изо мною и устне говорити?». Стал на тое похлібовати, а стал много устных слув до велможности вашей, пана моего, мовити, которой то мови теперь, в сим моем листі, именно не виписую. Даст Господь Бог самому устне о всем пред ясновелможностью вашею, паном моим милостивым, росповісти. А на другий день призвав мене перед себе вейзир, стал міні мовити при всіх мурзах: «отож, мовит, хоч вас бил вейзир султанский отпустил цале зовсім, але бил здал на хана его мил[ость], якоби была

ханская воля: хоч пусти, хоч не пусти. Отож чинит хан свою приязнь противко их царского пресвітлого величества и противко ясневелможного его милости пана гетьмана приязни, отпускает вас зовсім цале. Як отпущено от вейзира султанского величества, так и отсюль в цілости, не задержуючи нікого. И лист дал до ясневелможности вашей, пана моего, от себе вейзир, и казал іхати. И так на отъїзді мовил: «идь же, мовит, до Кезикермену и там се, як скупите с посланим царского величества, людей же зо всім виправуйте до Січи, а ви, мовит, два вас, зостаньтєся из килкома людми, а то для того, жебисте зождали капечи-агу, которий з вами вкупі поїдет до их царского пресвітлого величества от султанского величества. И прибивши я до Казикермен городка, скупилемся з п. Никитою. Аги того не маш из Криму и людї нашї, так козаки, яко теж и волние люде, усі назаді зостають на водї, а то для того, же за непогодою не могут ся догребсти до Кезикермен городка. А скоро, даст Господь Бог, прибудут, то будем зараз их наперед себе до Січи виправляти, а сами мусимо зождати того аги, хоч не ради, бо такий єсть указ от хана бееви, жеби нас не отпускал, поки ага не прибудет. Тое все донєсши велможности вашей, пану моему милостивому, и милостивому моему добродїєви, дай Господи Боже, за молитвами Прєсвятїи Богородици, щасливе велможность вашу, пана моего милостивого, здорового оглядал и наинижшиє мои служебничїє услуги до ног велможности вашей, пану моему, отдал. При том всем полежаєє з наинижшими услугами велможности вашей, пана моего милостивого, панской, а отцевской милостивой ласце.

Велможности вашей, пана моего милостивого и милостивого моего добродїя, наинижшиї подножок Иван Лисица.

Дан из Кезикермен-городка 1686 септембра 27”.

IP НБУВ, ф. II, № 13518–13635, арк. 151–154.

Копїя кінця XIX ст. Запис:

“Подано октоврїя 15 пана Лисици з Казикермана”.

№ 2

1687, грудня 26 (16). Батурин (?). – Конфєсата татарина Барамчи

“Мова татарина Барамчи, взятого под Китайгородом и до Батурина декаврїя 16 д. 1687 року припроваженого.

Мешкал он в селы кримском Карказ в татарина Чорного, будучи спложенный от неволници руски, и меж бисурманами послідовал их во всем обычаем и віры.

А был он тепер в полі при стадах на Каланчаку. А кгда чата татарские, будучи от хана выправлена для языка под городаы украинные, ишла з Криму, теды и он з поля от тых стад до оных примішался, взявши под себе два коні. И так, прибувши десятого дня до Самары, переправовали Самар на том містцу, где переходили войска их царского пресвітлого величества з ясновелможным боярином его милостю князем Василием Васильевичем Голицином. И стоялы оны, татары, в Роскопаной могилі два дня, выпочиваючи своим конем. А потом, зостановивши кошик свой при той же Роскопаной могилі, кгда ударили под містечко Китайгород, теды там он, Баранча, от козаков изыман.

Чул он от татар тых, шо з Криму в туу чату свіжо вышли, же хан их посылаючи под городаы украинные для языка, повідал тое, иж тылко місяц новый настанет и воды замерзнут, зараз міет зо всіми своими силами итти албо под городаы их царского пресвітлого величества, албо в сторону полскую войною. И о том кажет, иж присылал султан турский до хана, приказуючи горячо, абы хан албо сам приходил, албо орды всі присылал ему на помочь против войск німецких, маючи от ных великую прикрость. Теды хан якобы в том его повелінію тым вымовлялся, же згола нелзе и самому ему итти и орду посылать. А то для того, же если б он зо всіми ордами туда против войск німецких пошол, то тут бы увесь Крим от войск их царского пресвітлого величества зостал спустошен. Чамбулы жадные, кромі их, сего часу не йшлы з Криму нікуда, тілко в тот власный час, як оны отходили в тот чамбул, пошла една чата тым боком Дніпра з Казикерману.

О войсках турецких чул он, же всі от німецких суть знесены”.

*ІР НБУВ, ф. II, спр. 13518–13635, арк. 189–190.
Копія кінця XIX ст. Запис: “196-го генваря в 16 день”.*

№ 3

1688, жовтня 26 (16). – Конфесата полонених ординців

“Повість татарина именем Джан-текій, котрого з иншими татарми самочварта добувши Новицкий, полковник комонной, на

той стороні Днепра, у полю через сотника свого полку з товариством в Батурин прислав 16 октоврия 1688 року.

Тот татарын повідається родом з Крыму и маєт в Крыму матер и брата. А як стал у Казикермені жити и, плату беручи, служит комонно, то вже тому есть літ сім. З Казикермену вийшло було их, татар, всіх у чату за позволенем бейским з акгою именем Кадругулуй двадцетъ осм чоловіка и міли цале ити для добычи под Киев на шлях тамошний. Кгды к Чорному лісу прийшовшы, знайшлы свіжий шлях, з якого зрозуміли немалую часть войска козацкого, и устрахнувшись далей ити, зараз помененный акга з двадцетма и двома ку Казикермену вернулся, их пять чоловіка на ліпших конях, заставшыся на отвагу и на свое щастя хотіли межи лісами чигринскими у верх речки Тясмина побавитися криемо, жебы когоколвек люб з городов до пасік на тую сторону идучого, люб з пасік тамобочных у городи, на сей бок Днепра виходячого, поймати и не ни з чым ку Казикермену повернутя; котрых на завтрешный день товариство полку Новицкого и инших полков, там же будучих вкупі зочивши, в полю розгромили и чотирох их живцем узяли, а пятый на лучшом коні татарин их товариш, з лука у бок постреленый, утек.

В Казикермені, повідаєт, як сего літа, так и прошлого, жадное поновы коло замку по муру и поза муром от поля не ділано, але як был в собі оный перед тым убудован и обварован, то и тепер так найдуется. А найдуется в Казикермені три замки от поля округ ровом невеликим обведено, а поза ровом еще и палями невисокими обставлено, едно для того, жебы приступу латвого чужым людем не було, а другое, щоб их же быдло не застаковвало (*описка, треба «затаскувало»* – Ю. М.) рову. Армат их всяких, як великих, так и мірных, а до них пороху, куль и всякого военного запасу великий есть достаток. Войска комонного, що им плата доходит, ведлуг реестру найдуется трыста и двадцетъ чоловіка, а пехотного з тысячу чоловік; запасу хлібного прошлыми роками за неврожаем лишного жадного не бывало, тилко що з потребу мавали присыланого суднами з Білогородщини. Тепер зась з свого власного паханя всякого збожа великий есть достаток, бо як коло Казикермена, так и в Крыму, сего літа на вшелякое збоже был урожай обфитый, якого сподаваючыся и вперед, тепер приліжно стараются орати и

сіяти якую мощно пашню. Хан кримский за позволенем солтана турского в сем місяці доконченом старого бея, именем Бекер з Казикермену зняв до Крыму, а иншого именем Темерчан мурзу, своего племянника, з Крыму приславшы, учинил беем там в Казикермені. Приходу войск государских, их царского пресвітлого величества, московских и козацких, як так рочного літа и сего прошлого літа к собі приходу сподівалися, так и на прийдучое літо оного над[і]ється и mezi собою в розговорах такую мову мівають, же если бы великии потугы облегли з войск государских их в Казикермені, а от хана бы им от Січы и послілку не было, то не сподіваются самы оборонитися и выдержати, еднак здаватися не мислят, але до смерты хотят при обороні битися, а то потому, же в их, бесурман, городовый люд не маєт в обыклости здаватися.

О самом хану сказуєт, же у Крыму теперь найдуется, а чутно било перед сым у их в Казикермені, же посля байраму (который у них, бесурман, другого перед сым прошлого місяца отправился вже) міл з Крыму он, хан, за Перекоп у поле виходити з ордами. А когда увідомілся досконале, же войска их царского пресвітлого величества московские и казацкие назад з Самары ку городам отойшли, теды того своего виходу цале занехал.

Сей настоящей зыми, если куда з Крыму хан сам маєт ити войною, албо кого от себе висилати под державу их царского пресвітлого величества, того он подлинно не відаєт. Тое еднак сказуєт, же в Крыму всі найдуются в великой осторожности и готовности военной.

О нурадині солтану повідаєт, же в Полщи гдєсь з ляхзькими войсками зышовшыся, міл бой и по части на них добувшися, назад знову до Белогородщины уступив, где якобы маєт знову по прежнему зымовати, а то оберегаючы от ляхов, жебы шкода орді Белогородской и Буджацкой не учинилася. О калзі солтані повідаєт, же при них чутно було в Казикермені, же якобы з Маджарской землі назад к Білогородщині уступив, а то з тых мір як немецкие войска сего літа в Великграде сербском посадный город узяли и турком збили з пляцу, теды нарекал якобы на него Ейн паша, который там на містцу везырском над войском турским старшинствовал, что не так по правде он з ордою, як оны, турки, против німцов становилися в бою и през тое з собою посердившыся, яко бы он, калга,

назад уступив. О солтану турецком не відаєт и не чул, если прийду-чого літа куди на войну сам пойдєт албо войска свои з турецким ви-правовати мїєт. Чутно было в Казикерменї ещє на початку прошлой весны, же солтан турецкий росказал ханови, абы старався всякими мїрами знову з их царским прєсвітлым величеством премире учинити, а з королєм полским жебы мир (...наруши?)ти не важился.

Другый татарин молодой, именов Бамкай, родимец нагайский, и маєт в Крыму матерь. В Казикерменї як стал жити и, беручи плату, служити. Юж тому дієтся два роки. И третий молодой таким же именов Бамкай, родимец нагайский, маєт в Крыму батка и матер. Тые оба два н[и] в чом не рознятєся о Казикерменском повоженю о хану, солтанах нурадину и калзі говорячы, тилко так, як и першый и товариш Джан-текій повідал, твердят и оны. А болш того нічого иньшого всі не знають, що колвєк выжей виписалосєя.

Повість татарына казикерменского Башлія, именов Сулимана Гаджія, з иньшими татарми, самочварта взятого на той сторонї Днєпра и от Новицкого, полковника комонного, через сотника его ж полку з товариством, в Батуриин присланого 16 октовря 1688 року. Тот Сулиман Гаджія кажетєся родом нагайских татар з Крыму, а став жити башлієм в Казикерменї юж тому естє роков пять. З Казикермену выйшло було их, татар, всіх у чату за позволенем бейским з акгою, именов Кадруг-улуй, двадцєть осм чоловіка и мїли цалє ити для добычы под Киев на шлях тамошний. А кгда к Черному лісу прийшовшы, знайшли шлях от Днєпра у полє дикое идучый, з якого зрозумїли немалую часть войска козацкого бути. Устрахнувшись далєй ити, зараз помененный акга з двадцєтма и двома, назад ку Казикермену вернулєся, а их пять чоловіка на липьших конєх, заставшыся на отвагу и на свое щастє, хотїли помеж лесами чигринскими у верх реки Тясмина побавитєся криємо, жебы когоколвєк люб з городов до пасїк на тую сторону Днєпра идучого, люб з пасїк тамобочных у городаы на сей бок Днєпра выходячого, поймати и не ни з чым ку дому ку Казикермену показатєся. Котрых на завтрешный дєнь товариство полку Новицкого з иньших полков, там же будучых вкупї зочивши, в полю розгромили и чотирох их живцем узєли, а пятый на лучшом конї татарин их товариш, з лука у бок пострелєный, утек.

В Казикермені, повідаєт, як сего літа, так и прошлого, жадное поновы коло замку по муру и поза муром от поля не ділано, але як был в собі оный перед тым убудован и обварован, то и теперь так найдуетя. А найдуетя в Казикермені три замки через стіну, еден к другому сплош примурованых, у яких всіх тры башты суть великих. Мур в стінах ушыр на добрых два сажні, а увыш на чотиры сажні. Поза муром от поля укруг ровом невеликим обведено, а поза ровом еще от поля и палями невеликими обставлено, едно для того, жебы приступу латвого чужым людем не было, а другое, щоб их же казикерменское быдло не затаскувало попуд муром рову. Армат всяких, великих и помірных, достаток, а до ных пороху и куль и инного военного запасу дві башты повных наладовано. Войска комонного, называючогося бешліями, що им плата доходит ведлуг реестру, найдуетя трыста и шестьдесят албо пятьдесят чоловіка, а пехоты янычарской всей, до бою способной, з пятьсот чоловіка. Было, повідаєт, под тысячу пехотного войска, але прошлыми роками для недостатку хліба за неврожаем килкарочным чимало поросходилося то в Білогородщину, то в Крым. Запасу хлібного прошлыми роками за неврожаем жадного лишного не бывало, тилко що с потребу мівали присыланого суднами з Білогородщыны. А теперь всякого збожа есть у них достаток, бо як коло Казикермену, так и в Крыму, сего літа был урожай на всякое збоже обфитый, якого збожа и вперед насівати стараются. Сего літа в Казикермені такая відомость и поголоска була, же на Самарі для того строится город, же в оном всяких запасов приспособившы, на придучое літо сылы государский выйшовши, Казикермена мают добувати. И як певне учуют, що войска монаршыє их царского пресвітлого величества неотмінне на Казикермен наступоватимут, то в той час сподіваются от хана всяких на посилок собі людей не толко з самого Крыму, але и з Черкес, и тогді ж мают, що потреба и в замках тамошных поправляти, а теперь нічого не выдачы ні отколь собі прикрого, безпечне сядят в давных кріпостях. В том Казикермені, повідаєт, два городки давнійшыє от воды мощных до обороны, а третій от поля примурованый слаб до обороны. На Казикермен любо бы великие потуги государские московские и козацкие наступовати міли, еднак оны, бесурмане, там найдуючыєся не мислят здаватися, але до смерти хотят битися. Казикермен тот цале на старане и опеку ханскую ест поліцен и для того за позво-

ленем солтана турецкого хан з Крыму в сем прошлом місяцѹ для лучшей собі поуфалости старого бея, именем Бекер, до Крыму зняв без жадной причыны, а свого племенника нѣякогос Темершан мурзу на бейство в Казикермен там прислал.

О хану повѣдает, же теперѹ у Крыму найдуетсѹ, а скоро зыма станет, то мѣет запевне зо всіми ордами под державу их царского пресвітлого величества войною ити и з Крыму теперѹ жадных чат не велит пускати под города государские, жебы відомости не дать о своем намѣрении зготованюся, также чтоб и языка не пустит з своей поганской стороны.

О нурадын солтану повѣдает, же в Білогородщынѣ тепер найдуетсѹ и зимовати там же несходимо мает, а если оный сего літа куда колвек на войну ходыл, того он не відает подлинно. О калзі солтан сказует, он теперѹ з Маджарской землі повернувшись, в Білогородщынѣ найдуетсѹ, а на зиму его сподеваютсѹ до Крыму. А выступил з Маджарской земли он, калга, для того, же Ейн серескер паша, над всім войском турецким сего літа началствующий, нарекаючы на его, калгу солтана, иж под Беликградом против немецких войск не так щире заставляльсѹ, як он з турками двох нѣякихсь мурз веліл повѣсити.

Повѣдает о немецких войсках, же сего літа Беликград нижный увесь город взяли, тилко у замку з пять тысяч турецкого войска здержалосѹ, которых нѣмцы, оточивши шанъцами своими, кгда обезпечилисѹ, теды тии турки якобы з верхного города разом всі знесицка (*описка, має бути «знанацька» – Ю. М.*) вийшовши, в шанцах много войска нѣмецкого викололи и з города преч знову оных всіх вибили.

О солтану турецком повѣдает, же сам нікуда на войну ити не мислит, тилко войска свои турецкие знову против нѣмцов випровавати мает на пришлое літо. До солтана турецкого от гробу Махометового нѣякийсь Гаджій приніс такое пророчество и упевнене, же якобы знову ему такое щасте у войні пановатимет над христианами всюда, як перед тым было. О якої відомости собі потішной даючи знати и упевняючы як в Крым до хана, так и по всей своей державѣ бесурманьской до пашей писма порозсылал недавними часы”.

ІР НБУВ, ф. II, спр. 13518–13635, арк. 357–365. Копія кінця XIX ст.

№ 4

1688, листопада 13(3). – Конфесата перекопських татар

“Мова татарина перекопского раннього, именем Менкгли, котрого самодевята з иншими татарами на той стороні Днепра под містечком Синявою запорозкое и переяславское товариство добывши, в Батурин 3 ноеврия 1688 року припровадили.

Тот Менкгли татарын кажется с Перекопу самого мешканцем, а пошло было их у чату з сотце чоловіка татар, з Перекопу, з Байбул акгою, з Инкул акгою и Падас акгою на добычу под города польские, самоволне, без жадного указу ханского. И кгда переправившыся в Казикермені через Дніпр, на Инкгул прийшли и зънайшли свіжий козацкий шлях, там зараз ведлуг своего поганского обыкновення почали стрілою ворожити, если им в дорозі той поведется щасливе. Якая ворожка, кгда им помисльного в той дорозі повоженя не оказовала, теды з оных, стративши охоту, болшая часть зараз два акгы, Инкгул и Падас, з многими тими татарами всіми, якие не зезволили далее в тую чату ити, назад до Перекопу повернулись, а третій Байбул акга, который був над всіми ватагом самодеветнадцет на свое щасте пошол, хотячы именно вдарити для добычи под местечко Синяву. А там прийшовши вже близко местечка Синявы, кгда межы лесами в скритом містцу стали оны на ночь, хотячы на завтрашний день зненацка под местечко помененное ударити, теды за ными слідом прийшовшы помененное товариство увечор власне на заході слонца ударили и трох на смерть в том погромі забили, а девети их живцем узяли. Иншие зась остаток килка чоловік утекли в поле, а розгромлено их под Синявою двадцатого дня як з Перекопу выйшли в тую чату.

О хану кримском повідает, же при их бытности, як з Перекопу оны выходили в тую чату, з Бакъцисараю до Перекопу прийшов и міл на завтрейший день по отході их за Перекоп выйшовши и о чом раду учинившы з своїми всіми крымскими панами радними, зараз до Белгородщины зо всіми ордами ити, бо такой к нему, хану, от солтана турского прийшол указ чрез нарочного чауша, абы конечно в Белгородщину ишол без отмовы. И тот чауш потоль з Крыму назад не вернулся, поколя аж хана з Бакцисараю не подняв и в Перекоп не припровадив.

Чутно было тое в Перекопі, же скоро хан у Казикермені Дніпр переправит, простуючы в Белгородщину, то якобы запевне у Крым на его місце калга солтан, на сей час в Білогородщині зостаючий, маєт до Крыму прийти. Мурадин солтан в Белгородщині тепер зостаєт и там маєт зымовати, а для чого хан в Белгородщину пойдєт, то его он, Менъггли татарин, не знаєт.

На прийдучое літо войск государских, московских и козацких, запевне под Крым сподєваються, от которых як бы міли оны, бесурмане, боронитися, того он нічого не відаєт. Тое тилко твердит, же старшина, мурзы и значные акгы в Крыму жежджаючыся, едєт до другого о чом радятся, а так дорозуміватися, же не о чом инъшом, тилко том, якбы міли на пришълое літо боронитися от приходу войск государских. Прошлого такърочного літа, чуючы до себе поход войск государских, ров и вал коло Перекопу оправляли, а сего прошлого літа, же нікого до себе не сподівалися. З тих мір оногo рову ни мало не оправляли.

В Крыму и в Білогородщині, повідаєт, же барзо великий урожай на всякое збоже был, а найбарзій на просо.

Солтан турский на пришлоє літо, если куда войска свои турецкие выправовати маєт на войну, да и сего прошлого літа, где власне войска турецкие з немецки билися и хто кого подолів, того он подлинно не відаєт. Тое тилко твердит, же в Перекопі чутно было, что турецкие войска з німецкими гдєсь в Маждаръской землі міли бой сего літа прошлого. В Черкєсы послано з Крыму прошлыми недавними часы, якбы власне тому минуло неділь десять, певную часть орды у помоч к тому солтану, который там з Крыму послан єсть, а то на поскромленє черкєсов тых, которые збороняются звыклоє даны у Крым давати. От стороны полской и от запорожцов з Коша жаднъх до Крыму ні о чом не бывало посланцов и тепєрь не маш. О поході войска козацкогo под Очаков для промислу военного в Перекопі отнюд при них не чувать было и оны в чату идучи, не знали о поході того войска. Тилко що шлях великий свіжый выш Инкгула Великого перейшли.

Другый татарын перекопский же, именем Доинкгелды, кажєт породы украинной з тамобочного города Тарасовъки. А завєзєно его в Перекоп малым хлопъцем. Тот повідаєт все тое слово в слово

о повоженю кримском, як говорыл вышъписанъный пораненый
Меньггли. Третый татарын именов Бостян, четвертый Булат и
иные все товариши о походе хана з Криму в Білогородщину и о
ином повоженю кримском также слово в слово повѣдают, що и
первыя два говорили”.

ІР НБУВ, ф. II, спр. 13518–13635, арк. 389–394.

Копія кінця XIX ст.

Георгій Потульницький

**МІСІЯ МАЗЕПИНЦІВ МИРОВИЧА ТА НАХИМОВСЬКОГО
В КРИМУ У 1750-х рр. В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦУЗЬКОГО КОРОЛІВСТВА**

Щодо раннього етапу політичної та військової діяльності Федора Мировича та Федора Нахимовського відомо, що вони ще зовсім молодими у складі 45 старшин пішли з гетьманом Іваном Мазепою у вигнання і згодом поїхали з Карлом XII до Швеції¹. До виступу гетьмана Мазепа Мирович закінчив Києво-Могилянську Академію, і в період між 1706 та 1710 роками займав низку відповідальних посад у гетьманському уряді – був бунчуковим товаришем, а згодом увійшов до складу генеральної старшини, ставши генеральним бунчужним та генеральним осавулом². Саме Федір Мирович у 1709 р. за дорученням гетьмана Івана Мазепа вів переговори з Запоріжжям, які закінчилися переходом запорожців на бік Швеції, а також і з Кримським ханатом³. Ставши прибічниками спадкоємця Івана Мазепа у володінні гетьманською булавою – екзильного гетьмана Пилипа Орлика та поділяючи його політичну лінію на створення привабливих вартостей для козацької України серед еліти європейських країн, обидва мазепинці після смерті Пилипа Орлика всіляко підтримували його сина Григора (1702–1759), який спромігся стати впливовим французьким політичним діячем та генералом французької служби. Прибічником Г. Орлика міг також бути Станіслав Войнаровський – син козацького осавула, який разом з І. Мазепою приєднався до Карла XII, Андрія Войнаровського (1680?–1740). Відомо, що, познайомившись із С. Войнаровським у 1742 р. в Стокгольмі, Г. Орлик сприяв його вступу на французьку військову службу в чині лейтенанта. Войнаровський на-

¹ О. СУБЕТЕЛЬНИЙ, *Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII століття*, К. (Либідь), 1994, с. 51.

² *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів*, ред. кол. П. С. СОХАНЬ [та ін.]; упоряд. Л. З. ГІСЦОВА [та ін.]; наук. ред. І. Л. БУТИЧ, К. 2000, т. 2, с. 632.

³ *Ibid.*

віль певний час служив під командуванням гетьманича, але джерельних даних про його участь у дипломатичних місіях немає⁴.

На ранньому етапі політичної кар'єри Ф. Мирович та Ф. Нахимовський ще з 1719 р. були задіяні разом з П. Орликом і у турецьких справах. Зокрема, Ф. Нахимовський, опинившись разом з гетьманом на турецькій території, доставив, як його уповноважений, у 1721 р. лист на Січ і спромігся здобути підтримку у козаків для можливих антиросійських заходів Порти⁵. Під час еміграції обидва мазепинці проживали в Криму, Туреччині, Польщі, Швеції і виконували різні політичні доручення Григора Орлика, зокрема і на Запоріжжі⁶.

Вперше в орбіту французької уваги Ф. Мирович і Ф. Нахимовський потрапили наприкінці 1734 р. – на початку 1735 р., коли гетьман П. Орлик спробував організувати в Каушанах козацький військовий підрозділ у зв'язку з очікуваною турецько-російською війною. До П. Орлика прибуло біля тисячі козаків з числа колишніх запорожців, серед яких були й давні сподвижники гетьмана – Ф. Нахимовський, Ф. Мирович та І. Герцик, які утворили кістяк гетьманського штабу. Слід зазначити, що кримський хан, висловлюючи задоволення діяльністю гетьмана та його штабу, написав про них схвальний відгук французькому королю⁷.

Після смерті гетьмана обидва діячі підтримували зв'язок з його сином Григорієм, який з 1742 р. вже був генералом французької армії і входив до складу так званого секретного кабінету короля Людовіка XV (1715–1774). Цей таємний кабінет тримав у своїх руках всі важелі французької зовнішньої та внутрішньої політики. Зв'язок Ф. Мировича та Ф. Нахимовського з Г. Орликом здійснювала і забезпечувала дружина гетьмана Ганна Орлик, яка проживала в 1740-х рр. в Станіславові⁸.

Саме завдяки Г. Орлику обидва мазепинці вже персонально з'являються в орбіті французької політики в 1750-х рр. У листуванні

⁴ Л. Винар, *Андрій Войнаровський: історичний нарис*, вступ. ст. проф. О. Оглоблина, Мюнхен; Клівленд (“Дніпрова хвиля”), 1962, с. 108–111.

⁵ О. Субельний, *Op. cit.*, с. 110, 117.

⁶ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775...*, т. 2, с. 632.

⁷ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, вступ. ст. О. Оглоблина, К. (“Дніпро”), 1991, с. 68.

⁸ Б. Крупницький, *3 життя першої української еміграції*, Прага (Видання Українського історично-філологічного товариства у Празі), 1940, с. 8.

з міністром закордонних справ А.-Л. де Руйє (1689–1761) до турецького та кримського чинників у французькій політиці Г. Орлик додає чергову актуалізацію ним й інших напрямів північно-східної політики Франції – шведського та польського. Він наголошує, що головним засобом для ослаблення Росії в політиці королівства має послужити застосування комплексу факторів з одночасним синхронним розгортанням цих традиційних напрямів, особливо підкресливши, що надії Швеції та Польщі невід’ємні від інтересів Франції і можуть суттєво ослабити Росію, а також вирвати з-під її влади Військо Запорозьке⁹.

Аби посилити свої аргументи Г. Орлик пересилає міністрові де Руйє переклад листа своїх сподвижників Федора Мировича та Федора Нахимовського про стан справ у Запоріжжі і в Криму, додавши до листа власний коментар. У коментарі для підкріплення своїх аргументів щодо активізації всіх напрямів антиросійської політики Францією гетьманич нагадує про традиційність залучення до справи вирішення українського питання міжнародним шляхом шведського, польського та турецького чинників, які мали тяглість у контексті всієї історії України, починаючи від зародження козацтва. Він перераховує основні етапи козацької історії (повстання Б. Хмельницького, Гадяцька угода, Полтавська битва), та завершує аналіз політикою свого батька – гетьмана П. Орлика¹⁰. Міністерські службовці Франції, даючи оцінку коментаря Г. Орлика щодо інформації своїх сподвижників, кваліфікували цей документ як міркування щодо походження і формування армії запорозьких козаків, надіслані де Руйє¹¹.

⁹ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 241: *Broglie, documents divers (1754, aout – septembre)*, p. 341–343.

¹⁰ Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Науковий архів, ф. 10: Омелян Йосипович Пріцак (1919–2006) – видатний вчений, філолог, сходознавець, історик, оп. 1, спр. 1582: Підбірка матеріалів щодо генеалогії роду П. Орлика (1583–1753), арк. 1–29.

¹¹ І. Дмитришин, “Спільна справа”, або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський” [в:] *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р.* (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р.), К. (“Пульсари”), 2011, с. 201.

У 1753 р. Г. Орлик пише довірочного рекомендаційного листа іншому французькому дипломату Ж.-П. Терсьє (1704–1767) щодо можливого використання Ф. Нахимовського в справі протидії Російській імперії в зв'язку з актуалізацією українського питання. "...Ви можете упевнено, – пише гетьманич, – використати його [Ф. Нахимовського – Г. П.] з метою довідатися про настрої серед запорозьких козаків і народу України, які можуть перебувати в очікуванні скинення ярма російської тиранії"¹².

У 1754 р. Г. Орлик відправляє Ф. Нахимовського і Ф. Мировича до Криму, щоб звідти вони, вже як представники Франції, зав'язали стосунки із Запоріжжям¹³. З цього приводу Г. Орлик спочатку пише з Версаля листа до французького консула в Бахчисараї Ля Фаярді: "...можливо свого часу та за певних сприятливих обставин вони [Ф. Мирович та Ф. Нахимовський – Г. П.] посприядли би Вам у справі завдання рішучого удару по російській потузі та спонуки Порту та Криму підтримати повстання в Україні"¹⁴.

Г. Орлик повідомляє де Ля Фаярді, що обидва старшини можуть інформувати консула через белзького воеводу Антонія Потоцького про настрої в Україні та у Війську Запорозькому. Незабаром Ф. Мирович і Ф. Нахимовський опинилися в Криму з метою стати під захист хана і отримати від нього матеріальну підтримку. Гетьманич вважав, що це уможливить для Версальського кабінету розширення бази збирання інформації про Крим і Порту, а також сприятиме актуалізації козацької справи шляхом повернення запорожців під протекцію султана¹⁵.

З призначенням у 1755 р. нового посла Людовіка XV при Порту графа де Вержена, Г. Орлик нагадує міністрові графу де Руйє про обох мазепинців та засвідчує, зокрема, що хан приязно прийняв їх у Бахчисараї та обіцяв подбати про їхнє забезпечення. "Прошу

¹² *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 239: Broglie, de Lafayardie, résident à Varsovie (1752, décembre – 1753, décembre), p. 512–513.

¹³ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик...*, с. 70.

¹⁴ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 240: Broglie, de Lafayardie, de Linau et Gérault, à Varsovie (1754, janvier – juillet), p. 80–82.

¹⁵ І. Дмитришин, *Op. cit.*, с. 192.

Вас наказати пану Вержену, – пише Г. Орлик, – аби він подбав про королівський захист для обох і підтримав їх складенням рекомендації на ім'я хана і Порти”¹⁶. Результатом клопотання став лист де Вержена до міністра з пропозицією сплачувати обом колишнім козацьким старшинам за службу на користь Французької корони по 100 піастрів від французького уряду.

Слід зазначити, що ставши на французьку службу, Ф. Мирович і Ф. Нахимовський, починаючи з 1756 р. своєю антиросійською та патріотичною українською позицією повністю задовольняли Версальський кабінет як особистості, спроможні прислужитися справі Французької корони на теренах Порти та Криму. Поява обох мазепинців при ханському дворі співвідноситься у часі з активізацією інтересу французької дипломатії до зазначеного регіону. Зокрема, французький агент у Петербурзі шевальє Дуглас отримав інструкцію розвідати стан запорозько-російських відносин¹⁷.

Діями соратників Г. Орлика керував французький консул у Смирні Ш.-К. де Пейссонель. У своїй депеші графу де Вержену він писав: “... я тримаюсь за килимом і керую паном Ф. Мировичем, який зняв маску 50 років тому і якому нічого втрачати”¹⁸. Варто відзначити, що в 1755 р. французький дипломат подав своєму урядові документ під назвою “Записка про Малу Татарію”, до якої увійшли відомості про торгівлю між Січчю та Кримом, почерпнуті, зокрема, і від Ф. Мировича¹⁹.

¹² *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 239: Broglie, de Lafayardie, résident à Varsovie (1752, décembre – 1753, décembre), p. 512–513.

¹³ Б. Крупицький, *Гетьман Пулін Орлик...*, с. 70.

¹⁴ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 240: Broglie, de Lafayardie, de Linau et Gérauld, à Varsovie (1754, janvier – juillet), p. 80–82.

¹⁵ І. Дмитришин, *Op. cit.*, с. 192.

¹⁶ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Turquie*, vol. 127: Des Alleurs, ambassadeur (1754, janvier – décembre), p. 113–114.

¹⁷ С. Андрєєва, “Кримський” вектор зовнішньої політики коша Нової Запорозької січі в період між російсько-турецькими війнами 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр.”, *Український історичний збірник*, К. (Інститут історії України НАН України), 2010, вип. 13, с. 102.

¹⁸ І. Дмитришин, *Op. cit.*, с. 200.

¹⁹ С. Андрєєва, *Op. cit.*, с. 102.

Про дієву службу Ф. Мировича і Ф. Нахимовського з метою протидії Росії в Криму свідчить вже згаданий вище при характеристиці політичної діяльності Г. Орлика переклад одного з листів обох мазепинців до гетьманича з Бахчисарая. У коментарі, який Г. Орлик склав до цього листа, знаходиться і обґрунтування потреби подальшої підтримки Версальським кабінетом обох посланців французької корони у Криму. Син гетьмана згадує про обох сподвижників свого батька як про людей, які перебували в контексті французьких інтересів, також у своєму листі до де Руйє від 3 вересня 1756 р.

Після появи Мировича з Нахимовським у Криму в 1753 р. за ними було встановлено нагляд російської агентури²⁰. Відомо, що російська імперська адміністрація занепокоїлась довкола причин і мети перебування обох мазепинців у Криму вже у вересні 1755 р. Саме тоді секунд-майор Київського гарнізону Міронов, повернувшись з листами з Бахчисарая 21 вересня 1755 р. доповідав своєму керівництву про те, що він, перебуваючи при ханському дворі, дізнався про перебування при особі кримського хана двох “російських втікачів” Ф. Мировича і Ф. Нахимовського. Вони, за словами Міронова, буцім-то надіслані до Бахчисарая з Польщі для підбурювання татарських військ до нападу на російські кордони. Міронов додав, що разом з тим він не спромігся зібрати інформації ані про мету та завдання, з якими обидва мазепинці перебувають у Криму, ані ким саме останні надіслані з Польщі до Бахчисарая²¹.

У результаті інформації Міронова безпосередній начальник останнього генерал-майор Іван Костюрін оформив спеціальний ордер Київської губернської канцелярії від 24 вересня 1755 р. “про направлення до Бахчисарая розвідників” для з’ясування мети перебування при кримському ханові українських політичних емігрантів Федора Мировича і Федора Нахимовського. У цьому ордері, оформленому під грифом “таємної справи” генерал-майор Костюрін від імені імператриці звертається до кошового отамана Війська Запорозького Григорія Федорова з визначеним завданням – обрати

²⁰ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775...*, т. 2, с. 632.

²¹ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: корпус документів*, ред. кол. П. С. Сохань [та ін.]; упоряд. Л. З. Гісцова [та ін.]; наук. ред. І. Л. Бутич, К. 2006, т. 4, с. 97–98.

з числа козаків двох–трьох найкращих, гідних і надійних воїнів і надіслати їх до Бахчисарая. Ці козаки мають не лише знати татарську мову, але й видавати себе в Криму за купців, аби більш легко втертися в довіру до Мировича та Нахимовського і розвідати від кого саме останні із Польщі до Криму надіслані, чи перебувають на становищі втікачів, і для якої насправді справи та як давно до Криму надіслані. Також генерал-майор Костюрін додавав, що обрані козаки мають перебувати в контакті з майором російської служби Федцовим, оскільки саме на останнього покладене завдання інформувати канцелярію про їхнє повернення до Січі і пересилати до Києва без розголосу зібрані ними інформації²².

У відповідь на лист Костюріна кошовий отаман Григорій Федоров склав рапорт від 3 жовтня 1755 р., в якому повідомляв, що для виконання ордера Київської губернської канцелярії ним обраний знатний товариш Василь Романовський, який має у себе для продажу багато різного купецького товару і скерований Кошем до Криму з зобов'язанням намагатися якнайкраще виконати розвідувальну місію щодо діяльності Мировича і Нахимовського²³.

Вже через два місяці – 6 грудня 1755 р. Василь Романовський доповідав про виконання завдання в окремому свідченні, де, зокрема, зазначав, що отримавши від свого брата військового писаря Коша Дмитра Романовського та за порадою майора Федцова певну кількість осетрової риби, знайшов у Бахчисарая помешкання Мировича з Нахимовським і подарував рибу особисто Мировичу. Для встановлення контактів з Мировичем Василем Романовським, за його свідченнями, була складена дефوماційна “легенда”, що нібито писар Романовський передав своєму брату Василю лист від родичів Мировича з Малоросії, але не може вручити його особисто, бо був у дорозі пограбований гайдамаками, які лист відібрали. Мирович у відповідь передав свій лист до писаря, завірений його особистою печаткою. Окрім того, Василь Романовський доповів, що під час обідів у Мировича останній розповідав, що вони з Нахимовським мешкають у Польщі у відписаному Мировичу польським гетьманом Потоцьким селі Грабич під Хотиним. Свою платню вони от-

²² *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775..*, т. 4, с. 98.

²³ *Ibid.*, с. 98–99.

римували на основі листа турецького султана до волоського господаря. Після смерті султана виплата коштів обом мазепинцям волоським господарем припинилася. Тому обидва старшини прибули до Бахчисарая з проханням про сприяння зі сторони кримського хана перед новим турецьким султаном щодо вирішення питання про поновлення їм платні через волоського господаря²⁴. Коли ж, за словами Романовського, він збирався від'їжджати на Січ, Мирович, прощаючись, висловив своє бажання щодо необхідності Військо Запорозьке від Російської держави відірвати і приєднати до Кримського ханату. Мирович просив передати його інформації кошовому отаману і товариству, оскільки, за його словами, Росія Кіш хоче знищити, забудовуючи з цією метою міста по той бік Дніпра і готуючи тим самим для Коша так званий “мішок”. Мирович також просив кошового зв'язатись з ним безпосередньо, оскільки часу гаяти, на його переконання, не слід, бо Росія на той час не з'ясувала для себе лише одне питання – в який саме спосіб цей “мішок” з Січчю зав'язати²⁵.

Отримавши всю цю інформацію і вивчивши справу, генерал-майор Костюрін заборонив Василю Романовському підтримувати будь-які подальші контакти з Мировичем, а кошовому отаману Григорію Федорову запропонував будь-які подальші листи від Мировича відсилати відразу і якнайшвидше до Київської губернської канцелярії, причому не читаючи і не розкриваючи цих листів. Якщо ж Мирович надішле замість листів від себе особистого посланця, останнього слід скеровувати безпосередньо до майора Федцова, який перебуватиме у Запорізькій Січі²⁶.

Антиросійська діяльність обох мазепинців на користь Франції у Криму була настільки дієвою та успішною, що викликала і стурбованість не лише в Київській губернській канцелярії. З приводу небезпеки дій цих козацьких старшин для інтересів Петербурга російські урядовці навіть звернулися до чинного тоді гетьмана Кирила Розумовського. Проте останній, переславши в січні 1756 р. звіт В. Романовського імператриці Єлизаветі Петрівні, спростував думку

²⁴ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775..*, т. 4, с. 100–101.

²⁵ *Ibid.*, с. 101–102.

²⁶ *Ibid.*, с. 103.

про суттєву шкоду, яку послідовники І. Мазепи можуть заподіяти імперії своєю діяльністю²⁷.

Обидва мазепинці пережили свого очільника Г. Орлика приблизно на три–чотири роки, оскільки останню згаду про Ф. Нахимовського джерела датують лютим 1761 р., тоді як Ф. Мирович згадується востаннє в липні цього ж року. У кореспонденції 1762 р. імена обох мазепинців повністю зникають з політичного горизонту і ділової документації Французького королівства²⁸.

Підсумовуючи нашу розвідку щодо місії мазепинців Мировича і Нахимовського в Криму в 1750-х рр. можна стверджувати наступне. Сподвижники гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, одні з останніх представників мазепинської еміграції – Федір Мирович і Федір Нахимовський після смерті Пилипа Орлика в 1742 р. переходять на службу до його сина Григора. У 1750-х рр. вони стають дієвими помічниками Г. Орлика у справі політико-правового визнання козацького чинника як однієї з домінант зовнішньополітичної діяльності Версальського кабінету перед французькою політичною елітою.

На початку 1750-х рр. Григор Орлик надсилає обох мазепинців до Криму, ставлячи перед останніми мету зав'язати із Криму стосунки із Запоріжжям, та скласти інформацію про стан торгівельних відносин між Запорізькою Січчю та Кримом. Перебуваючи в Криму в 1750-х рр. Мирович та Нахимовський виступають особливими емісарами Версальського кабінету, підтримуючи з ним контакти безпосередньо через Григора Орлика. Вони всіляко сприяють справі проведення політики королівства в Криму у зв'язку з активізацією там козацького чинника. Старі мазепинці не лише підтримують гетьманіча в реалізації справи налагодження військово-політичної співпраці Франції з Кримом та Портою, але й принагідно намагаються пояснити і ханові, і запорізьким козакам, що перебувають у Криму, сутність російської політики, скерованої на припинення самостійницької діяльності Коша. Усвідомлюючи, що

²⁷ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775..*, т. 2, с. 632–633; Н. Костомаров, “Руина”, “Мазепа”, “Мазепинцы”: исторические монографии и исследования, Москва (“Чарли”), 1995, с. 788.

²⁸ І. Дмитришин, *Op. cit.*, с. 204–206.

кримський хан веде подвійну політику – вивчає, з одного боку, перспективу налагодження відносин з Січчю, що перебуває під протекторатом Росії, і проводить активні перемовини з Францією, як союзником свого сеньйора – Оттоманської Порти, з іншого боку, і враховуючи фактор російської присутності в Криму, мазепинці не піддають широкому розголосу ані завдання своєї місії в Криму, ані факт свого перебування на французькій службі. Про свій зв'язок з Версалем вони жодним чином не обмовляються при контактах з січовими емісарами, надісланими кошовим отаманом до них з розвідувальною метою. Натомість вони складають частково вірогідну легенду про себе і попереджають кошового про небезпеку інкорпорації Січі Росією. В результаті російські розвідники, які діяли в співпраці з запорізькими емісарами в Криму, нічого до пуття про місію Мировича і Нахимовського в Криму та їхню службу інтересам Франції так і не довідалися, хоча і склали для налагодження контактів з мазепинцями свою власну “легенду” з уявним листом. Тим не менше, російська адміністрація заборонила кошовим розвідникам надалі підтримувати будь-які контакти з Мировичем, висловивши тим самим недовіру і їм самим.

Обидва мазепинці своєю діяльністю в Криму, листуванням з Григором Орликом та наданням інформацій для його меморандумів до провідних французьких дипломатів не лише сприяли забезпеченню реального постання справи інтеграції козацького чинника до міжнародної політики Версальського кабінету як її складового елемента, але й допомагали легітимізації та обґрунтуванню останніх в історії концепцій залучення Туреччини та Кримського ханату в боротьбу за визволення України від російської домінації.

Антон Божук

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У КРИМСЬКІЙ ПРЕСІ ЗА “ПРЕКРАСНОЇ ЕПОХИ”

У 2001 р. світ побачила праця “Тарас Шевченко і Крим”, упорядкована кримським дослідником Григорієм Рудницьким. Її поява супроводжувалася саркастичними зауваженнями стосовно “абсолютної непричетності” Шевченка до півострова, про який митець знав ще змалку з оповідок чумаків, що бували на перекопських і чонгарських соляних промислах, і який так і не зміг відвідати за життя, хоч і мав на це плани та сподівання. Кримська тематика нерідко спостерігалася в літературному та художньому доробку Шевченка – який міг бути відомий у Таврійській губернії, до якої входив Крим, передусім у рукописних копіях. Під час заслання митця його твори, як і українське слово загалом, перебували під найсуворішою забороною. В таємному розпорядженні № 438 від 19 червня 1847 р. міністра внутрішніх справ Російської імперії Лева Перовського до таврійського губернатора Володимира Пестеля серед надрукованих творів, які російський імператор Микола I звелів заборонити і вилучити з продажу, було зазначено і збірку “Кобзар”¹.

По смерті Тараса Шевченка у № 4 за квітень 1861 р. російськомовного додатку “Радуга” до вірменського журналу “Масяц Агавні” (“Голуб Масіса”), що в 1860–1865 рр. видавався при Халібовському вірменському училищі у Феодосії й був “родоначалником кримської етнічної преси”², було надруковано коротку (обсягом у 45 рядків) нотатку “Тарас Григорович Шевченко”, написану в березні Платоном Дяченком, та виконані ним же переклади російською мовою одинадцяти віршів Кобзаря (крім зазначеного числа – у №/№ 5 і 7), 5 з яких (“Чого ти ходиш на могилу?”, “Не молилася за мене”, “Немає гірше, як в неволі”, “Ой по горі роман цвіте” і вступ до поеми “Княжна”) були перекладені вперше. Доти

¹ *Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник*, упоряд. Г. А. Рудницький, Сімферополь (Таврія), 2001, с. 5–6.

² Н. В. Яблоновська, *Етнічна преса Криму: історія та сучасність. Монографія*, Сімферополь (Кримське навчально-педагогічне державне видавництво), 2006, с. 18.

не тільки в Криму, а й у цілій Україні ніхто за переклади з Шевченка на інші мови не брався. З цими перекладами ознайомився релігійний і науковий діяч Керовбе Кушнерян, настоятель вірменської католицької громади у Феодосії і декан католицьких парафій Таврійської губернії: він захопився поезією Шевченка настільки, що взявся перекласти її вірменською. Переклади Кушнеряна (“Думка” (“Нащо мені чорні брови”), перші вісім рядків “Заповіту” та уривки з поем “Гамалія”, “Марина” і “Мар’яна-черниця”) разом зі статтею “Тарас Шевченко – національний поет Малоросії (З нагоди 65-річчя від дня народження)” вийшли у 1879 р. в журналі “Базмавеп”, який видавався у Венеції. За винятком “Думки”, перекладеної грабаром (давньовірменською мовою, яка використовується у богослужбовій традиції вірменської церкви), решту Кушнерян переклав мовою кримських вірмен. При цьому є підстави стверджувати, що він був обізнаний в українській мові, тож міг послуговуватись оригінальними текстами. Вже по смерті Кушнеряна у 1904 р. у Венеції вийшли його праці, що принесли йому славу першого перекладача Кобзаря вірменською мовою і першого вірменського шевченкознавця³.

Цікавою у цьому контексті є й постать Платона Дяченка: на жаль, поки що залишається нерозкритим його місце народження та навчання, а також деталі та обставини його ознайомлення з творчістю Шевченка. Лише відомо, що мешкав він у Ялті, де станом на 1860 р. служив повітовим стряпчим у чині колезького асесора, невдовзі став повітовим суддею, у 1863–1864 р. був призначений помічником повітового справника і до кінця своїх днів перебував на цій посаді. У написанні нотатки, надрукованої у феодосійській “Радузі”, Дяченко керувався автобіографічним листом Шевченка до редактора санкт-петербурзького часопису “Народное чтение”, виданим у другій книжці журналу за 1860 р. Матеріал Дяченка не був новаторським, однак став фактично першим виступом у кримській пресі, присвяченим Шевченкові⁴. З моменту його виходу кримська преса протягом

³ Г. Зленко, ‘Кримські імена. Керовбе Кушнерян’, *Кримська Світлиця*, 20 (176) (25.05.1996).

⁴ Г. Зленко, ‘Ялтинський шанувальник Шевченка’, *Кримська Світлиця*, 89–91 (710–712), (24.08.2001).

понад трьох десятиліть не повертається до питання про життя і творчість українського національного поета.

Можемо припустити, що актуалізація імені Шевченка у друкованих виданнях півострова відновилася лише з початком історичного періоду, який має умовну назву “прекрасної епохи” (1890–1914 рр.). Тим не менше, українське друковане слово в Криму, за твердженнями Г. Рудницького, поширювалося як мінімум з 1860-х рр. з огляду на безперервну циркуляцію значної маси українців-службовців, які затримувалися на півострові на той чи інший проміжок часу. Серед них нерідко були люди, що знали Тараса Шевченка та інших діячів вітчизняної культури особисто і мали їхні твори, з якими ознайомлювали інших приватним шляхом⁵. Не в останню чергу ці особистості формували запит на порушення української тематики у місцевих виданнях і нерідко самі виявляли ініціативу в цьому питанні.

Часто мешканці Криму виступали в ролі кореспондентів видань Російської або Австро-Угорської імперій, кордонами яких було розділено український народ. Так, у книжці за травень 1899 р. львівського “Літературно-наукового вісника”, що прийшов на зміну забороненій у Російській імперії “Зорі”, під криптонімом “О. В.” було опубліковано репортаж громадського діяча та публіциста Онопрія Василенка про відзначення за ініціативи гуртка українців 85-ї річниці народження і 38-х роковин смерті Т. Шевченка (в організації цих заходів був задіяний автор). Повідомлялося, що 16 березня в часописі “Крим” з’явилася стаття під заголовком “Певец України (Памяти Т. Г. Шевченко)”, в якій у коротких, але прихильних до українства словах, розповідалося про деякі події з життя Шевченка. Епіграфом до матеріалу стала цитата Шевченка “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”. Закінчувалася ж стаття словами: “Пам’ять про Шевченка не згине, доки стоїть Україна, доки сонце світить”⁶. До слова, кримські часописи (на кшталт “Кримського вестника”, який виходив з 2-ї половини 1880-х рр. у Севастополі під керівництвом редактора-видавця С. Спіро й був на той час найсоліднішим виданням на півострові) нерідко висвітлювали

⁵ Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник, с. 5–6.

⁶ О. В. [Онопрій Василенко], ‘Шевченкові роковини в Симферополі’, *Літературно-науковий вістник*, кн. V (1899): 130.

локальні громадсько-культурні ініціативи, пов'язані з ім'ям Шевченка, та подавали відгуки на його твори.

У № 45 “Крымского вестника” за 8 березня 1896 р. вийшла стаття російською мовою “Памяти Тараса Григорьевича Шевченко” під псевдонімом “Перебендя”: саме тоді його носій, письменник Олександр Кониський, завершував в Алупці розвідку про друге заслання Шевченка, яка згодом увійшла окремим розділом до підготованої ним найповнішої в той час біографії поета. У листі з Криму до Михайла Грушевського Кониський зазначив, що відправив нотатку до редакції за тиждень до Шевченкових роковин, “написавши обережно, але з огнем”; ознайомившись з нею ще в рукописному варіанті, севастопольська українська громада прийняла рішення організувати до 35-х роковин смерті Шевченка урочисту панахиду за ним, яку було відправлено 9 березня в Петропавлівському соборі⁷. Фактично ця ініціатива простимулювала маніфестацію українства в Криму наприкінці ХІХ ст.

17 лютого 1902 р. в міському зібранні Севастополя відбувся присвячений пам'яті Шевченка музично-літературний вечір, огляд якого було подано в “Крымском вестнике”. Детальний репортаж про цей захід у № 43 опублікував “Ялтинский курьер”; матеріал було передруковано у “Киевской старине”⁸. Зокрема, зазначалося, що на початку було прочитано нарис Олександри Єфименко “Пам'яті Тараса Григоровича Шевченка”; далі поставлена художником Протопоповим жива картина на слова поета “Садок вишневий коло хати” “одразу перенесла слухачів у ту природу і до тих людей, які були такі дорогі Шевченкові”. Письменник Борис Лазаревський прочитав власний нарис, який “характеризує Шевченка як людину, сповнену любові до ближнього”. Також були виконані Шевченкові твори “Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали” та “Садок вишневий коло хати”. Закінчився вечір апофеозом Шевченка зі співом “Заповіту”. В квітні того ж року “Літературно-науковий вісник” повідомив, що в “Кримському кур'єрі” за 10 березня було

⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 547, арк. 458.

⁸ “Чествование памяти Шевченка в Севастополе”, *Киевская старина*, 3 (1902): 176–178.

надруковано статтю Василя Доманицького “Культурно-историческое значение поэзии Т. Шевченка”; також у № 20 цього видання було подано “дуже прихильну” статтю про Петербурзьке благодійне товариство ім. Шевченка, в якій було описано його корисну діяльність і розміщено заклик до прихильних людей підтримати його відповідними пожертвами⁹.

9 березня 1908 р. сімферопольські аматори в міському клубі влаштували український вечір, прибуток з якого призначався до фонду зі спорудження пам’ятника Шевченкові, що мав постати на Університетській площі в Києві у 1914 р., до столітнього ювілею народження поета. “На вечір прибуло багато публіки, чимало було в українському вбранні. Зал було гарно декоріровано. Вечір складався з декламацій, співу та музики. Наприкінці було поставлено живі картини, а потім розпочалися танці”, – сповіщав дописувач київської “Ради”¹⁰.

Фактично єдиним кримським виданням початку ХХ ст., яке мало відносно вдалі спроби друку матеріалів українською мовою¹¹, була сімферопольська газета “Тавричанин”, яка виходила з кінця 1905 р. й іноді мала тривалі перерви (від місяця до півроку). Принаймні з 1911 р. видання мало постійний окремий відділ “Українцям”, матеріали в якому подавалися фонетичним українським правописом; раніше (зокрема ще в 1909 р.) відділ називався “Маллороссам” і друкувався “ярижкою” (російським правописом). У 1910 р. редактор-видавець “Тавричанина”, колишній службовець сімферопольського відділення Азово-Донського комерційного банку Данило Коломійцев отримав від таврійського губернатора Василя Новицького розпорядження під загрозою закриття видання припинити друкування статей українською мовою, оскільки це не входить до програми газети, або отримати окремий дозвіл на їхню публікацію. У відповідь Коломійцев заявив, що виконувати цей наказ не збирається, і не дав поліції відповідної підписки; відтак “Тавричанин” продовжив друкувати україномовні статті¹². Губер-

⁹ “Що пишуть про нас?”, *Літературно-науковий вістник*, кн. 4 (1902): 2–3.

¹⁰ “Український вечір у Симферополі”, *Рада*, 53 (17 березня 1908 р.): 4.

¹¹ Н. В. Яблоновська, *Op. cit.*, с. 59.

¹² “Російська преса про Т. Шевченка”, *Рада*, 67 (5.04.1911 р.): 3

натор арештував № 313 “Тавричанина” від 18 листопада 1910 р. за статтю Михайла Лободовського “Одповідь моїм суперечникам” (про поему “Марія” Т. Шевченка). Через розміщення та обстоювання цього матеріалу Коломійцев зазнав критики з боку свідомої української спільноти, оскільки Лободовський перед тим фальсифікував текст зазначеної поеми задля його узгодження з релігійними догматами; ці дії призвели до судового переслідування видання “Кобзаря” під редакцією Василя Доманицького (1911 р.) та конфіскації частини його тексту. “Вкрай блюзнірський” зміст статті Лободовського став приводом для відкриття кримінального провадження проти Коломійцева, який у № 317 надрукував статтю “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”, де послався на брошуру Академії Наук Росії з аналогічною назвою та на закони про пресу 1905–1906 рр. і вказав, що “малоруське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно і друкуватися рідною мовою”¹³.

Загалом у “Тавричанині” нерідко подавалися матеріали на захист українців та проявів їхньої культурно-духовної ідентичності – однак свого часу редакція видання отримувала докори, що з її боку “самий підбор матеріалу для кримських українців не має великої серйозності”¹⁴. Тим не менше, у 1911 р. редактор “Літературно-наукового вісника” Максим Гехтер назвав “Тавричанин” разом із “Ялтинським вестником” і “Крымским вестником” серед неповного реєстру видань Російської імперії, що вмістили статті, нотатки, портрети й репродукції творів Шевченка до 50-х роковин його смерті. “З особливою, часто навіть цілком несподіваною теплотою й чулістю поставилась до ювілею преса. Доки провадилась «артилерійська підготовка», і коли згодом розпочався відвертий похід проти ювілею та українства, – вона однодушно мовчала, наче води в рот набрала. Це її великий і непростимий гріх проти українства і проти самої себе. Але під час ювілейних днів преса наче одумалась і з особливим запалом писала про Шевченка”, – зазначив публіцист¹⁵.

¹³ Н. В. Яблонівська, *Op. cit.*, с. 58.

¹⁴ “З Таврії. “Малороссамь””, *Рада*, 113 (3.06.1910 р.): 2.

¹⁵ М. ГЕХТЕР, “З українського життя: Шевченківські дні”, *Літературно-науковий вісник*, кн. 4 (1911): 104–118.

У числі “Тавричанина” за 9 березня 1911 р. Данило Коломійцев подав російською мовою тематичну статтю, за яку він “з особливим болем у серці, як селянин-малорос” узявся напередодні 50-х роковин смерті Шевченка. Провідним мотивом творчості Кобзаря автор назвав палкий протест проти насильства над Україною у вигляді силоміць насадженої в ній Катериною II кріпаччини, якої Україна до 2-ої половини XVIII ст. не знала, всіляко боронячи свою свободу перед Кримським ханатом і Польщею, та уярмлення 800 тисяч селян (при цьому було наведено посилання на докладні статистичні дані, подані у № 47 “Крымского вестника” за 1911 р.). Також Коломійцев заявив, що не вбачає підстав у “поході” проти Шевченка, чий “Кобзар” він назвав “скарбницею краси людського духу”. Наостанок він зазначив, що не вперше “викидаються каверзи” щодо Шевченка, і нагадав про те, як колись лунали вимоги розкопати його могилу, в якій українці нібито переховують зброю для повстання¹⁶. Далі у відділі “Українцям” було подано передруковані з інших видань реферативний життєпис Шевченка та заклики долучитися до збору коштів Полтавською губернською земською управою на всій території Російської імперії на спорудження пам’ятника Шевченкові¹⁷. На останній шпальті номера було розташовано рекламу трьох варіантів повного видання “Кобзаря”, зробленого “Благотворительным общественным изданием общепользных и дешёвых книг” та “обществом имени Т. Г. Шевченка”, яке можна було замовити в “Українській книгарні” Києва та інших книгарнях, з приміткою: “Чистий прибуток призначається у фонд на пам’ятник Т. Шевченкові в Києві”.

У № 448 “Ялтинского вестника” за 14 березня 1911 р. було надруковано статтю Софії Русової “Мать в поэзии Т. Шевченко” та нотатку “К сооружению памятника Т. Г. Шевченко”. “Шевченківським” можна назвати № 52 “Крымского вестника” за 11 березня: так, у ньому було надруковано велику передовиця про Кобзаря за підписом “О. Петровский”, фейлетон “Пёстрые письма” за підписом “Точка”, статтю “Великому певцу Украины” за підписом “Ал. К.” та невеликий фейлетон “По поводу” за під-

¹⁶ Д. КОЛОМІЙЦЕВ, “Тарас Шевченко”, *Тавричанин*, 349 (9.03.1911 р.): 2–3.

¹⁷ “Життя Тараса Шевченка”, *Тавричанин*, 349 (9.03.1911 р.): 3.

писом “Н. Хмурый”¹⁸. Останній матеріал, написаний в оборону Шевченка та української мови, передрукувала київська “Рада”¹⁹. Зокрема, у фейлетоні зазначалося, що великого українського поета в Російській імперії “знають дуже мало” через те, що він писав “не російською мовою, а мовою Тараса Шевченка”, яка “не мала прав громадянства”, яку було позбавлено прав та привілеїв “лично и по состоянию присвоенных”, яку не вважали за існуючу і в офіціальних сферах не визнавали цілком, до якої в літературних колах ставилися хоч і поблагливо, але з погордою. Однак Шевченко “утворив на цій «примітивній» мові художні шедеври, поруч з якими можна поставити не так-то вже й багато творів і з російської та європейської літератури” – і це, на думку автора, є найпромовистішим доказом існування “багатої, фігуральної, гарної та поетичної мови української”. У тексті проводилися паралелі з Гоголем, який “прекрасно розумів мову України”, однак “на цій мові нічого не утворив і утворити не міг” – так само, як Шевченко “нічого видатного не міг утворити на мові російській, хоч би й знав її, як знає всякий освічений росіянин”. “Щаслива Україна, що доля послала їй таку міцну підвалину в боротьбі за своє існування. На будь-який сильний натиск, що має на меті знищити українські «претензії», досить завважити: «А Шевченко?» І проти цього нічого, як кажуть, «не попишеш». З чим хочете українським можна не церемонитись, але ж у кого стане одваги не церемонитись з Шевченком?” – аргументує свої міркування автор, який не мав наміру “прийняти хоч би й скромної участі в «песнопениях» на славу Шевченкові, які поллються зі сторінок російських газет в день 50-ліття з дня його смерті”, однак бажав, щоб відзначення роковин викликало в громадськості бажання ознайомлення з українською мовою та літературою, якого “нема навіть у більшості російських літераторів”.

У березні 1911 р. “Рада” сповістила, що в сімферопольському часописі “Южные ведомости” були надруковані дві статті про Кобзаря²⁰ – однак при цьому не були зазначені їхні автори та зміст. В одному з подальших чисел газети сімферопольський влас-

¹⁸ ‘Російська преса про Т. Шевченка’, *Рада*, 67 (5.04.1911 р.): 3.

¹⁹ Н. Хмурий, ‘Маленький фельетон’, *Рада*, 57 (24.03.1911 р.): 2.

²⁰ ‘Шевченкові дні’, *Рада*, 56 (23.03.1911 р.): 2.

ний кореспондент повідомив, що ювілей Шевченка в місті відсвяткували “хоча й не так урочисто, як сподівалися, але досить помітно”; при цьому було зазначено, що статті про Шевченка опублікували три “великих місцевих газети” (які саме – не було зазначено), в тому числі й видання російських націоналістів “Южное слово”, яке “не визнавало навіть слова «Україна»”²¹.

Загалом кримська преса 2-ї половини XIX – перших двох декад XX ст. всіма доступними засобами демонструвала свою обізнаність з українським культурним життям, маючи достатньо як творців, так і споживачів відповідного контенту. Цей факт спростовує насаджувані свого часу в Криму і досі популярні в антиукраїнських колах твердження про те, що українська культура, зокрема ім’я та творча спадщина Тараса Шевченка, були невідомі на території півострова до здобуття Україною незалежності в 1991 р. або принаймні до входження Криму до складу УРСР у 1954 р.

²¹ ‘Шевченкові дні’, *Рада*, 59 (26.03.1914 р.): 4.

Іван Кривецький

УКРАЇНА І КРИМ.

Причинок до історії Берестейського мира*

Чи треба тратити багато слів на доказ того, яке значіння має для України *Чорне море*?

Вистарчить з увагою глянути на карту Європи, щоби переконатися наглядно, що:

1. “Планетарне положення України вирішене *Чорним морем*, яке сим способом стає *географічною, політичною і господарською основою сеї землі*”.

2. “*Доля ж сього моря у всіх трьох (згаданих вище) напрямках – то передумова розвитку цілої України*”¹.

Правду сих слів ствердила ціла історія України.

Тому наче грім із ясного неба впала на свідому сього переважного значіння Чорного моря для України частину українського громадянства в перших днях мая 1918 р. вістка, що був[ши] Центральні Держави відтинають відроджену Українську Державу від Чорного моря, відтинаючи від неї *Крим* – отсей корінь України, впущений у Чорне море. Відтинають – і передають його Туреччині...

Висловом вражіння, яке тоді зробила ся вістка на українську колонію у Відні, була допись із Відня, яку я післав негайно до львівського “Діла”.

“Після Холмщини і Бесарабії – *Крим!* Після ампутації на заході і південнім заході – ампутація на півдні. Ампутація тим болючійша, що позбавляє Україну одинокої бази для її воєнної фльоти – *Севастополя*, що позбавляє її тим самим і самої воєнної фльоти, – а позбавляючи воєнної фльоти – *підтинає в коріні її торговельну*. Що робить Чорне море з українського – *замкненим*

* Вперше опубліковано в: *Громадський Вістник*, ч. 33 (187) (11 лютого 1923). Стаття друкується з максимальним збереженням оригінальної ортографії, виправлено без зазначення лише явні одруки. Дякую Маркіянові Домбровському за вказівку на цю статтю та надання копії тексту! – Д. Г.

¹ Ст. Томашівський, *Українська історія*, Л., 1919, с. 2.

турецьким. Ампутація ся така курйозна своєю протиприродністю (подумати тільки: Італія анектує Істрію з Полею!), що першій вістці про неї не хотілося просто дати віри. Та дуже скоро наспіли вісти офіційальні вже, які в повній основі потвердили те, про що повідомляла перша вістка.

“І так, – писав я тоді далі, – Україна має втратити Крим.

Та чи погодиться з тим, чи *може* погодитися з тим український нарід, хоч би навіть хвиливе й *мусів* числитися з доконаним фактом?

Відповідь може бути тільки одна: *ніколи!*”

Далі йшли вістки, які принесли в сій справі найновіші часописи.

Отже передовсім вістка, яку приніс київський офіціоз “Відродження” з 28 квітня 1918 р.

“Ми довідалися із певних джерел, що одна з дружних нам держав, *згідно мирному договорові в Бересті*, заявила *претензії на Крим*. Через те саме український уряд знайшов непотрібним на далі держати своє військо в Криму”.

А далі: “Офіційальне повідомлення Українського Генерального Штабу про відкликання українських військ з Криму:

27 квітня. *По політичним обставинам* частям запорожської бригади приказано *покинути Кримський півостров* і відійти до станції Джанкой.

28 квітня. Відділові отамана Натієва приказано *відійти до Перекопу*”.

Вкінці: “Комунікат *турецької* Головної Кватири з дня 4 мая про приїзд *турецької* фльоти до *Севастополя*:

Німецькі війська заняли дня 1 мая Севастополь і найшли там дуже значну частину російської чорноморської фльоти: лінійні кораблі, нищителі, підводні лодки, а також торговельні кораблі.

«Султан Явус Селім» і «Гаміджія», а також кілька наших (турецьких) торпедовців після тяжкої, одначе щасливо відбутої їзди через поле мін прибули для 2 ц. м. вечером до *Севастополя*”².

На отсе різке обурення і протест провідного органу австрійських українців проти замаху Центральних Держав на життєві під-

² Діло, ч. 104 (1918, з дня 10 мая).

стави Української Держави звернув негайно увагу головний віденський орган “Neue Freie Presse” і передав його без ніяких заміток на своїх шпальтах.

Все те мало місце в 1918 р.

* * *

Рік пізніше – 1919 р.

Геройська Галицька Армія, вичерпана зі сил та з амуніції, під напором чисельної і технічної переваги мусіла відступати. Відступила за Збруч, спрямована туди між ін. запевненнями Уряду У.Н.Р., що “шлях до Львова веде через Київ”. І вона пішла на Київ.

Та одночасно майже з тим, як Галицька Армія пішла на Київ, делегація У.Н.Р. поїхала до Варшави і – підписала там відомий акт про зречення Львова...

В наслідок сього акту між Варшавою і Кам'янцем – тодішньою столицею У.Н.Р. – почали нав'язуватися сердечні відносини. Одним з таких сердечних епізодів був приїзд до Кам'янця осінню т. р. двох представників варшавської польської преси для нав'язання зв'язків зі “союзною” пресою українською.

Пам'ятаю, як нині, се осіннє пополудне, коли в скромнім приміщенні найбільшого українського щоденника в Кам'янці – “України” зібрався невеличкий гурток представників місцевої української преси, наддніпрянської і галицької. Сю останню заступали на згаданих сходах д-р О. Назарук і я.

З'явилися варшавські гості. Почалися наради. Після короткого привіту їх забрав слово один із поляків.

Вказав передовсім на спільні інтереси, які тісно в'яжуть зі собою два народи: польський й український. Згадав про прихильність, з якою відроджена Польща ставиться до відродженої України. Висловом сеї прихильности є готовність Польщі допомогти Україні в її визвольній боротьбі з Москвою, в будівництві Української Держави. Та за *таку* допомогу *треба* заплатити, і *варто* заплатити – навіть найвищу ціну... Навіть – коли б зробити се прийшлося ціною резигнації з деяких українських земель окраїнних... В тім дусі українська преса повинна впливати на українське громадянство.

Після промови польського гостя запанувала в салі в першій хвилині гробова мовчанка.

Перший перервав її п. М. Любинський, який у відповідь на польську промову сказав менш-більш таке:

Ми високо цінимо польську приязнь і польську допомогу Україні. Розуміємо добре, що за допомогу треба заплатити. Та все ж таки поляки не повинні посягати на землі корінно українські... бо се несправедливо...

Зразком національної справедливості нехай послужить їм Україна. Ми признали широкі права національним меншостям на Україні, в тім числі і полякам. Ми не зазіхаємо на землі неукраїнські.

Як далекі ми від загарбування чужих земель, нехай послужить Вам такий факт:

Було се минулого, 1918-го року підчас мирових переговорів України з німцями у Берестю. Я був одним з українських делегатів на сі переговори і як такий брав у них участь.

І от підчас згаданих переговорів з німцями мало місце слідує:

Коли переговори добігали вже кінця і все найважніше було вже поладжене, один з німецьких делегатів запитав нечаяно, звертаючись до української делегації: “А в яких границях ви уявляєте собі Українську Державу? Яку територію маємо звільнити Вам від російських большевиків?”

І не ждучи на нашу відповідь, виловив на стіл карту Східної Європи, на якій були зазначені вже границі майбутньої Української Держави.

Глянувши на сю карту, я побачив, що до Української Держави влучено і Крим. І побачивши се, я негайно від імени української мирової делегації *спротивився* сьому, заявляючи:

«Крим – не українська етнографічна територія³. Тому Україна, шануючи права інших народів, не посягає на Крим. І не бажає прилучати його до себе...»”.

³ Як відомо, північна частина Криму етнографічно українська, південна – татарсько-московсько-німецько-українська – зі сильним нахилом стати у недалекій будуччині також переважно українською (див.: Ст. RUDNYCKYJ, *Ukraina*, Wien, 1916, S. 155).

Так і Вам поступати би”, – закінчив п. Любинський свою лекцію національної справедливості, дану варшавським польським публіцистам...⁴

А мені в тій хвилі пригадався мій минулорічний різкий допис проти б[увших] Центральних Держав за те, що вони... *пішли по лінії бажань мирових делегатів Української Центральної Ради у Берестю...*

Багато клопотів коштувало відтак гетьманському Уряду, щоби направити те, що напсувала була Центральна Рада між ін. у справі Криму.

Свідчить про се наглядно нота гетьманського міністра закордонних справ п. Д. Дорошенка, вручена в сій справі німецькому послуві у Києві Мумові.

Її текст такий:

“Панові представникові імператорської Німецької Держави, дійсному таємному совітникові Прайгерові докторові Мумові фон Шварценштайнові.

Ваша Ексцеленціє! Маємо честь повідомити вас в тому, що уряд Української Держави лічить дуже потрібним, щоб Кримський півостров був включений в склад Української Держави. Крим є тісно зв’язаний економічно, політично і етнографічно з життям населення України. Українська Держава зі свого боку ніколи не може нормально розвиватися без об’єднання з Кримом. Правда, коли було проголошено третій універсал Української Народної Республіки, то в ньому було зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш усього універсалом взагалі були зазначені тільки головні частини української території з приводу того, що землі, серед котрих немає абсолютної більшості українців, приєднуються пізніше. З приводу сього в 3-тій універсалі не було зазначено ні Холмщини, ні частин Курської, ні

⁴ В дуже докладних і цінних споминах д-ра Назарука про ті часи (“Рік на Великій Україні” [Відень, 1920]) про сей характеристичний епізод нема зовсім згадки. І. К.

Вороніжської губернії, ні краю Війська Донського, ні Бесарабії, а між іншим тоді малося на увазі, що ці землі обов'язково перейдуть до України. Така ж пропозиція була і відносно Криму. Такий спосіб утворення кордонів тільки в загальних рисах з'ясовується тим, що в той час Українська Республіка розглядалась як федеративна частина Росії. Також і Крим приєднався би по добрій волі. Україна являлась також федеративною частиною Росії. Таким чином завдяки 3-му Універсалу розуміли, що зв'язок Криму з стратегічними і економічними форпостами України є непорушений.

Тепер же, коли Україна остаточно стала на шлях політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею не утвореної федерації може цілком пірватися. Через се в сучасний мент, коли українські війська з поміччю німецьких військ, котрі з нами дружні, захопили Крим в свої руки, виникло питання про приєднання Криму до Української Держави. При сьому притримуючись принципу самовизначення і не бажаючи порушати волі населення, врешті розуміючи різні відміни в життю Криму – український уряд лічить, що приєднання Криму може утворитися тільки на автономічних основах, відповідно чому може бути розроблений проєкт сього приєднання. Знаючи настрій відносно більшості населення Криму і маючи на увазі інтереси сього населення і його стародавній зв'язок з українським народом, нема ніякого сумніву, що по волі населення Криму може бути висловлено бажання тільки за об'єднання з Україною.

Прийміть, ваша ексцеленціє, нашу щирю пошану і повагу.

Управляючий міністерством закордонних справ *Дорошенко*.
Директор Департаменту *Лоський*.

Копія сеї ноти передана австрійському послові гр. Форґачеві”.

Крім наведеної ноти гетьманського Міністерства закорд[онних] справ, справу прилучення Криму до України підняв також сам б[увший] Гетьман перед б[увшим] цісарем Вільгельмом II підчас свого особистого побуту у Берліні.

І тільки завдяки згаданим заходам справа ся була кінець-кінців вирішена *корисно* для України. *Крим* і ціла *чорноморська фльота*, що була у Севастополі, мали перейти до Української Держави⁵.

Та незабаром прийшла катастрофа Німеччини, гетьманського Уряду, а з тим – й Української Держави...

Публ. та ред. Д. Гордієнка

⁵ Див. про се у дуже цікавих споминах п. Д. Дорошенка у віденській “Хліборобській Україні”. – [збірн. 2, 3, 4 (1920–1921): 49–64: “Дещо про закордонну політику Української Держави у 1918 році”].

Дмитро Дорошенко
УКРАЇНА Й КРИМ У 1918 р.*

До числа першорядних “окраїнних” питань української політики була справа Криму. Коли українські війська під проводом генерала Натієва разом з німецькими очищали Україну від большевицьких відділів, передові українські відділи перейшли Перекоп, заняли дуже важну з стратегічного погляду станцію Джанкой і посувались далі на Симферополь. Населення радісно вітало своє визволення від большевицького терору і до Київа вже виїхали делегації від населення північного Криму прохати про прилучення Кримського півострова до України. Але тут в німецькій політиці зайшла зміна. Українським військовим частинам наказано було командуючим німецькими військами ген. Кошем зупинитись, а скоро по тому вони були примушені залишити Крим. За Україною залишилась тільки північна Таврія. Під охороною німців зібрався в Бахчисараї “Курултай” – татарський національний сойм під проводом молодого політика Сейдамета, але німці не допустили татар перебрати владу в Криму, а передали її представникам російського елемента, котрі й утворили краєве кримське правительство під проводом генерала Сулькевича. До цього правительства увійшли переважно колишні значні урядовці царської Росії: сенатор А. Ахматович (литовський татарин, магометанин), колишній російський посол в Царгороді Н. Чариков, граф. Татішев, Л. Фріман та інші. Осідком правительства зроблено Симферополь.

Це правительство випустило 18 червня декларацію, де заявлялось, що генерал-лейтенант Сулькевич, по згоді з німецьким командуванням, бере на себе обов’язок сформувати кримський уряд. “Краєве правительство Крима ставить собі задачею оберігати са-

* Стаття на правах рукопису була опублікована у *Чорноморському збірнику*, кн. X (Женева, 1947), що видавався Українським морським інститутом. У свою чергу в основу статті було покладено частину з книги: Д. Дорошенко, *Історія України, 1917–23*, т. II, Ужгород, 1930, с. 209–214. Публікується зі максимальний збереженням орфографічних особливостей оригіналу, одруки виправлено без зазначення. – Д. Г.

мостійність кримського півострова аж до вияснення його міжнародного становища і законність та порядок в краю”. Оповіщалось дійсність усіх законів колишньої російської держави, виданих до 25 жовтня 1917 року. Всі урядовці мали присягти на вірність краєвому правительству. Установлялись міністерства для порядкування ріжними гадузями життя краю. Оповіщалася повна свобода віроісповідання, головою ж православної церкви мав стати митрополит Криму й Херсонесу по виборі Кримського собору й затвердженню патріархом московським; відновлялося в усій повноті право приватної власности; установлялося кримське підданство. Проголошуючи принцип повної свободи друку й зібрань, правительство заявляло, що з огляду на тривожний час воно мусить поки що ці свободи обмежити, для чого установлювалася цензура преси. Далі правительство заявляло, що воно хоче приступити до формування краєвої армії й морських частин для охорони порядку й зовнішніх границь і надіється дістати в своє розпорядження частину колишнього російського флоту в Севастополі. Обіцялося переведення реформи землеволодіння на основі парцеляції земельного фонду, що належав Селянському Банку, заснування вищої судової інституції в Криму. Установлено було краєвий прапор (ясно блакитний з гербом Херсонеса у верхнім куті бля дровка) й державний герб – герб колишньої Таврії.

В обширній декларації ані слова не було сказано про національні відносини, про права ріжних народностей так мішаного по своєму населенню Криму, тільки зазначено було, що в справі російського правопису, чи додержуватися старого правопису, чи прийняти новий – буде скликано конгрес учителів. Скоро виявилось, що члени кримського правительства дивляться на Крим як на інтегральну частину російської держави, котра тільки тимчасово живе самостійним життям, поки знову не відбудується “єдина-неділима Росія”. Про якусь залежність від України, або прилучення до неї спочатку генерал Сулькевич і його міністри не хотіли й чути.

Але Україна не могла зріктися Криму. Не могла з цілого ряду причин: політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь П’ємонт для відбудови єдиної-неділимої Росії; стратегічних – не можучи залишати невідомо в чіїх руках Севастополь – цю базу для україн-

ського флоту й ключ до панування на Чорному морі; з причин етнографічних: високий % українського населення в Криму; на решті, чисто економічні умови так тісно в'яжуть Крим з Україною, що він сам не може прожити без України. Як тільки німецьке командування зупинило похід українських військ на Симферополь, Гетьман, що саме тоді перейняв владу, звернувся до німецького правительства з нотою на ім'я посла Мума, в якій з'ясував велике значіння для України володіння Кримом і збереження в її руках чорноморського флоту. Ось текст цієї ноти:

Панові Німецькому Послові на Україні
Баронові фон Мум

Ексцеленціє!

Приймаючи на себе гідність Гетьмана України, я поставив собі завдання не тільки повернути порядок і спокій моїй батьківщині, Україні, але також допровадити її до якнайбільшого економічного добробуту.

Чесно і отверто цим шляхом прямуючи, я гадаю, що відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави, як мені, так і моему урядові, так само і для Німеччини є бажаною. Через те кожне зобов'язання, котре могло б ослабити економічне значіння повстаючої Української Держави, перечило б згаданим спільним інтересам і завданням. Особливе значіння для відродження України полягає в справі установаження її кордонів, особливо південного, і таким чином, у володінню Кримом. Прилучення Криму мало б те значіння для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідности, як сіль, тютюн, вино й садовина. Одного тільки тютюну діставала Україна з Криму щорічно для переробки на сто мільйонів рублів. Володінням Кримом дало б також можливість зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Опріч того, володіючи південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Теодосія. Без Криму Україна була б від Чорного моря відтята, бо вона могла б розпоряджати тільки одним портом у Миколаєві, бо Одеса давно вже пе-

регружена. Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом. Тим більше, що було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення¹.

Я маю думку, що проблема спокою між поодинокими державами не буде розв'язана і цією довголітньою війною і тому для Німеччини мало б найбільше значіння вже тепер створити таке становище, котре прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави назавжди, незважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації.

З питанням прилучення Криму тісно зв'язане питання про Чорноморський флот. З військового погляду не має цей флот жодної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України і позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого українського народу. Я гадаю, що в цьому питанні як і в справі створення української армії, інтереси Української Держави відповідають намірам і цілям Німецької Держави.

Тому що я тільки з недавнього часу держу владу в своїх руках, звичайно, я не можу вимагати безмежної віри до себе і до нового уряду. Через це дозволяю собі використати цей випадок, щоб ще раз виразно заявити, що я вважаю необхідним для добра моєї батьківщини – України йти непохитно чесно і отверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації міцну підставу для добробуту і для майбутнього розцвіту цілого українського народу.

¹ 21,1% населення в Евпаторійському повіті, 22% в Перекопському. Перепис 1897 року установив число українців у Криму на 65.000. Розуміється, в дійсності їх було більше, а тим паче в 1918 р. Див.: М. Кордуба, *Територія і населення України*, Відень, 1918; І. Кривченко, *Збірник статистичних відомостей по народному господарству України*, Київ, 1920.

Ці кроки, які я і мій уряд мають намір зробити, доведуть непохитність мого переконання.

Мені стали відомі скарги і безпідставні чутки, які повстали під впливом найлівіших партій Німеччини, на погляди котрих вплинули неправдиві інформації і пропаганда українських соціалістичних партій, які дають цілком фальшиве освітлення зробленим мною заходам, котрі в дійсності мають на меті тільки добро українського народу.

Я підкреслюю ще раз, що я і мій уряд тільки для того взяли до своїх рук владу, щоб господарському й громадському життю забезпечити вільний розвиток під гарантією його політичних і громадських прав. Під цими гаслами перед вашими очима проходить наша праця і наші заходи будуть служити найкращим доказом прямих і чесних намірів моїх і мого уряду.

Прошу вас при обговоренні питання про прилучення Криму до України ласкаво взяти на увагу все мною висловлене.

З найбільшою пошаною до Вас Гетьман всієї України

Київ, 10 травня 1918 р.

Павло Скоропадський.

Трохи згодом з аналогічною нотою звернулося до німецького правительства українське міністерство закордонних справ, так само з'ясовуючи в ній вагу прилучення Криму до України. Нота ця була передана 30 травня 1918 р. німецькому послу в Києві барону Муму:

Ваша Ексцеленціє! Маємо честь повідомити вас про те, що уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів увійшов у склад Української Держави.

Економічно, політично й етнографічно Крим тісно зв'язаний з життям населення України. Українська Держава з свого боку ніколи не зможе нормально розвиватися без злучення з Кримом. Правда, коли проголошено третій Універсал Української Народної Республіки, там зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш усього Універсал вза-

галі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше. Через те в третім Універсалі не була зазначена ні Холмщина, ні частини Курської, Вороніжської губ., області Донського війська, ні частини Бессарабщини. А між тим, тоді малося на увазі, що ці землі конче перейдуть до України.

Так само думали й щодо Криму. Такий спосіб установа кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само й Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути також федеративною одиницею Росії й таким чином автори третього Універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею, може увірватися цілком. І тому тепер, коли українське військо за допомогою дружнього нам німецького війська захопило Крим у свої руки, повстало питання про прилучення Криму до Української Держави.

При тім, стоячи на принципі самоозначення, не бажаючи порушити волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого проєкт має розробитися; знаючи настрої значної більшості населення Криму, маючи на увазі інтереси тої людности, та її стародавні зв'язки з Українським урядом, не маємо сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злукою з Україною.

Прийміть, Ваша Ексцеленціє, запевнення в цілковитій пошані та відданості. Управляючий Міністерством закордонних справ Д. Дорошенко.

Українське правительство могло зовсім спокійно покликати також і на волю населення Криму: не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною. Тільки росіяне, що тепер поробились кримськими самостійниками, мріяли

про майбутню реставровану Росію і до цього часу хотіли зберегти самостійну кримську державу. Опинившись в ролі кримського правительства, російські політики й урядовці хтіли зовсім зігнорувати Українську Державу і намагалися встановити безпосередні зносини з Берліном, куди було вислано графа Татіщева.

Для підтримки української справи і української орієнтації в Криму, наше Міністерство закордонних справ видавало кошти на підтримку трьох газет у Криму, які пропагували думку про потребу прилучення до Української Держави. Одну з цих газет вів Євген Ганейзер, відомий російсько-український письменник. Він кілька разів приїздив до Києва і через нього передавалися гроші на пресу. Так само субсидувалися міністерством українські громади в Криму і спеціально заснований “Комітет Степової України” – для ширення в Криму української орієнтації.

Правительство генерала Сулькевича почало боротися з “українською пропагандою”, переслідуючи українофільські газети й українські громади, забороняючи приймати з України урядові телеграми українською мовою. Тоді українське правительство рішило вжити репресій. Рада Міністрів прийняла проєкт міністра закордонних справ про економічну блокаду Криму. Було проголошено в половині серпня “митну війну”: спинено всякий товарний рух і морську комунікацію, пропускалися лиш продукти, призначені для німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю фруктів, який того року при неврожаю хліба на півострові випав дуже гарно. Кримські садоводи потребували шельвок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки – і всього цього теж не було. З другого боку населення потребувало хліба, привоженного звичайно з Таврії. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катастрофічним. Німці вже наперед закупили масу фруктів, свіжих і сушених, але тепер усе це гнило. Морем везти було неможна, бо ніякі кримські фрукти на виносять довгої перевозки морем і потім

нової перегрузки на залізниці. Німці звернулись до українського правительства, прохаючи зняти блокаду в інтересах кримського населення. Українське правительство відповіло, що Україна взяла на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму таких зобов'язань на себе вона не брала, поскільки Крим не входить в склад Української Держави; українське правительство готове пійти назустріч тяжкому становищу кримської людності, але це залежить виключно від кримського краєвого правительства, яке досі ухилилося від порозуміння з Україною.

Тоді уряд генерала Сулькевича скапітулював. До Київа прийшла від нього телеграма, що він готовий на переговори про форму державного об'єднання з Україною. Йому відповіли, щоб прислав спеціальну делегацію до Київа. Коли прийшла телеграма, що делегація виїздить, блокаду було знято.

В половині вересня прибула до Київа кримська делегація в особі: сенатора Ахматовича (яко голови), Чарикова (міністр освіти), Фрімана (міністр шляхів) і Никифорова (міністр харчових справ). Почалися офіційні переговори, в яких взяли участь з української сторони голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб і міністр закордонних справ Д. Дорошенко. Німці прислали для присутности при переговорах свого уповноваженого принца Рейса. Але кримська делегація виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. і. Тоді з українського боку було заявлено, що ми не визнаємо цю делегацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і жадаємо присилки представників від громадян головних народностей Криму. За тиждень прибули представники від татар, українців і німців-колоністів. Вони стояли далеко не на такій непримиримій позиції, як їх міністри. Після довгих і оживлених переговорів було досягнуто порозуміння і вироблено прелімінарні умови:

Крим діставав внутрішню автономію в складі Української Держави, свій краєвий сойм, територіяльне військо, свою адміністрацію і статс-секретаря в справах Криму в Раді Міністрів Української Держави.

Делегація вимовила собі, щоб ці умови були одвезені до Криму для обговорення й затвердження “Курултаєм” і з’їздом національних та громадських організацій Криму. Представники від населення в делегації нишком запевняли нас, що на цих з’їздах не буде серйозної опозиції проти злуки з Україною. Тим часом німці згодились передати Україні Чорноморський флот і в Севастополі на укріпленнях та на кількох торпедових та канонерських суднах замаяв український морський кармазиновий прапор. Це передвирішувало фактичну владу Української Держави над Кримом. Повстання проти Гетьмана й руїна України поклали кінець планам злучення Криму з Україною.

Публ. та ред. Д. Гордієнка

Антон Кущинський

КІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ ПРО “УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” У ВРАНГЕЛЯ*

Вже багато літ минуло у визвольних змаганнях нашого народу. За цей час вже значно поширилася свідомість українських мас і вони стали далеко обачніші у виборі шляхів до здійснення своїх стремлінь.

Але поодинокі особи і групи, якимось відстали десь взду. Душею вони ще живуть старими ідеями і мріють про нездійснені ідилії. Оглядаючись назад, вони ще вірять і думають, що коли б українські провідники були згодні з провідниками “вільного” після 1917 року російського народу в його боротьбі проти большевизму, то тоді український народ скоро й легко дістав би те, за що він так невдало змагався останні роки і пролив марно стільки крові. Росіяне – це наші брати, – кажуть вони, – вони не хочуть нам зла, слід би нам було позбутися свого – “хахлацького” недовір’я, а протягнути руку москалям і жити з ними спільною родиною, як рівний з рівним, як брат із братом.

На увагу таким ідеалістам і “віруючим” ще українцям подаємо коротеньку історію з недавніх часів про спробу розрішити наше національне питання деякими “українськими діями”. На щастя України ця спроба по незалежних од цих діячів обставинах не вдалася. Але що сталося б з Україною, коли б це здійснилося і під якою братньою рукою вона опинилася б, – про це хай судить сам читач-українець.

Річ йде про українське питання в Криму р. 1920. Питання це складало одне з найболючіших питань у всій політиці правительства генерала Врангеля. Тоді прихильником українців і докладчиком за них перед Врангелем був генерал Слащов. Цей революційний “полковodeць” російської “визвольної армії”, рік перед тим вславився

* Вперше опубліковано: *Тризуб*, ч. 26–27 (18 квітня 1926). Публікується з максимальним збереженням оригінальної ортографії. Дрібні одруки виправлені без зазначення. – Д. Г.

як “разгромитель бандь махновцевъ і петлюровцевъ”, як каже надпис на його портреті для народу, що наліплювався по всіх місцях де слід, де й не слід на Полтавщині та Харківщині за час наступу добармії 1919 р.

Після знаменитої оборони Криму і вішання комуністів на телеграфних стовпах Слащов одержує титул Слащова-Кримського і чергову генеральську рангу, свариться з генералами, звільняється з посади і, згадавши, що він малорос з Харківщини, займається розрішенням українського питання. З евакуацією армії Врангеля за кордон Слащов опинився в Царгороді. Тут він остаточно перелаявся з начальством і попав під генеральський військовий суд. Ображений цим генерал Слащов-Кримський погодився на пропозицію большевицьких агентів служити в червоній армії Р.С.Ф.С.Р., і негайно виїхав до Севастополю, де був зустрінутий з величезною парадом, а сам в урочистій промові висловив як “фаховець російської військової служби” свою вірність новій російській владі, в якій (вірності) він перебуває і по цей день*.

Перед своїм від’їздом з Царгороду Слащов видав мемуари і документи в книжці “Требую суда общества и гласности” (Царгород 1921). До зреферування спеціальної глави в цій книзі, присвяченої українському питанню, ми тепер і приступаємо.

В серпні місяці 1920 р. до Слащова з’явилося кілька “українських діячів”, які знайшовши у нього спільність поглядів на політичне становище України, повідомили його, що 26 липня їхня делегація в складі Н. Г. Левченка, ген. шт. генерала Янушевського, генерала Чарського, п. Кравченка та інж. Кирсти була у генерала Врангеля, якому виклала свої погляди на українське питання і клопоталась:

- 1) про об’єднання операцій партизанських відділів на Україні,
- 2) про організацію в Севастополі політичного центру для переведення на місцях правового порядку і заспокоєння населення України.

Генерал Врангель дав свою принципову згоду на запропоновані проєкти, при чому сказав звертатись по питаннях військово-ор-

* Буде застрелений у власній квартирі в Москві 11 січня 1929 р. Вбивцю виправдали.

ганізаційного характеру до нього через генерала Кірея, призначеного докладчиком по справах повстанчого руху поза територією “озброєних сил Півдня Росії”.

На підставі цього, на засіданні об’єднаного зібрання представників від українських організацій на території Криму 27 липня 1920 р. було складено протокол під ч. 2. Постановою в цьому протоколі § 2, п. 1 було ухвалено просити Врангеля покласти на ген. Янушевського обов’язок керувати по об’єднанню повстанців, організації правильної збройної сили на Україні і для докладів Врангелеві по питаннях встановлення влади на місцях.

Постановою § 2, п. 3 – просити про відрядження під руку ген. Янушевського наступних осіб: генералів Лукашевського, Чарського і Присовського і полковників Кохановського, Старицького і Сахна-Устимовича.

В клопотах про “українське питання” брав участь і п. Чубинський. Він у цій справі був з візитами у управляючого відділом фінансів Бернацького і упр[авляючого] внутр[ішніми] справами Тверського. Перший задовольнив Чубинського повними поясненнями по порушеному питанню, а другий здивувався, довідавшись про предмет розмови, себто про Україну, існування якої він очевидно відкидав.

Ген. Слащов, оповідаючи далі про свої кроки до скорішого переведення в життя заходів для впорядкування українського питання, зазначає, що він це питання завжди порушував разом із своїми проєктами про необхідність перенесення центру ваги військових операцій на Україну. Так у рапорті своєму до Врангеля від 21 серпня 1920 р. ч. 10.183 він доказує відсутність дальших перспектив для поповнення армії і просто вказує на Україну, як на нове джерело живої сили. Далі він обосновує це твердження, змальовуючи вигідне пограничне положення України – суходільні західні кордони, багатий ринок хліба, вовни, цукру і т. д., соціальний склад населення – 80 % селян-власників, настрої яких антибольшевицький і т. д.

Ген. Слащов вказує, що тодішнім черговим завданням російської Добрармії було: не дати погаснути народному рухові на Україні – на правобережжі і планомірно використати її людський

контингент та багаті місцеві засоби. Для здійснення цих завдань він радив здійснити проєкт Сахна-Устимовича (Олександра) про організацію українського козацтва і свій проєкт про “Необхідні міроприємства для розрішення українського питання”. Проєкти ці ми й подаємо в перекладі з незначними скороченнями.

Проєкт полковника Сахна-Устимовича (Олександра) від 21 серпня 1920 р. ч. 25.

“Зовсім тасмно”.

“Відродження Росії зв’язане з поверненням народу до своїх ідеалів, якими жили і були натхненні наші благочестиві прадіди за період будування Русі.

Щоб вийти на шлях творчости і відбудови, необхідно розтліваючим вченням безбожности і соціалізму протипоставити релігію Христа, прапор якої піднести на висоту старовинних лицарських часів. Батьківщина наша творилася і завжди спасалася православною вірою. Особливо яскравий приклад цьому в історії Київської (малої) Русі-України. В період тяжких часів українське козацтво по призову святої церкви як один встало на захист віри і народности. Січ Запоріжська це було військово-релігійне брацтво.

Сила народна і нині хорониться в здорових колах України – вона ще не використана. Мобілізацією її зібрати не можна. Треба відродити на берегах Дніпра історичне козацтво.

Коли провідникові російської армії буде бажано, то й тепер, як і було колись, на заклик його і призив церкви встануть нащадки запорожців. Для організації козацтва вважаю необхідним:

1) Відозва Головнокомандуючого російської армії з грамотою до населення України про відродження запорожського козацтва.

2) Наказ про дозвіл формування (в місці по призначенню Головнокомандуючого) першого коша запоріжського козацького війська з вказівкою на особу, якій доручається це формування.

3) Дозвіл комплектувати Кіш на принципі добровільства переважно з народжених на Україні і співчуваючих ідеї відродження історичного козацтва.

Кіш повинен бути сформованим в місячний срок в складі трьох родів зброї числом від 500 до 2.000 чоловіка. Після сформування кіш входить у склад десантного відділу на Україну.

На території України по мірі звільнення її від большевиків, бажано, щоб встановлення цивільного управління переводилося на історичних традиціях козацтва”.

Проект ген. Слащова необхідних заходів для розршення українського питання:

“1) Офіційне (одностороннє) визнання Головним командуванням прав України на автономне управління на началах загально-російської федерації. 2) Створення української громадсько-національної одиниці – «Української Народної Громади», як виразительки української громадської думки: А) Скликання з’їзду з представників місцевих українських організацій і з народжених на Україні. Б) Встановлення з’їздом програму Народної Громади, що має виявити волю більшості українського народу. 3) Утворення при Главкомі Ради по українським справам із п’яти осіб по призначенню з правом дорадчого органу: А) Для зносин з українськими групами, партіями, державами, владами та окремими керовниками руху. Б) Для підшукування і представлення кандидатів на адміністративні і державні посади на місцях осіб, які були б приємливі і авторитетні для місцевого населення, і були зустрінуті ним з довірям. 4) Організація на теренах України української регулярної армії на основі положень, вироблених спеціальною комісією з залишенням українських історичних особливостей. 5) Встановлення органів для об’єднання і організації повстанчого руху і согласування його дій з українським військовим центром. 7) Вибори наказного українського отамана, як головнокомандуючого українською армією з безпосередньою підлеглистю російському головнокомандуючому і з затвердженням ним на посаду. 8) Після звільнення півдня України заключення правителем Півдня Росії договору з представниками України на основі і в порядку підготовленому Радою по українському питанню разом із президентом Народної Громади. 9) Встановлення для військових і повстанчих

частин прапора: національного жовто-блакитного з біло-синьо-червоним кутом.

Всі зазначені міри необхідно негайно перевести в життя для встановлення демократичної правної України на загально-російських федеративних підставах, в противовіс з одного боку самостійним, а з другого – крайнє правим, що тягнуть за собою неспокій і революції та дальше руйнування та нищення країни.

Перемога хоч тимчасова того чи іншого руху неминуче спричиниться до встановлення большевизму на теренах всієї буйшої російської імперії”.

Все це Слащов представив Врангелєві. Через два дні Врангелє заявив, що він принципово проти проєкту нічого не має, але в силу політичних міркувань, кінечної відповіді в дану хвилину дати не може.

Далі почався наступ на Крим большевиків, які на той час звільнили свої сили з польського фронту після заключення там миру; армія Врангелє відступила до моря і евакуювалася на пароплавах під французьким прапором в Туреччину і Грецію і проєкти ці так і лишилися без здійснення.

Нехай ці документи з недавнього минулого все ж таки дечому поучать, або хоч заставлять критично задуматися наших “малоросів” над їхніми перестарілими мріями та нездійсними іділіями.

Публ. та ред. Д. Гордієнка

Олена Газізова

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В КРИМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Для нейтралізації наявних викликів і загроз недостатньо покладатися тільки на передові досягнення військово-оборонного комплексу чи темпи зростання внутрішнього валового продукту. Безпека держави залежить ще й від стану згуртованості суспільства, поширюваних у його середовищі ідейних уподобань, ціннісних орієнтацій, вболівання громадян за долю власної країни, способів самопрезентації відповідної національної спільноти у світовому просторі, нарешті, від її піддатливості впливам суміжних духовно-культурних ландшафтів¹. Як зазначає З. Бауман, необхідно, щоб суверенітет держави в законодавчій і виконавчій сферах опирався на “триногу” військового, економічного й культурного суверенітету².

Соціокультурну ситуацію Криму визначають три фактори: по-перше, специфічні етнокультурні явища, ідеологічні стереотипи, успадковані від радянської системи; по-друге, помітний вплив на культурно-освітній розвиток справило відновлення державної незалежності України і надання йому автономії; по-третє, новим чинником культурного і духовного життя Криму стало масове повернення татар та інших репресованих етносів на свою історичну батьківщину і зміна етнічного складу населення півострова³.

Автономна Республіка Крим є особливим регіоном з огляду на геополітичне становище, обумовлене історичними, політичними та демографічними факторами. На сьогодні Крим включає території сучасної Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, переданих у 1954 р. УРСР за рішенням Ради міністрів СРСР. Цей регіон є єдиним у сучасній незалежній Україні, де переважають етнічні росіяни.

¹ *Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української держави*: зб. наук.-експ. мат-лів за заг. ред. С. І. Здіорук, К. (НІСД), 2015, с. 6.

² З. Бауман, *Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства*, К. (Вид. дім “Києво-Могилянська академія”), 2008 с. 51.

³ *Крим в етнополітичному вимірі*, редкол.: І. КУРАС (голова). Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. БЕКІРОВА, В. ГАНКЕВИЧ та ін., К., 2005, с. 476.

До того ж вони проживають тут у першому-другому поколіннях, на відміну від ментально українізованих росіян Причорномор'я або Донбасу.

За роки Другої світової війни (1939–1945) населення півострова зменшилося майже вдвічі (633 тис. проти 1 126 тис. у 1939 р.). На початку 1945 р. в семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців.

У 1941 р. з півострова було депортовано 63,4 тис. німців. Під час окупації жертвами нацистів стали понад 133 тис. місцевих жителів. До Німеччини на примусові роботи було вивезено 85,5 тис. молоді. Десятки тисяч кримчан загинули на фронтах Другої світової війни, десятки тисяч були евакуйовані в радянський тил⁴.

Нищівним демографічним ударом стала масштабна депортація кримських татар 1944 р. (понад 180 тис.). Станом на 1 вересня 1945 р. населення півострова становило лише 589 тис. осіб⁵.

Мета повоєнних депортацій була чітко висловлена першим секретарем Кримського обкому ВКП(б) Тюляєвим на пленумі обкому 27 листопада 1944 р.: “Перед Кримом ставиться завдання – зробити його новим Кримом зі своїм російським укладом”⁶.

Щоб зарадити демографічній та гуманітарній катастрофі, з 1944 р. до Криму почалися “добровільно-примусові” переселення громадян. Так, протягом 1944 р. з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) і чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян⁷. На кінець 1947 р. нараховувалося 2 337 родин переселенців з 27 областей СРСР⁸.

Однак масове переселення не дало суттєвого демографічного приросту, оскільки через складні соціально-побутові умови

⁴ В. СМОЛІЙ, С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь)*, К. (Інститут історії України НАН України), 2016, с. 448.

⁵ *Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым*: URL: <http://www.milli-firka.org>. – 14 липня 2013 р.

⁶ *Ibid.*

⁷ В. О. КОТИГОРЕНКО, *Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації*, К. (Світогляд), 2005, с. 30.

⁸ *Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым*.

до початку 1950 р. понад половина (56,6 %) переселенців залишила Крим. Становище майже не покращилося і в наступні роки⁹.

Економічна розруха та демографічна криза вразили першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова під час поїздки в Крим у вересні 1953 р.: “Більш за все Микиту Сергійовича вразили і схвилювали натовпи переселенців... Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу... вони кричали «нас пригнали». З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: «Капуста тут не росте, капуста в’яне»¹⁰.

Уже з 1953 р. переселенський рух до Криму з України збільшився, а з Росії послабився.

У довідці завідувача відділу оргнабору робітників та переселення Кримського облвиконкому М. Максименка Державному комітету УРСР з праці та соціальних питань у 1965 р. зазначається: “...в радгоспі «П’ятиозерний» Красноперекопського району, на землі якого прийшла дніпровська вода, кормодобувна бригада, очолювана переселенкою з Волинської області Міленчук Ольгою Пилипівною, в 1964 році на площі 115 гектарів поливних земель отримала по 605 центнерів з гектара зеленої маси кукурудзи при зобов’язанні 400 центнерів”¹¹.

Як приклад агітаційної роботи – заклик до переселення земляків-українців. Ось що пише землякам у Волинську область робітник радгоспу “Герої Сиваша” Красноперекопського району Євгеній Чиж: “У 1960 році з дружиною і двома дітьми переїхав я жити в Крим. Керівники колишнього колгоспу «Герої Сиваша» зустріли нас привітно і дбайливо. Надали нам будинок, допомогли придбати ко-

⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф-1-ОПЗО, спр. 3590, арк. 109–110.

¹⁰ А. Аджубей, ‘Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему’, *Новое время*, № 6 (1992): 21.

¹¹ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів*; упоряд.: О. Г. БАЖАН (керівник), О. В. БАЖАН, С. М. БЛАЩУК, Г. В. БОРЯК, С. І. ВЛАСЕНКО, Н. В. МАКОВСЬКА, К. (Інститут історії України НАН України), 2016, с. 697.

рову і дали роботу за фахом. Ми з дружиною штукатуру. Заробляємо добре. Це дозволило нам обзавестися необхідною новою обстановкою, купили телевізор. Дорогі земляки-волиняни, передаємо Вам сердечне вітання від усіх переселенців, що живуть у радгоспі «Герої Сиваша». Приїжджайте до нас, не пошкодуйте!»¹²

Приєднання Криму до України позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Як показав Всесоюзний перепис населення 1959 р., людність півострова зросла до 1 201,5 тис.

Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 років зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис., їхня питома вага зменшилася – з 71,4 до 67,0 %. Натомість кількість українців зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис. (частка в сукупному населенні збільшилася – з 22,3 до 25,6 %). Чисельність білорусів за рахунок масштабних переселень сільського населення зросла з 21,7 тис. до 50,1 тис. Єврейська громада за рахунок еміграції зменшилася на третину¹³.

У доповіді на пленумі обкому партії 27 січня 1955 р., зокрема, відзначалося, що після передачі області до складу УРСР серед жителів Криму “значно підвищився інтерес до вивчення життя нашої республіки, її економіки, науки і культури... Про зростий інтерес до культури українського народу свідчить те, що під час гастролей у Криму українських театрів і хореографічних колективів трудящі області проявили глибокий інтерес, ці спектаклі і концерти відвідали понад 100 тисяч осіб. Усе більше зростає інтерес до української культури і мови. За минулий період в області продано тільки книг українською мовою на суму 376 тисяч карбованців, особливо великий попит на такі книги, як «Кобзар» Т. Г. Шевченка, твори І. Франка, О. Кобилянської і твори радянських українських письменників. Крім того, серед передплатників поширено 23 011 екземплярів газет і журналів українською мовою. З великим успіхом демонструються українські кінофільми”¹⁴.

¹² *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)*, с. 697.

¹³ *Національний склад населення України*, ч. 1. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року), К., 1991, с. 56.

¹⁴ *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, ф. 1, оп. 52, спр. 5813, арк. 20.

Одразу у 1954 р. після передачі Криму Українській РСР стало питання про запровадження української мови на півострові. У листі на адресу ЦК КП України, затвердженому постановою бюро обкому, зокрема, зазначалося:

“У зв’язку з передачею Кримської області до складу Української РСР, Кримський обком КП України вважає необхідним ввести у 1955–1956 навчальному році вивчення української мови і літератури в школах Кримської області”¹⁵.

У 1954–1955 рр. українська мова вивчалася вже в 38 класах 24 шкіл 619 учнями, а через два роки за навчальним планом Міністерства народної освіти України працювало вже 115 класів 70 шкіл, у яких вчилася 2 383 дітей¹⁶.

У 1958/1959 навчальному році українська мова вивчалася у 1 704 класах з 26 787 учнями. Протягом 1960/61 навчального року українська мова вивчалася в усіх II–VII класах та частині VIII–X класів. Кінець 1950-х став “зірковим часом” української мови на півострові¹⁷.

У Криму в середині 1960-х років відбувається різке скорочення шкіл з українською мовою навчання. В 1966/67 навчальному році таких залишилося три школи-інтернати: Джанкойська восьмирічна на 210 учнів, Сімферопольська середня – на 308 і Гвардійська восьмирічна – на 175. А вже у 1970 р. в Криму залишилася єдина школа з українською мовою навчання на 412 учнів – у Сімферополі. Політика русифікації охопила не лише сферу освіти, руйнівного впливу зазнала вся гуманітарна сфера: наука, культура, книговидавнича справа. На початку 1960-х років українська мова витісняється зі сторінок періодичних кримських видань. У грудні 1959 р. постановою бюро обкому партії ліквідовано газету “Радянський Крим”, вона стала виходити під назвою “Крымская правда”, тепер вже російською та українською мовами. Тираж “дублерів” був набагато меншим, ніж тираж “основного складу”. Так, “Крым-

¹⁵ *Центральний державний архів громадських об’єднань України*, ф. 1, оп. 52, спр. 4998, арк. 247.

¹⁶ В. СЕРГІЙЧУК, *Український Крим*, К. (Українська Видавнича Спілка), 2001, с. 246.

¹⁷ П. Вольвач, ‘Гордітв вузол україномовної освіти в Криму і шляхи його розв’язання’, *Кримська Світлиця* (2 лютого 2007).

ская правда” у 1960 р. мала тираж російською мовою 80 000 примірників, а українською – 15 000, “Крымский комсомолец” у 1962 р. мав тираж російською 28 600, українською – 1200 примірників.

Важливими чинниками культурного і духовного життя Криму стало масове повернення кримських татар та інших репресованих етносів на свою історичну батьківщину і зміна етнічного складу населення півострова.

Процес масового повернення кримських татар, починаючи з 1987 р., призвів до значного кількісного їх зростання на півострові, суттєво змінивши етнічну структуру регіону. Якщо в 1987 р. в область прибула 661 сім'я (2297 осіб), то за 11 місяців 1988 р. – 5311 сімей (18589 осіб).

Станом на 1 січня 1989 р. (за підсумками перепису населення) у Крим повернулося 38365 кримських татар, а на 1 січня 1992 р. їх кількість зростає до 157862 осіб¹⁸.

Кількість кримських татар у складі населення Автономної Республіки Крим (без м. Севастополя) досягла 12,8 %. У Бахчисарайському, Кіровському, Первомайському, Радянському районах вона сягала від 24 % до 29 %, у Білогірському – 30 % від загального числа мешканців.

Розселення депортованих осіб здійснювалося надзвичайно нерівномірно й не завжди відповідало бажанню репатріантів жити в тій чи тій місцевості. У містах було розселено 27 %, а в селах – 73 % депортованих¹⁹.

На початку ХХІ ст. в Криму сформувалося близько 300 селищ і мікрорайонів компактного проживання репатріантів, зокрема, шість вірменських, грецьких, болгарських і німецьких²⁰.

На червень 1992 р. з міськими та районними виконавчими комітетами Криму було узгоджено повернення 8 125 вірмен, 8 771 болгар, 6 863 греків, 21 981 німців. Упродовж 1992–2000 рр. за прогнозами до Криму мало прибути 17 200 вірмен, 16 950 болгар, 20 000

¹⁸ Національний склад населення України, ч. 1, с. 113.

¹⁹ Р. ХАВАДЖИ, ‘Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство’, *Незалежний культурологічний часопис “І”*, ч. 61 (2010): URL: <http://www.ji.lviv.ua/n61texts/xavadzhi.htm>.

²⁰ *Ibid.*

греків, 15 000 німців. Однак реальна кількість репатріантів цих чотирьох національностей, які переселилися до Криму, склала лише 4 тис. осіб²¹.

Таким чином, кримські татари склали третю за чисельністю етнічну групу в регіоні, при цьому найбільш організовану й політично активну.

За даними Всеукраїнського перепису населення України 2001 р., в Автономній Республіці Крим проживало 24,3 % українців, 58,3 % – росіян, кримських татар – 12,0 %, представників інших національностей – 5,4 %, зокрема, білорусів – 1,4 %, татар – 0,5 % тощо. Окрема статистика по місту Севастополю свідчить про переважання російського населення (71,6 %), майже середньостатистичний по Криму відсоток українців (22,4 %) та нечисельну кримськотатарську громаду (0,5 %) ²².

За рідною мовою населення Криму розподіляється так: українську як рідну визнавали 10,1 % населення, російську – 77,0 %, інші мови як рідні – 12,9 % (у тому числі кримськотатарську – 11,4 %) ²³.

Так само як у мовному середовищі кримчан домінувала російська мова, так у суспільній свідомості переважала російська культурна традиція. Понад половина (55,5 %) кримчан і понад дві третини (66,7 %) жителів Севастополя відносили себе до російської культурної традиції: відповідно 14,6 % і 18,9 % – до радянської, до української – 8,6 % і 4,9 % ²⁴. Кримськотатарська культурна традиція представлена у Криму відчутно більшою мірою (8,3 %), ніж у Севастополі (0,7 %) ²⁵.

За інформацією Міністерства культури АРК, станом на 1999 р. серед національних культурних колективів найбільша кількість – російських, при цьому із загальної кількості колективів – 1925, російських – 1714, що складало 89 %, українських – 114, що складало

²¹ В. О. Котигоренко, *Op. cit.*, с. 30.

²² *Этническая история Крыма в таблицах, картах-схемах и диаграммах (по данным переписей населения): информационно-справочное пособие*, автор-сост. А. С. Петроградская, С. (Антиква), 2007, с. 19.

²³ ‘АР Крим: люди, проблеми, перспективи’, *Національна безпека й оборона*, 10 (2008): 5.

²⁴ *Ibid.*, с. 6.

²⁵ *Ibid.*

5,9 %, кримськотатарських – 82, тобто лише 4,25 %, інших національно-етнічних груп – 7 (0,36 %).

Час трансляції національних редакцій на телебаченні складав – української – 4,4 години, кримськотатарської – 6, болгарської – 1,4, німецької – 1,4, грецької – 1,4, вірменської – 1. Час трансляції радіоредакцій: української – 10 годин, кримськотатарської – 17, німецької – 1,2, єврейської – 1,2.

Станом на 01.11.99 р. українською мовою видавалося 4 друкованих видання.

На жаль, з розвитком української державності, ситуація щодо забезпечення конституційного права на культурно-освітній розвиток національно-етнічних груп не покращувалася, а навпаки подекуди простежувалися тенденції до погіршення.

У 2002 р. в АР Крим виходило 575 друкованих періодичних видань. За мовою їх структура мала такий вигляд: російською – 441; російською і українською – 61; кримськотатарською – 28; іншими – 41.

Що ж стосується української преси, то в АР Крим виходила газета “Кримська світлиця” з трьома додатками (сумарний тираж 3 тис. примірників), “Дзвін Севастополя” (за підтримки “Просвіти”) тиражем до 1000 примірників. У той же час загальний тираж російськомовних видань становить 3 млн. примірників. Вони повністю фінансуються з бюджету АР Крим.

Подібна ситуація і в телерадіопросторі. Тривалість україномовних передач на каналах телебачення і радіо постійно скорочувалася. Кількість працівників української редакції Державного радіомовлення з 20 чоловік у 1995 р. зменшилася до 6 чоловік у 2001 р.

У листі № 2102/01-6 від 13.12.1997 р. до Ради Міністрів АРК від Міністерства освіти вказується, що станом на 01.10.97 р. 55 % учнів загальноосвітніх шкіл вважають своєю рідною мовою російську, 28 % – українську, 14 % – кримськотатарську, 3 % – інші мови. Відповідно до Конституції України, Радою Міністрів АРК, Міністерством освіти, Республіканським комітетом у справах національностей і міграцій вжито ряд заходів з реалізації чинного законодавства України про мови²⁶:

²⁶ Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. Р-4973, оп. 1, спр. 472, арк. 113.

- з 1 вересня 1997 р. українська мова та література введені до блоку обов'язкових предметів навчального плану загальноосвітніх шкіл;
- з 1 вересня кримськотатарська мова та література введена до навчальних планів Криму як навчальні предмети об'ємом 32 навчальні години у 1–11 класах;
- у Криму в 1997–1998 н. р. працювало 14 недільних шкіл, де вивчалися вірменська, грецька, болгарська, єврейська, караїмська, кримчацька, німецька, чеська мови;
- Постановою Ради Міністрів АРК від 27 серпня 1997 р. № 260 затверджена “Програма розвитку мережі шкіл та класів з українською і кримськотатарською мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання на 1997–2006 рр.” Відповідно до цього, у всіх містах і районах Криму розроблені і затверджені рішеннями міськвиконкомів і райрад відповідні регіональні програми.

У результаті виконання цієї постанови у 2,5 рази збільшилася кількість учнів, що навчаються кримськотатарською мовою (з 1109 у 1996–1997 н. р. до 2408 у 1997–1998 н. р.), у 2,4 рази – число учнів, що навчаються українською мовою (з 392 до 937). Навчання кримськотатарською мовою було організовано у 9 районах Криму, українською – у 8 із 25²⁷.

Щодо розвитку мережі загальноосвітніх закладів у 1999 р. серед загальної кількості навчальних закладів (582) з українською мовою навчання було 4 (0,68 %), з російською – 531 (91 %), з кримськотатарською – 7 (1,2 %), з кількома мовами навчання (російською, українською, кримськотатарською) – 40 (6,87 %) ²⁸.

Незважаючи на те, що кримськотатарські громадські організації домоглися відкриття на півострові 15 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, у 2013/14 н. р. рідною мовою здобували освіту 5551 кримськотатарська дитина, національно-культурні потреби кримських татар не задовольнялися повністю, кількість навчальних місць у кримськотатарських класах не відповідала реальним потребам. Однією з причин такої ситуації була відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів, недостатнє забезпечення навчальною літературою тощо.

²⁷ Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. Р-4973, оп. 1, спр. 472, арк. 113.

²⁸ *Ibid.*, спр. 589, арк. 214.

Після анексії півострова в березні 2014 р. почався перехід навчальних закладів Криму до освітніх стандартів Російської Федерації. Статтею 10 Конституції Республіки Крим від 11.04.2015 р. визначено, що державними мовами в Республіці Крим є російська, українська і кримськотатарська. Стаття 19 Конституції Республіки Крим регламентує право кожного громадянина на користування рідною мовою, на вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання і творчості²⁹.

Однак українська мова, яку окупаційна влада визнала однією із державних, майже повністю зникла з освітнього простору Криму. Це підтверджує інформація підконтрольного Росії Міністерства освіти, науки й молоді Криму, у 2016 навчальному році функціонував 1 загальноосвітній заклад з українською мовою навчання (9 класів, 132 учні): Муніципальна бюджетна освітня установа “Школа № 20” м. Феодосії, крім того, на базі загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання відкриті класи з українською мовою навчання (в 12 школах 19 класів, 239 учнів). Отже, станом на 1 вересня 2016 р. на території АР Крим середню освіту українською мовою отримувала тільки 371 дитина (0,2 %) ³⁰.

Згідно з дослідженням аналітичного центру у 2016 р., за три роки російської влади кількість дітей, які навчаються українською мовою, скоротилась у 37 разів, а кількість українських класів у Криму зменшилася майже в 30 разів (із 829 у 2013 р. до 28 у 2016 р.)³¹. Це підтверджується у доповіді Верховного комісара ООН з прав людини: “Етнічні українці втратили можливість навчатися рідною мовою у Криму після анексії півострова і введення освітніх стандартів Російської Федерації”³².

²⁹ *Правовое регулирование обучения на родных языках и изучения родных языков*: URL: <http://monm.rk.gov.ru/rus/info.php?id=652570>

³⁰ *О состоянии образования на государственных (крымскотатарский, украинский) языках и изучение родных языков в образовательных организациях Республики Крым*: URL: <http://monm.rk.gov.ru/rus/info.php?id=652570>

³¹ “Анексована” освіта в тимчасово окупованому Криму. Моніторинговий звіт. Укр. незалеж. центр політ. дослідж., за заг. ред. Ю. Тищенко, О. Смірнова, К. (Агентство “Україна”), 2015, с. 2.

³² *Управління Верховного комісара Організації Об’єднаних Націй з прав людини. Тематична доповідь “Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)”*: URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_Ukrainian.pdf

19 квітня 2017 р. Міжнародний суд ООН за позовом України проти Російської Федерації виніс постанову про тимчасові заходи, одногослосно ухваливши, що Російська Федерація має “забезпечити доступ до освіти українською мовою”.

Кримський політолог Євгенія Горюнова зазначає, що сама українська мова поки що не потрапила під повну заборону, але табування всього українського робить навіть її вивчення справою якщо не небезпечною, то вкрай небажаною³³.

У доповіді ООН вказується, що кількість учнів, які навчаються кримськотатарською мовою, залишилася незмінною, в “основному завдяки високому рівню культурної самосвідомості серед кримських татар”³⁴.

Натомість список навчальних видань, підготовлених і виданих АТ “Видавництво «Просвещение»” на замовлення Міністерства освіти, науки і молоді Республіки Крим у 2015–2016 рр., налічує 66 позицій кримськотатарською мовою. Серед них підручники з 1 по 9 класи з математики, навколишнього світу, всесвітньої історії, історії Росії, біології, музики, фізичної культури, образотворчого мистецтва тощо³⁵.

У Республіці Крим у 2017 р. продовжувало функціонувати 15 загальноосвітніх закладів з кримськотатарською мовою навчання (201 клас, 3651 учень). На базі загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання відкриті класи з кримськотатарською мовою навчання (в 37 школах 137 класів, 1730 учнів)³⁶.

Таким чином, територія Кримського півострова після депортації кримських татар під час Другої світової війни набула в етнічному сенсі російського характеру, хоч і мала велику домішку українців та інших народів. Після повернення кримських татар,

³³ *Росія робить тільки видимість навчання дітей у Криму кримськотатарською*: URL: <https://ua.censor.net.ua/n455292>.

³⁴ *Управління Верховного комісара Організації Об’єднаних Націй з прав людини. Тематична доповідь “Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)”*.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *О состоянии образования на государственных (крымскотатарский, украинский) языках и изучение родных языков в образовательных организациях Республики Крым*.

міграційного відтоку росіян до Росії та зменшення інтенсивності зросійщення українців та інших етнічних спільнот Кримський півострів став етнічно мішаною російсько-українсько-кримськотатарською територією з абсолютною перевагою росіян у містах та відносною – у селах. Поселення, де етнічні українці становлять відносну більшість, зосереджені здебільшого в північній частині півострова³⁷.

Після передачі Криму до складу УРСР на півострові почалося активне впровадження української мови. Однак, починаючи з 1960-х рр., під тиском Центру, вивчення української мови згортається. У 1970–1980-х рр. вищим центральним партійним керівництвом послідовно здійснювалася політика, спрямована на повне витіснення української мови з шкільної освіти і з життя взагалі. Політика русифікації фактично була стрижнем усіх документів, постанов, які приймалися в ті роки в галузі освіти і культури. Процес русифікації в Криму йшов паралельно з процесом русифікації в Україні в цілому, але набув на півострові особливо катастрофічних розмірів.

Національно-культурні інтереси українців та кримських татар за роки незалежності України фактично ігнорувалися українською владою, в той час як проросійські настрої посилювались. За роки незалежності України в Криму не було сформовано сильного проукраїнського електорату, здатного до відстоювання державного суверенітету. Враховуючи постійну підтримку Росією російської громади півострова, лобювання ідеї “руського мира” та “исконно русского Крыма” і недостатню підтримку Україною української та кримськотатарської громад, які здатні були б протистояти сепаратистським загрозам, ідеологічна війна на теренах Криму була програна ще до 2014 р.

³⁷ О. Чирков, ‘Етногеографічна складова українознавчої терміносистеми’, *Українознавство*, № 1 (2006): 297.

Людмила Тарнашинська

КРИМ: ТОПОЛОГІЯ “САМОВІДНАЙДЕННЯ”*

Крим як унікальний топографічний локус на мапі України дає всі підстави розглядати комплекс його тем/проблем під кутом зору топології – способу просторово-тілесного опису соціального буття в сучасній філософії. А саме: у фокусі топологічної онтології та соціальної топології як “місцезовитку” (за М. Гайдеггером, котрий розглядає місцевість як місцеутворюючий процес – спів-дію), що передбачає єдність природи, людини (її діянь, зокрема, історичного поступу) і духу (в т. ч. й художнього слова). Саме ця нібито сингулярність, актуалізована поняттям “спів-дія”, і дозволяє поєднати у просторі одного тексту різні, на перший погляд, і нібито різномірні аспекти дослідження: історичний вектор, літературознавчі студії та власні суб’єктивні рефлексії, де всі ці аспекти оприявлюють себе як спів-дія. І сукупно, сподіваюся, й витворюють цілісну візію, своєрідний історико-літературний “портрет” українського Криму: і в події, і у спів-дії, і, зрештою, в художньому образі.

I. Наш український Крим: історичний вектор

“Світло історії освітило цей край на ціле тисячоліття раніше, ніж зазорили його перші промені для найдревніших центрів нашої державності”¹. Ці красномовні рядки Юліана Кулаковського можуть стати епіграфом до будь-якого дослідження історії Криму.

Півострів Крим має цілу історію зміни історичних назв – від Таврія або Тавріка (від назви народу – таврів), зафіксованих анонімним автором IV ст. до н. е. – до сучасної тюркської назви Крим. Попри різні топонімічні трактування впродовж віків, від середини XVI ст. на європейських картах зустрічається її латинізована форма *Crimea*, хоча існували й інші назви й різні адміністративні обсяги (зокрема, в часи Російської імперії, коли Кримський ханат

* В основу студії лягла вступна стаття до упорядкованої авторкою антології “Крим, який ми любимо” (К. (Університетське видавництво “Пульсари”), 2016).

¹ Ю. А. Кулаковский, *Прошлое Тавриды: Краткий исторический очерк*, К., 1914, с. II–III. Цит. за: Ю. Кулаковский, *Прошлое Тавриды*, вступ. стаття докт. истор. наук Леси Матвеевой, К. (Стилос), 2002, с. 4. – [Серія “Наукова спадщина сходознавців”].

було анексовано Москвою, – Таврійська область, Таврійська губернія, яка проіснувала до 1921 р.).

На території сучасного Криму у давнину існували різні держави: у середині I тисячоліття до н. е. на берегах Північного Причорномор'я заснували декілька своїх колоній вихідці з Греції: тут виникли дві грецькі держави: Херсонес і Боспор, на сході Криму греки заснували м. Пантікапей з центром – Акрополь на горі Митридат, який згодом перетворився на автократичну державу – Боспорське царство (охоплювало східну частину півострова і Таманський півострів). Відомі й інші грецькі поселення, що спеціалізувалися на вирощуванні винограду й оливкових дерев, риболовлі. Від I ст. до н. е. до III ст. н. е. Крим входив до складу Римської імперії*.

Ще в V ст. давньогрецький історик Геродот відвідав побережжя Чорного моря (аж до Ольвії) і залишив нам чи не найперші свідчення про життя скіфів (так називали їх греки, хоча самі вони називали себе скелотами), вирізвивши їх з-поміж інших народів і вперше в античній літературі описав природу, життя, побут, культуру скіфів і споріднених до них племен савроматів (сарматів). Ці свідчення стали фактично канонічними, хоча життя потребувало нових досліджень і уточнень, значну частину яких було зроблено й тими, хто був тісно пов'язаний з Україною.

Так, детально ознайомитися з минулим Тавриди можна зі сторінок перевиданої 2002 р. Інститутом сходознавства імені А. Кримського НАН України книги “Прошлое Тавриды” (перше видання було здійснене в 1906 р., друге – 1914 р. в Києві), що належить перу Юліана Андрійовича Кулаковського (1855–1919), професора Університету св. Володимира, члена-кореспондента Російської академії наук, який увійшов в історію як видатний дослідник античності, археолог і візантолог. Учений, якого цінувала, зокрема, Леся Українка, писав, що зв'язок Криму з античним світом і великою еллінською культурою становить особливу привабливість історії цієї землі, щедрої внаслідок цього на невичерпні археологічні багатства. Археологічними дослідженнями в Криму учений займався з 1890 по 1900 рік (з невеликими перервами), зокрема у Керчі, досліджуючи на території давнього Пантікапея зразки пам'яток

* Принагідно: історичні колізії віддзеркалено в сотнях легенд, що переходять з тисячоліття в тисячоліття, частину їх зібрано у виданні: *Легенды Крыма*, упоряд. М. Филатова, С. (“Бизнес-информ”), 1996 та ін.

християнської погребальної культури, також він був серед перших дослідників некрополя Керчі, Анапи, збирав матеріали для створення археологічної карти Криму, обстежуючи чималі території краю. Учений дослідив руїни храмів в окремих поселеннях, на деяких знайшов невідомі досі грецькі й християнські написи, фрески, збережені тексти, оглянув рештки будівель Мангуп-Кале, Судака, Гурзуфа, Керчі, печерні міста (Бакла, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен), доповнив дані про погребальні споруди епохи бронзи й раннього залізного віку, т. зв. дольмени, збирав давні монети, що допомогло встановити, скажімо, хронологію царів Боспора тощо. Історичні відомості він збирав також, спілкуючись із татарським населенням. Ю. Кулаковський підкреслював, що сліди древньої культури у гірській місцевості відмінні від тих, що збереглися в степу. Завдяки скрупульозному вивченню матеріалів йому вдалося підтвердити або, навпаки, заперечити низку археологічних знахідок своїх попередників, внести істотні зміни в мапу археологічних відкриттів, зокрема тих, що стосуються пам'яток християнської культури – ці відкриття допомогли встановити місця поселень древніх народів, наприклад, готів. Цікавими були і його розкопки Ольвії. Взагалі життя й діяльність цього вченого, що викладав у Києві й тривалий час був пов'язаним із Кримом, зібрані й узагальнені доктором історичних наук Лесею Матвеевою, сповнені цікавих сюжетів, колізій, фактів, що будуть цікавими не тільки фахівцям².

Складне історичне минуле краю, колоніальний характер торгівлі та інші чинники призвели до того, що, як твердять дослідники, Боспор, Херсонес, Судак, Кафа лише епізодично відігравали роль регіональних економічних центрів, тоді як переважно ця земля тривалий час була осередком колоній і провінцій, підпорядкованих середземноморським державам. Дослідники підкреслюють, що практично вся історія Криму аж до 1783 року була історією співіснування й змагальних потуг середземноморської і кочової культур. А вже після цієї дати “порубіжність Криму визначалася складною взаємодією Росії й Туреччини, у вигаші від якої в середині ХХ ст. виявилася Україна”³. Більше того, Кримський півострів має

² Див.: Ю. Кулаковський, *Op. cit.*, с. 3–75.

³ *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*, відп. ред. В. Смолій, К. (Інститут історії України НАН України), 2014, с. 23.

свою соціокультурну специфіку через те, що географічно він виявився на перехресті християнської і мусульманської цивілізацій. Це визначило не тільки високу міграційну рухливість, що мала виразне етнічне забарвлення, а й цілий комплекс переваг і проблем, які давалися взнаки протягом усього періоду його розвитку і зрештою позначилися на його історії та культурі.

Історик Іван Крип'якевич, аналізуючи відому працю Юрія Липи “Призначення України” (Львів, 1938), зокрема, зазначає, що “Чорне море, мало ще більше зрозуміння в тодішній Україні (йдеться про добу Хмельниччини – Л. Т.), бо козацькі походи зробили його незвичайно популярним, і ніде в Європі географія чорноморських берегів не була така відома, як у нас...”.⁴ Він же й відзначає той факт, що в часи Б. Хмельницького, в період мирних і приязних відносин із Кримом і Туреччиною, “чорноморська торгівля почала сильно зростати”. Її промотором був, як зазначає історик, молдаванин чи молдавський українець Остафій Астаматій (Остаматенко), що “з доручення гетьмана позавадив митниці на південній і північній гряниці України. Пізніше, за Дорошенка, він був українським послом при Порті, – доказ, яке значіння в українсько-турецьких взаєминах мала торгівля”⁵.

Важливим фактором своєрідності Криму було те, що він відіграв неабияку роль у торговельних зв'язках Сходу й Заходу. Частина Шовкового шляху, що з'єднував Азію та Європу, зокрема, через кримський півострів, пролягала через Україну, що перетворювало її на важливу торговельну артерію. Із допомогою просторової уяви легко окреслити собі зафіксований в історичних документах такий непростий маршрут: морем із Трапезунда чи сушею через Кавказ товар доставляли до кримських портів, звідки він (так само морем або сушею) тримав курс на захід. Далі, як свідчать дослідники, морем кораблі йшли уздовж берегів Північного Причорномор'я, заходячи у порти Дашева, Білгород-Дністровського, Кілії та ін. Сушею

⁴ Іван Крип'якевич, ““Відвічна вісь” України”, *Наш Крим*, вип. I: *Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму*, за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, К., 2015, с. 106.

⁵ *Ibid.*, с. 106. У цій же студії (передрук із публікації 1939 р.) І. Крип'якевичем подано проєкт українсько-турецької морської конвенції – надзвичайно цікавий документ, найімовірніше, доби Хмельниччини, що засвідчує, “як усебічно українська політика того часу трактувала чорноморську проблему” (с. 106).

торговельні каравани прямували степом через Перекоп до Дніпра – зазвичай, у напрямку Тамані, де була головна Дніпровська переправа. Далі маршрут розгалужувався у трьох напрямках: перший – сушею уздовж або човнами по Дніпру на північ до Києва, другий – через Південний Буг на Волинь і Галичину, третій – до Дністра, звідки різними напрямками до Європи. Ю. Кулаковський, зокрема, на підставі вивчення нумізматичних пам’яток встановив, що місцевості Київської, Полтавської і Харківської губерній мали торговельні зв’язки з побережжям Понта. Не будемо вдаватися в історичні колізії розвитку й занепаду цих торговельних шляхів, пов’язаних з новими географічними відкриттями, зміною торговельних ринків, зосередимося на інших, ближчих до нас питаннях, які резонують у нашому сьогоденні.

Згадаймо хіба що Кримську війну 1853–1856 рр., у яку була включена Україна, на території якої “фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс основний тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тисяч українців)”⁶.

Чи не кожне кримське місто чи селище має свою давню й славу історію, яку можна розповідати годинами. Та в цій низці пам’ятних місць особливу роль в історії багатьох народів відіграв Херсонес, заснований древніми греками на південно-західному березі Криму в 528 році до нашої ери. Вже в I столітті тут з’явилися перші християни – і цей факт виявився особливо значимим для Київської Русі. Саме в Херсонесі (Корсуні) князь Володимир у 988 році прийняв християнство як офіційну, державну релігію на Русі (зрікшись язичництва і відмовившись від інших варіантів релігійних учень), яке в системі його нових різнобічних реформ гальмувало розвиток держави – цим самим він продовжив справу своєї бабусі княгині Ольги. Тут же Володимир вінчався з візантійською принцесою Анною, першим з іноземних владик добившись такої честі⁷.

Тож християнські народи вже сотні років вшановують Херсонес як святе місце, а вчені знаходять тут все нові й нові артефакти дивовижної історії, в якій переплелось минуле римлян, візантійців, скіфів, гунів, хазарів, печенігів, половців, татаро-монголів та ін. З-поміж таких дивовижних артефактів можна назвати незвичні “бю-

⁶ Крим: шлях крізь віки..., с. 234.

⁷ Див.: М. Ю. Брайчевский, *Утверждение христианства на Руси*, К. (Наукова думка), 1989.

летені”, якими користувалися засновники Херсонеса – греки під час виборів, які проводилися за канонами афінської демократії: щоб заощадити дорогий папірус, вони “записували” імена своїх кандидатів на скалках битого керамічного посуду. Таким чином доведено, що найдавнішим на наших землях свідченням демократичних виборів понад дві з половиною тисячі років.

За даними демографів, на сьогодні на кримському півострові мешкає лише чотири етнічні спільноти, які мешкали тут здавна: це кримські татари, караїми, кримчаки й маріупольські греки⁸. Однак відкритість півострова з його толерантністю до мігрантів і водночас нестача робочих рук, а надто експансія Російської імперії в Криму та політика вимушеного переселення як стратегія СРСР – все це позначилося на демографічній структурі півострова. Так, мешканців Криму викошував голод 1921–1923 рр. (після подій революції й Російсько-української війни 1917–1921 рр.): за документальними даними кількість голодуючих становила 53% населення Криму, а загальна чисельність тих, хто загинув у ці роки від голоду, за різними оцінками коливається в межах 100–150 тисяч осіб (15% населення Криму), майже 66% померлих становили кримські татари, багато сіл півострова вимерли повністю; 96 тисяч осіб, як свідчать сучасні історики, забрав червоний терор 1920–1921 рр. (у розстрільних списках були не тільки білогвардійці, а й звичайні мешканці, тож “...це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни”, – задокументовано в листі з Ялти від 4 грудня 1920 р.); наслідком терору проти кримськотатарської інтелігенції (а потім і до всього кримськотатарського народу) у 1928–1930 рр. стало те, що, як свідчать архівні матеріали, від політичних репресій постраждало щонайменше 3500 татар під приводом боротьби з “націоналістами”; велику кількість осіб розчавив маховик Великого терору в Криму (1937–1938 рр.), коли боротьба з “ворогами народу” велася за національною ознакою, однак, як свідчать історики, переконливої статистики щодо кількості жертв не існує* (хоча не достовірно відомо, що не існувало жодного найдрібнішого села, якого б не торкнулися репресії).

⁸ Див. про це: *Крим: шлях крізь віки...*, с. 35–39.

* Під час переправи через Керченську протоку періоду евакуації промислових і культурних об’єктів у роки Другої світової війни загинула в числі інших культурних цінностей частина документів Кримського державного архіву.

Найбільш працездатну частину населення – понад 85 тисяч чоловік у роки Другої світової війни окупаційна німецька влада відправила на роботу до Німеччини. Особливо далася взнаки примусова сталінська депортація з півострова кримських татар: внаслідок військової операції 18 травня 1944 р. за межі Криму було депортовано 180 014 осіб кримськотатарської національності (як свідчить статистика, 1944 р. було примусово висилено 230 тисяч татар, болгар, вірмен і греків)*, і після закінчення Другої світової війни і депортацій населення Криму зменшилося удвічі та становило приблизно півмільйона. На початок 2014 р. на півострові мешкало близько 300 тисяч осіб кримськотатарського народу.

Події Другої світової війни також спричинили численні дослідження сучасних істориків, що відкривають чимало драматичних і трагічних сторінок. Одну з них заповнюють, очевидно, маловідомі факти про дії в Криму підпільних структур ОУН. Як свідчать науковці, таємні осередки обох відгалужень ОУН (представники організацій Андрія Мельника та Степана Бандери, т. зв. “похідні групи”) діяли у Сімферополі, Джанкої, Євпаторії та інших населених пунктах з метою відродження українського життя й поширення національної ідеї. Окрім Українського національного комітету підпіллям було створено Український революційний комітет, який організував боротьбу проти німецьких окупантів (очолював Микола Шапар). Незважаючи на репресії німецької окупаційної влади, Головна булава Криму об’єднувала дев’ять повстанських груп. З-поміж 43 імен кримських повстанців, що боролися на Кримському півострові під егідою ОУН, найбільш відомі громадськості Катерина Мешко (25-річну дівчину з документами на ім’я Ольги Прудник було призначено провідником ОНР(р) у Криму у квітні 1943 р.), Г. Волощук, В. Шарафан⁹.

У той час, як радянська пропаганда вперто насаджувала міф про народ-зрадник (до колабораціоналістів автоматично зараховува-

* Див.: <http://gazeta.dt.ua/history/vitchim-narodiv-navischo-stalin-viseliv-davni-etnosikrimu-.html>; А також: М.-О. Кислий, “Усні свідчення як джерело для дослідження дитинства кримських татар у депортації”, *Наш Крим*, вип. І: *Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму*, за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, К., 2015, с. 232–235.

⁹ Див. про це: *Крим: шлях крізь віки...*, с. 317–318.

лися всі кримські татари), у зруйнований війною Крим (а промислові об'єкти, устаткування, майно було як евакуйовано, так і винищено військами, які відступали, – як радянськими, так і німецько-румунськими), московська влада примусово переселяла для його відбудови людей з різних областей Росії, менше – з України. Важкій праці переселенців Крим завдячує тим, що з маргінального краю на околиці імперії перетворився на край садівничої, виноробної, ефірно-олійної промисловості та курортної галузі. Але це ще й величезний внесок України, яка не тільки спрямувала до посушливого степу дніпровську воду, а й суттєво підживлювала транспортні комунікації, електромережі, промислові об'єкти тощо. Внаслідок інтеграції промислових галузей України й Криму цілком умотивовано голови місцевих рад Сімферополя й Севастополя порушили клопотання про приєднання Криму до УРСР, яке було конституційно оформлено і 26 квітня 1954 р. Крим офіційно став складовою частиною України. Історики мають вичерпну відповідь на запитання: “Як і за рахунок яких факторів населення Криму стало переважно російським?”¹⁰: вона криється у площині селективної політики колишнього СРСР. Упродовж 1960–1970 рр. населення півострова збільшилося більш ніж на 40%, при цьому механічний приріст (завдяки переселенню) перевищував природній і становив 72% від загального. Починаючи від 1976 р., коли було припинено планову трудову міграцію, розгорнулася непланова, сказати б, стихійна міграція. Цікавий факт: якщо українці зазвичай заселяли переважно північні райони сільськогосподарського призначення, то росіяни – південнобережні. Ще один нюанс: хоча організовані, “планові” переселенці-росіяни значно частіше покидали Крим, аніж українці (внаслідок нелегких умов життя), кількість перших зростала. Демографи пояснюють це тим, що в російському приватному сегменті переселенців домінувала нетрудова еміграція – колишні військово-службовці, шукачі “південної екзотики” тощо (Показова цифра: 48% населення багатонаціонального Криму народжені поза його межами). Це значною мірою утруднювало процеси українізації в Криму, в т. ч. в освітній сфері, основні етапи якої припадають на 1950-ті рр. та пе-

¹⁰ Див.: *Крим: шлях крізь віки...*, с. 56–60.

ріод незалежності України. Так, статистика свідчить: на півострові, який донедавна населяло від 600 до 800 тисяч українців (за різними даними), за роки незалежності було відкрито тільки 7 україномовних загальноосвітніх шкіл та кілька десятків окремих класів з українською мовою викладання – тоді як російськомовних – 558¹¹. Певну компенсаторну роль у цій ситуації відігравала кримська україномовна громадськість: рухи “Не будь байдужим” (“НББ”), “Простір свободи” та ін. Прикметно, що й кримські татари вивчали українську мову, шануючи незалежну Українську державу¹². “На сьогоднішній день для України кримськотатарська проблема – це певна політична, правова та соціально-економічна тріада – деокупація Криму, правове врегулювання статусу кримськотатарського народу, та подальша інтеграція кримських татар в український соціокультурний та політичний простір”¹³, – резюмує історик Олег Бажан.

Сучасні історики недаремно формулюють питання про автономію Криму таким чином: “Скільки разів Росія анексувала Крим?” До фактів, зафіксованих історією, додався недавній, ще зовсім свіжий факт анексії Росією Криму 2014 р., що його не сприйняли ані сама Україна, ані цивілізований світ¹⁴. Його базова ідеологема “Крим#наш”, на думку українського культуролога Руслани Демчук, стала лиш історичним продовженням цілої низки амбіційних імперських “заклинань у дії”, з-поміж яких такі міфологізовані Росією геополітичні наративи: “Крим як сакральний топос”

¹⁰ Див.: *Крим: шлях крізь віки...*, с. 56–60.

¹¹ Див.: *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій: Збірник документів та матеріалів (1940–2015)*, упорядники О. Г. БАЖАН (керівник), О. В. БАЖАН, С. М. БЛАЩУК, Г. В. БОРЯК, С. І. ВЛАСЕНКО, Н. В. МАКОВСЬКА; відп. ред. д. іст. н., акад. В. А. СМОЛІЙ, К. (ТОВ Видавництво “Кліо”), 2016, 1090 с.

¹² Вичерпну документальну інформацію щодо процесу масового повернення кримських татар на історичну батьківщину можна знайти у розділі О. Г. БАЖАН, ‘Проблеми адаптації та інтеграції репатріантів в українське суспільство’, *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій: Збірник документів та матеріалів (1940–2015)*, упорядники О. Г. БАЖАН (керівник), О. В. БАЖАН, С. М. БЛАЩУК, Г. В. БОРЯК, С. І. ВЛАСЕНКО, Н. В. МАКОВСЬКА; відп. ред. д. іст. н., акад. В. А. СМОЛІЙ, К. (ТОВ Видавництво “Кліо”), 2016, с. 913–1026.

¹³ О. Г. БАЖАН, ‘Проблеми адаптації та інтеграції репатріантів в українське суспільство’, с. 916.

¹⁴ Див. про це: *Крим: шлях крізь віки...*, с. 399–413.

(про Херсонес – нібито колиску староруського християнства); “Крим як загроза” (про нібито загрозу існування кримськотатарської держави для Московії); “Крим як шлях до Візантії” і “Крим як метонімія Візантії” (як складові імперської доктрини “Москва – третій Рим”); “Крим як парадиз” (поетичний дискурс з його авторськими кримськими “текстами”); “Севастопольський дискурс” (героїко-патріотичний міфологізований дискурс як маркер радянського Криму); “Крим як втрачений рай” (як нібито болісне переживання української державності на території Криму) і, зрештою, “Крим#наш” – як найзлочинніше втілення ірраціональної геополітики путінської політики¹⁵.

Українські науковці розгорнули новітній – цікавий і плідний – науковий дискурс джерельної аргументації міжнародній спільноті щодо повернення Криму до складу України як національно-культурної автономії, побудований на історичних матеріалах присутності України в Криму. Ця неспростовність історичного факту не тільки спростовує старі й нові міфи російської пропаганди, а й дає перспективу для політичних аргументів на користь відновлення геополітичної справедливості, співзвучної сподіванням кримських татар.

А ще Україна дала світові багатьох спеціалістів, науковців, які працювали й працюють у Криму. Так, українські історики здавна не тільки фіксували й досліджували історико-етнічні колізії в житті кримських громад, а й запліднювали атмосферу півострова українським духом, дбаючи про ментальну “українізацію” кримського простору. До таких належать представники роду Смоленських, родоначальником якого став випускник Харківського університету Анастасій Іванович Смоленський, який у 1840–1860 рр. працював інспектором і директором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії і вивчав історію Криму. Від 1839 р. був членом Одеського товариства історії та старожитностей. Його онук Леонід Смоленський (1869–1924), маючи дипломи медичного й історико-

¹⁵ Див.: Р. Демчук, ““Кримський міф” у контексті імперської парадигми Росії”, *Наш Крим*, вип. I: *Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму*, за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, К., 2015, с. 19–33.

філологічного факультетів університетів св. Володимира та Новоросійського, від 1900 р. викладав історію у середніх школах Севастополя й поряд із літературними творами (історична п'єса “Княжа криниця” публікувалася в журналі “Киевская старина” під псевдонімом і була поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участю М. Заньковецької) залишив нам також нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю і Кримським ханатом від XVI до кінця XVIII ст. (надрукований 1895 р. також під псевдонімом), де обстоював тезу про їх торговельні, політичні й культурні зв'язки. Не меншу роль у справі розвитку зв'язків Криму та материкової України відігравали й інші дослідники-україністи, скажімо Хрисанф Ящуржинський, Олексій Маркевич, Наталія Полонська-Василенко, Павло Іванов та ін., які студювали кримську проблематику. Так, Хрисанф Ящуржинський, один із провідників українського національного руху в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст., перед тим був одним із засновників Таврійської вченої архівної комісії, вів розкопки на територіях античного Херсонеса, Пантікапею, Неаполя-Скіфського, опублікував низку їх результатів. Найцікавішою його працею кримського періоду історик Олександр Музичко називає ту, яка була присвячена долі полонених з України у Кримському ханаті. У кримській землі в середині XX ст. поховано учня Володимира Антоновича історика й географа Антіна Синявського (1866–1951).

Тож попри всю драматичну історію, стосунки Києва і Криму, який на різних етапах мав різні, часто трагічні колізії, політичний зв'язок між ними ніколи не переривався.

Прагнення кримських татар повернутися на свою історичну батьківщину стало реальністю лише під час горбачовської перебудови: на кінець 1990 р. у Крим повернулося 97 тисяч кримських татар. А 20 березня 2014 р. Верховна Рада України визнала кримських татар корінним народом, чим розпочався процес законодавчого приєднання України до декларації ООН “Про права корінних народів”^{*}.

^{*} Багато цікавого містить книжка Д. Ліщука, *Українці і кримські татари: що спільного і що об'єднує*, Чернівці, 2014, видана з нагоди 70-річчя депортації кримських татар з Криму.

Археолог Ю. Кулаковський, зокрема, писав про те, що Крим з його давніми пам'ятками назавжди залишиться для нас найбільш привабливим і чарівним куточком, як у кругозорі археолога, так і дилетанта. Адже кримська земля, де, за його ж словами, “засвітив культурне життя вічно юний геній еллінів”, багата на культурні пам'ятки й справжні шедеври будівничої й садово-паркової культури. Спектр культурних надбань якнайширший: це рештки давньогрецьких міст-держав, фортифікаційні споруди, стародавні храми, печерні міста, меморіальні будинки й комплекси, заповідники й музеї, цвинтарі тощо, що належать європейській та ісламській традиціям, – привабливе багатьох шанувальників минулого.

Українська держава доклала чимало зусиль для їх законодавчо закріпленого збереження. За статистичними даними, на державному обліку перебуває 1004 пам'ятки архітектури та містобудування, 7227 пам'яток археології, 3861 пам'ятка історії, 520 – монументального будівництва, 273 з-поміж них – національного значення. Зажили слави, зокрема, сім кримських заповідників: Національний заповідник “Херсонес Таврійський” (заснований 1978 р., статус національного – з 1994 р.), Державний палацово-парковий музей-заповідник у м. Алупка (1990), Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисарай (1990), Державний історико-культурний заповідник у м. Керч (1987), Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник “Кіммерія М. О. Волошина” (2000), Республіканський історико-археологічний заповідник “Калос Лімен” (1997), філія Національного заповідника “Софія Київська” – Судацька фортеця (з 1958 р.). Найвідоміші пам'ятки світового рівня Криму було включено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: станом на 2013 рік у ньому було зафіксовано 936 об'єктів культурної і природної спадщини світу, 7 з яких – українські, в т. ч. Національний заповідник “Херсонес Таврійський” як єдиний у Північному Причорномор'ї цілісно збережений зразок античного міста. Проводилася величезна підготовча робота й щодо номінації й інших пам'яток кримського ареалу¹⁶.

Великий науковий потенціал Криму – це також неабияка заслуга Української держави, яка підтримувала й розвивала традиції

¹⁶ Див. про це: *Крим: шлях крізь віки...*, с. 74–76.

інтелектуалізації півострова, закладені в ХІХ ст. професорами М. Головкінським, І. Сінцовим, М. Андусовим, Р. Пренделем, відомим хірургом М. Пироговим, дослідником-етнографом, мандрівником, захисником колоніальних народів і борцем проти расизму М. Міклухо-Маклаєм* та ін. З-поміж джерельних документів, які залишили помітний слід у “кримському тексті”, – яскравий спогад про Тавриду відомого українського історіографа, першого ректора Київського університету ім. св. Володимира М. Максимовича (1804–1873) – лист до князя П. В’яземського (1792–1878), де автор не шкодує яскравих пієтетних слів на адресу цього благословенного краю: “Незабвенно для меня Черное море и мое плавание по его благоприятным для меня волнам. К нему часто неслись отсюда, вместе с Днепром, мои благословения и печали...”¹⁷.

Існує солідна джерельна база й зарубіжних істориків і мандрівників, яка прояснює цікаві сторінки минулого півострова, зокрема специфіку життя населення, його побут, звичаї тощо. З-поміж них – відомий “Опис України” (1659) Гійома Левасера де Боплана, французького військового інженера, картографа й письменника, де знайшлося місце й для “опису Криму, або землі татарської”; “Книга мандрів” (Сейяхатнаме) турецького мандрівника ХVІІ ст. Евлія Челебі, який ділиться враженнями про землі українські й молдовські ХVІІ ст., зокрема й кримський півострів; французький історик П’єр Шевальє у працях про історію України і Кримського ханату, зокрема в “Розвідці про землі, звичаї, управління, походження і релігії козаків”, “Історії війни козаків проти Польщі”, “Розвідці про перекопських татар” (1653–1663) розглядає історію й географію Кримського ханату; цю тему продовжив німецький дослідник Йоганн

* Прадід М. Міклухо-Макляя – уродженець с. Чубковичі на Чернігівщині (нині це Стародубський район Брянської області РФ) запорозький козак Степан Міклуха, який заслужив дворянське звання, відзначившись під час взяття Очакова (1788 р.); друга частина прізвища уславненого мандрівника додалася пізніше, під час його експедиції до Австралії.

¹⁷ М. Максимович, “Воспоминание о Тавриде. Письмо к князю Петру Андреевичу Вяземскому”, *Наши Крими*, вип. І: *Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму*, за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, К., 2015, с. 221.

Тунманн у праці “Кримське ханство” (1784); перу французького мандрівника й політичного діяча, учасника Французької революції кінця XVIII ст. Шарля-Жильбера Ромма належить цікавий опис Криму “Мандрівка в Крим в 1786 гоці”¹⁸.

Окремою сторінкою у зміцненні кримсько-українських зв’язків стали 1920-ті рр., коли з Кримом активно співпрацювала ВУАН, історичний напрямок роботи якої очолював Михайло Грушевський. Особливу роль у цьому відігравав Таврійський університет, що виник 1918 р. як філія Київського університету й згуртував довкола себе чимало відомих російських і українських учених, які розвивали наукові дослідження вже в роки Української революції та громадянської війни в Росії. 28 вересня (10 жовтня) 1920 р. Рада Таврійського університету обрала ректором славетного ученого Володимира Вернадського (1863–1945), який у той час перебував у “білому” (врангелівському) Криму й після обрання його на цю посаду у важких умовах розрухи й занепаду наукового й культурного життя на півострові розгорнув активну громадсько-просвітницьку роботу¹⁹.

Історичні колізії вплинули на його долю, долі викладацького складу (на наступний після приходу нової, більшовицької влади день, розпочалися арешти професури, а реформування університету здійснював фактично ЧК), зміну назви, але в серпні 1999 р. університет дістав статус національного, відновив первісну назву й почав носити ім’я свого другого ректора (1920–1921 рр.) академіка В. Вернадського. Позиція самого Володимира Івановича щодо Таврійського університету була однозначною: “Будь-яка із влад ставилася до нього підозріло, адже вона не була його творцем. Він не є ані створенням Кримського уряду, ані урядів, що прийшли йому на зміну. Він створений місцевими діячами для народу, інте-

¹⁸ Див. про це детальніше у статті “Страницы крымской истории. «Записки иностранцев»” кримського історика, члена Українського ПЕН-клубу Гульнарні Бекирової. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/27243007.html>

¹⁹ Детальніше про це можна довідатися зі сторінок видання: В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Дневники 1917–1921*, відп. ред. К. Ситник, Б. Левшин, К. Наукова думка), 1997; а також: Л. ТАРНАШИНСЬКА, ‘Між розрухою та людським болем. Володимир Вернадський про трагедію Криму 1920 року’ [в:] *Крим, який ми любимо: антологія*, авторська ідея, впоряд. вст. ст. Л. ТАРНАШИНСЬКОЇ, К. (Університ. вид-во “Пульсари”), 2016, с. 546–552.

лігенцією і народом заради науки й просвіти, однаково необхідних усім урядам і дає знання всім необхідні...” (“Записка о необходимости *сохранения* Таврического университета”, 1921)²⁰. Власне, все це стало приводом відповідної “політичної характеристики” й подальшої неможливості перебування його в Криму.

Низка наукових, науково-дослідних і навчальних установ Криму охоплювала десятки напрямів розвитку сучасної української науки з особливим наголосом на дослідженні ландшафтних, природно-біологічних, мінералогічних та інших особливостей півострова. Школа кримських учених у вивченні різнобічних океанологічних процесів та низка їхніх наукових розробок – незаперечні. Серед найвідоміших наукових установ слід найперше назвати Інститут біології південних морів імені О. О. Ковалевського НАН України (створений 1963 р. на базі Севастопольської біологічної станції), Морський гідрофізичний інститут, який був 1961 р. переданий у систему Академії наук УРСР, а через два роки перебазований до Севастополя, де був створений фактично заново, Кримський науковий центр, заснований 1997 р., до якого ввійшло багато науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, як-от: Відділ сейсмології Інституту геофізики ім. С. І. Суботіна НАН України, Карадагська науково-дослідницька геофізична обсерваторія, Карадагський природний заповідник, Кримська лазерна обсерваторія при Головній астрономічній обсерваторії, Кримське відділення Інституту сходознавства ім. О. Ю. Кримського НАН України, Науково-дослідний інститут «Кримська астрофізична лабораторія», Національна академія природоохоронного і курортного будівництва, Океанологічний центр НАН України у м. Севастополі, Національний інститут винограду і вина “Магарач”, Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства й океанографії, Український інститут спелеології і карстології, Український науково-дослідний інститут дитячої курортології і фізіотерапії та багато інших. Це лише децима з того, що репрезентує науковий та науково-освітній потенціал Української держави в Криму*.

²⁰ Цит. за: В. И. Вернадский, *Op. cit.*, с. 181.

* Економічні та культурні аспекти життя українського Криму, зокрема документи про входження Криму до складу УРСР, аналітичні матеріали щодо аналізу стану народного господарства Кримської області до і після входження її до складу

II. Психологічний портрет епохи очима В. Вернадського: з виру подій 1920–1921 рр.

Як літературознавець і письменник, а не історик, не можу взяти на себе відповідальність проводити історичні паралелі, розставляти акценти й коментувати політичні колізії, які майже сто років тому роздирали Крим між здоровим глуздом і політичною боротьбою, а по факту людського гуманізму – між розрухою і людським болем, між надіями й розпачем. Тому протягом тих жахливих днів, коли російські війська цинічно й безсоромно анексували територію українського Криму, мене не полишало бажання говорити не мовою емоцій, а мовою неспростовних аргументів, а саме: цитувати щоденники В. Вернадського, які свого часу відкрили для мене надзвичайно багато нового. Все, що описав великий вчений, перебуваючи в Криму 1920 року, захопленого більшовиками, до болю проєктувалося на трагічну ситуацію 2014 року, застерігаючи від ще більших потрясінь, які можуть очікувати на кримців.

У Крим В. Вернадський приїхав у січні 1920 року й провів там більше року – це найбільш “осідлий” період його життя в роки воюючої Росії. Звісно, його щоденники (а він їх вів загалом 60 років) насамперед відображають духовний світ науковця, мислителя, організатора науково-освітньої системи, але містять також вражаючі картини життя тогочасного Криму: як ті, що стосуються діяльності Таврійського університету, так і ті, що стосуються звичайного людського життя, побуту. Не знаходячи рівноваги між “російською демократією” і “українським питанням”, учений фіксує візії тогочасного життя, які значно красномовніші, ніж будь-які розлогі політологічні міркування. Унікаю цитатій про розстріли, переслідування і т. п. жахіття, пропонуючи увазі читача найбільш узагальнюючі, суголосні сьогоденню. Цитую мовою оригіналу за виданням: “В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Дневники. 1917–1921: январь 1920 – март 1921*” (книга друга) (К. (Наукова думка), 1997).

УРСР, а також боротьбу кримських татар у 1950–1980-ті рр. за повернення на історичну батьківщину, проблеми їх репатріації, адаптації та інтеграції в український соціокультурний та політичний простір висвітлює збірник документів і матеріалів *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій...*

“4/17.IV. [1]920. Ай-Василь. Ялта. Г[орная] Щель.

...Обдумывая все происходящее, мне рисуется один выход: новая советская буржуазия и награвившие себе состояние люди вообще: спекулянты, члены коммунист[ической] партии, офицеры и солдаты обеих армий должны сейчас стремиться к тому, чтобы создать строй, обеспечивающий им их собственность и беспечальное житье, к чему они в сущности стремятся. Идеальный элемент и у красных, и у белых ничтожный... Но что будет с Крымом? Возможность сохранения существует. Вчера Налб[андов] говорил о необходимости независимости – а потом уже в Россию...”²¹.

“7/20.IV.[1]920. Симферополь, Севастопольская 8, кв. Налбандова.

... Психология – борьба до конца... Теперь, м[ожет] б[ыть], победит Кр[асная] армия...(с. 65)... Сейчас на поверхности вся эта сволочь – правая и левая и безразличная. Все ее интересы в брюхе, пьянстве и разврате. И это та “свобода” и то идеальное счастье, какое дает миру русская революция”²².

Звісно, як ученому, йому особливо болить ситуація в науковій сфері. Серед деталей наукового життя, численних фактів та імен проривається й неприхована гіркота і навіть розпач:

“17/30.IV. [1]920.

Вчера был в очень тяжелом настроении. Передо мной ярко стала картина огрубения и культурного падения русской жизни. Чрезвычайно сейчас тяжела научная работа. Множество самих талантливых людей от нее оторваны. В ученой среде, особенно среди мужской молодежи, на всяком шагу в этом смысле идут трагедии. Знание литературы среди ученых ограничивается 1914 годом: дальше здесь на юге попадает случайная книга и случайный журнал. После 1918 почти ничего нет. Удар, нанесенный большевизмом печатанию и научной работе, непоправим. Сейчас книга становится роскошью. Живем на счет старого и задыхаемся в невозможности передать иным путем, как словом, свою мысль. Читается старое,

²¹ В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Op. cit.*, с. 64.

²² *Ibid.*, с. 66.

*работают над отдельными фактами, не имея возможности употреблять настоящие методы работы, связывать с мировой работой. Также не знают и того, что делается в Америке и на Западе. И положение в этом отношении все ухудшается. Невольно иногда приходишь в отчаяние...*²³.

Але це тільки один бік життя. А є ще й повсякдення – з усіма його проблемами, бідами й зневірами:

“19.IV/2.V. [1]920.

*... Жизнь становится все труднее. Безумная дороговизна, принимающая катастрофический характер. Люди получают ежемесячно в денежных знаках то, что они раньше получали годами. Кругом все устали. Ужасно жить без угла. Вот уже три года, как у нас нет hope'a. Почти без дверей, все у чужих или сдвинутые в «уплотненных квартирах». Это уплотнение всюду, революция всюду и люди, наконец, начинают изнывать от такой жизни. Революция – и особенно большевизм ужасны именно таким влезанием в душу, в самое интимное, грабеж начнется всего, причем едва ли есть дом и квартира, которые остались бы за это время нетронутыми...*²⁴.

“Вторн[ик], утро. 13/26.V. Салгирка Плодов[ая] ст[анция]. Почт[овый] ящ[ик] 218.

...Встаю рано, ложусь рано. В 9-м часу уже в постели, в 5-м уже встаю. Нет достаточного света – нет керосина, плохая лампа. Приходится принаравливаться.

...Удивительно низкий уровень русской «демократической» (по названию и происх[ождению]) интеллигенции. Ни понимания момента, ни оценки по существу».

... Все время вдумываешься в происходящее. Слухи о взятии Киева большевиками. Я все глубже чувствую глубину происшедшей перемены. Огромно социальное изменение. В народ[ных] массах надеялись – и чувство собств[енного] дост[ойнства], и желание лучшей жизни. Пока – а м[ожет] б[ыть], и дальше? Только самое

²³ В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Op. cit.*, с. 70–71.

²⁴ *Ibid.*, с. 74.

*грубое ранет et circenese, но и в той среде, которая работает. Это не может быть забыто, и возврат к прошлому невозможен. Новый строй приладится к новой сильной среде – к совбурам, спекулянтам и полуинтеллигенции. Они могут пожелать и царя и, думаю, будут создавать сильное государство. Свободы будет мало...*²⁵.

“25.V/7.VI. [1]920. Воскр[есенье].

*Удивительно, как психология русских революционеров близка к психологии полиции. И те, и другие не имеют ясного понятия и чувства свободы*²⁶.

Міркування про утиски свободи доповнено реальною картою інформаційної блокади.

“17/30.VIII. [1]920.

...Мы все питаемся здесь бездарной и бессодержательной прессой: еще хуже, чем на Дону (перед тим родина Вернадських вимушено мешкала в Ростові-на-Дону, втікаючи від більшовиків – Л. Т.). Эта бездарность и невежественность поразительны. Пишут бесталанные люди. Оживаешь, когда получиши старую газету западную – английскую или французскую. Из них узнаешь больше, чем из ежедневного чтения нашей бездарной и болтливой прессы.

...Придется пережить тяжелый год – и голод, и холод. Надо налаживать жизнь в небольшом осколке среди неустановившихся, развратившихся, изнервничавшихся людей, отвыкших работать.

...Я не могу себе представить и не могу примириться с падением России, с превращением русской культуры в турецкую или мексиканскую. Мне кажется это невозможным, т. к. я вижу огромные возможности и тот рост, какой шел в XX столетии. Но с другой стороны, отвратительные черты ленивого, невежественного животного, каким является русский народ – русская интеллигенция, не менее его рабья, хищническая и продажная, то историческое «воровство», которое так ярко сей час сказывается

²⁵ В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Op. cit.*, с. 80–82.

²⁶ *Ibid.*, с. 83.

кругом, заставляють иногда очаиваться в будущем России и русского народа.

Нет честности, нет привычки к труду, нет широких умственных интересов, нет характера и энергии, нет любви к свободе”.

І зовсім прямолінійно й вичерпно:

“...Русское «освободительное» движение было по существу рабье движение. Идеал – самодержавный и крепостнический строй.

...Хочется искать других точек опоры. Для меня исчезает основа демократии. Ведь русская демократия – это царство сытых свиней....

...Иногда я жалею, что не могу соединить полит[ическую] деятельность с научной работой. Не будь мне так дорога научная работа – я бы давно предался политике...”²⁷.

“28.VIII/10.IX. [1]920.

...Ужас берет, когда оцениваешь культурный урон. И еще угроза с Адей и в напечатанном в газетах письме Горького к Уэллсу. Всюду у него ложь – и ложь в русской интеллигенции. Русское освободительное движение теперь мне представляется чем-то мутным, наполненным насилием и ложью. Большевизм его законное детище”²⁸.

Дуже яскраво передано атмосферу нагнітання страху – через чутки, брак правдивої інформації, непевності ситуації.

“23.XI. [1]920. Симферополь. Госпитальная [ул.], 18

По видимому, всюду такая паника, вследствие ожиданий всяких обысков, арестов и т. п., что не только не ведется записей, но многое уничтожается из того, что было записано. Сейчас проявляется страх людей во всем его постыдном проявлении [...] Жандармов и союз русских людей заменили коммунисты и махновцы: дрожат жандармы, союзники (если они не перекрасились) и связанные с ними слои «буржуазии». Немного дрожит и советская новая буржуазия и рабочие. Как всегда дрожит русская интеллигенция – сперва боялась тех, которые гнали ее представителей для

²⁷ В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Op. cit.*, с. 97–100.

²⁸ *Ibid.*, с. 102.

ради царя и его присных, теперь боятся своих «красных» представителей, превратившихся в тех же гонителей. Тяжелое впечатление делают эти люди, когда-то идейные. Невольно вспоминается, как они негодовали на других, которые долали во много раз меньше с ними, чем делают они, получивши власть, со своими противниками...»²⁹.

И вже перед самим від'їздом із Криму В. Вернадський намагається підсумувати свої враження:

“22.ІІ. [1]921. Воронцовская ул. д[ом] Эйнем.

Хочется – и надо – подвести итоги. Пережил развал жизни, разрушение, неудачные и довольно мало осмысленные попытки творчества, зерна и нити больших идей, которые закрыты поднявшейся грязной пеной и мутью. Огромное количество преступлений, крови, мучений, страданий, мелких и крупных – не прощаемых совершившим – подлостей и гадостей из-за страха, перепуга, слухов и слухов без конца. Люди живут в кошмарной обстановке и психозе. Страх охватывает не только гонимых и побежденных – но что удивительно гонителей и победителей. Жизнь вошла в такие странные рамки, что в обыденности ее проявление – кроме трафаретных газетных статей, официальных «митинговых» (и то без свободы – т. е. потерявших характер митинга) выступлений исчезла совершенно идеология коммунизма и большевизма. Напоминает николаевские формулы самодержавия – они встречались и упоминались лишь в официальных речах и случаях – а из жизни давным-давно исчезли. М[ожет] б[ыть], они идут в партийных кругах, но замкнутость такая, что их никто не чувствует и не сознает из непосвященных. Там то же самое были кружки, где теплилась умирающая идейная струя самодержавия. Не читал газет; (везде официальные – других нет, плакатов, и не слушал речей на официальных собраниях), можно забыть, что живешь в эпоху создания новой социальной структуры! И это только потому, что такого создания нет»³⁰.

²⁹ В. И. ВЕРНАДСКИЙ, *Op. cit.*, с. 108.

³⁰ *Ibid.*, с. 116.

Ці щоденникові записи великого вченого доповнено в примітках також цитаціями з яскравих спогадів і листів рідних В. Вернадського, однак і цього досить, аби скласти уявлення про те, що історія, повторюючись у різних варіаціях, учить тому, що нічого не вчить.

III. “Долин біблійських вицвілі сувої...”: кримський профіль у мистецьких іменах

Із Кримом пов’язано чимало українських митців, що вносили національний акцент у своєрідний колорит цього краю. Вони й оспівали цей чудовий край: серед українських мариністів найперше варто назвати Лесю Українку, Михайла Коцюбинського, Олександра Олеся...

Тож перше ім’я, яке спадає на думку, це ім’я Лесі Українки (1871–1913). Адже саме тут народилися її найчудовіші твори: “Кассандра”, “Над морем”, “Кримські спогади”. І це не дивно, адже у Криму поетеса прожила три роки, з них два – в Ялті. Дослідники вирізняють три кримських періоди в житті Лесі Українки: 1890–1891 рр.; 1897–1898 рр.; 1907–1908 рр. Лікарі радили юній Лесі Українці теплий клімат. Попри поїздки на узбережжя Болгарії, Італії, Єгипту, Крим зайняв особливе місце в її житті й творчості. Тут, у Криму, 1897 р. Леся Українка познайомилась з С. Мержинським, тут вона написала чи не найкращі свої твори. Перша поїздка 15-річної Лесі до Чорного моря, на грязелікувальний Сакський курорт, відбулася влітку 1890 р. Виснажливе лікування не надихнуло юну Лесю на поезію (“яка там пекельна спека була, яка нудьга, як тяжко було зносити грязеві ванни”, – такі сумні спогади залишилися в неї). Проте подальша подорож до Євпаторії з її лагідними пляжами можливістю вбирати в себе морські красоти згладила перше враження: тут Леся написала свій перший кримський вірш “Тиша морська”, пронизаний мариністичним романтичним настроєм:

*В час гарячий полудневий
Виглядаю у віконце:
Ясне небо, ясне море,
Ясні хмарки, ясне сонце.*

*Певно, се країна світла
Та злотистої блакиті,
Певно, тут не чули зроду,
Що бува негода в світі!
Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі...*

(“Тиша морська”, Євпаторія, 1890, 16 серпня).

Тему першого продовжив і наступний вірш “Трай, моя пісню!”, з рядків якого відчувається, як прокидається в молодому серці жага до творчості.

Разом із матір’ю Оленою Пчілкою вони відвідали також Бахчисарай, Севастополь. Бахчисарай, оспіваний Пушкіним і Міцкевичем, надихнув Леся Українку й на власні рядки: так з’явилися в її доробку “Бахчисарайський дворець”, “Бахчисарайська гробниця”, що їх можна “підсумувати” одним рядком з останнього вірша: “Тут спочива бахчисарайська слава!”. Ялта викликала багато вражень, які вилилися згодом у ліричному циклі “Подорож до моря”... Серед найпам’ятніших її серцю – Бахчисарайський палац зі знаменитим Фонтаном сліз, Байдарські ворота (“...відемо кіньми через Байдари в Ялту”, – напередодні повідомляла Олена Пчілка синові Михайлові маршрут, яким вони збиралися перетнути Кримські гори). Тут, біля Байдарських воріт, море внизу постало перед ними особливо величним і безмежним, сколихнувши душу незанимає досі почуттями:

*Чи се той світ, загублений, таємний,
забутий незабутній рай наземний,
що так давно шукають наші мрії?*

Леся Українка разом із матір’ю були зачудовані краєвидами сонячної Ялти. На думку дослідників, зупинилися вони у готелі “Едінбургський”. Мали лише два дні, а тому відвідали найцікавіші для них місця, серед яких і призабуте помешкання в цьому місті (дачу В. Цибульського, що по вул. Басейній) поета С. Надсона, талановитого морського офіцера, дитинство і юність якого минули на

Київщині, поезіями якого тоді зачитувалася вся тодішня інтелігенція, і який помер у віці 24 років (1888 р.). Помешкання справило на них гнітюче враження своєю пусткою й занедбаністю, що згодом вилилося у вірші Лесі Українки “Надсонова домівка в Ялті”. Усе це невдовзі знайде відображення у віршах “Бахчисарай”, “Бахчисарайський дворець”, “Байдари”, “Мердвен” (в якому знайшла поетичне втілення легенда про Чортові сходи), “Надсонова домівка в Ялті” та ін. Пізніше поетеса додасть до них вірші “Безсонна ніч”, “На човні”, “Негода” та інші, написані під враженням перебування улітку 1891 р. в Євпаторії. Зібрані воєдино, вони й складуть названий цикл.

*...Нехай я отруєна злою журбою.
Та в пісні на всяку отруту є лік;
Ми слухали пісню морського прибою, –
Хто чув її раз, не забуде повік, –*

написала Леся Українка 15 грудня 1897 р. у Ялті (вірш “Зимова ніч на чужині”). Так, Крим був для неї чужиною, вимушеним місцем перебування, про що вона з гіркотою писала матері (“Нема що казати, сторона ця хоч людьми зневажена, та богом не забута, коли б тільки не була така чужа...”), але водночас подарував їй немало натхненних годин і чимало чудових рядків. Мешкала вона тоді за адресою: вул. Катерининська, дача Ліщинської (за радянських часів Літкенса), де було створено її музей. Історія його народження непроста: 1991 р. до 120-річчя з дня народження поетеси в Ялті гостинно відчинила двері експозиція “Леся Українка і Крим”, а через кілька років, згідно з наказом Ялтинського міськвиконкому від 10 вересня 1993 року, вона отримала статус музею Лесі Українки на правах відділу Ялтинського державного об’єднаного історико-літературного музею. За кілька кроків ліворуч від чепурного двоповерхового будиночка з дерев’яними балконами, позначеного впливом мавританського стилю, – пам’ятник Лесі Українці (1972 р., скульптор – Галина Кальченко, архітектор – Анатолій Ігнащенко): на невисокому постаменті бачимо силует поетеси, втілений у бронзі; замріяна (чи задумлива), вона немовби вслухається у шум прибою... Так, Лесина душа таки зріднилася з морем, інакше б вона не написала такі промовисті рядки: “Летючі зорі падали в море.

Берега було не видно в темряві, тільки далеко-далеко горіла громадка вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до неба огнисті слова, а море співало урочистій ночі своєю могутню, величну, вічну поему” (оповідання “Над морем”).

Наступний, другий цикл “Кримські відгуки” з’явиться через кілька років і охопить враження поетеси від проживання в Ялті з червня 1897 р. по червень 1898 р. До нього ввійдуть поезії “Імпровізація”, “Уривки з листа”, “Мрії”, драматична поема “Іфігенія в Тавриді”, “Весна зимова”... Саме під час цього перебування у Криму вона познайомиться з Сергієм Мержинським, час сердечної дружби з яким принесе їй немало позитивних емоцій, зокрема й від спільної подорожі на Ай-Петрі. Тут, на Ай-Петрі, народилася чудова метафора, співзвучна драматичній долі самої поетеси: названа нею “ломикаменем” квітка, що виросла на кам’яній скелі під спекотним південним сонцем. Сергію Мержинському Леся присвятила вірш “Порвалася нескінчена розмова”...

Крим значною мірою сприяв народженню й реалізації нових творчих задумів поетеси. Поема “Місячна легенда”, оповідання “Над морем”, драма “Руфін і Прісцилла”, діалог “Айша і Мохаммед”, а також вірші, що залишилися поза циклами (“За горою блискавиці”, “Хвиля”, “Полярна ніч”, “Народ пророкові”, “Спогад з Євпаторії”) носять відсвіт особливого кримського настрою Лесі України. Тут вона редагувала й свою знамениту “Кассандру”, виношувала нові творчі ідеї, зокрема ті, що стосувалися життя кримськотатарського народу. Людина допитлива й толерантна, вона цікавилася життям, побутом, мовою кримських татар, їхньою культурою, зокрема фольклором, вивчала легенди, змальовувала найчастіше вживані татарами фігури: хрести, зірки, меандр тощо. У листі 1891 р. вона звертається до свого дядька, відомого історика, дослідника української народної творчості, професора Софійського університету М. Драгоманова: “Хотіла б я одну річ видати, се, власне, узори татарські, що я в Криму збрала, єсть їх чимало і дуже хороші, ще й надто подібні на українські...” (на жаль, ті етнографічні замальовки не були надруковані: загубилися в архівах Драгоманова). Мабуть, тому вона з такою любов’ю оспівує красу молодої дівчини-татарки в національному одязі у вірші “Татарочка”, на що надихнули

її враження від Бахчисарая. Тим більше, що багатьом відомі слова-роздуми Олени Пчілки: “Хто скаже, чи до нас прийшло те шиття й взірці, чи може то бранки-українки лишили по собі традицію такого вишивання”: вони протягують нитку історії через віки.

Мусульманська тема цікавила Лесю Українку особливо, можливо, під впливом наукових праць ученого-сходознавця Агатангела Кримського, зокрема, “Мусульманство і його будучина”: ще в квітні 1907 р. у Ялті написала вона невеликий драматичний діалог “Айша і Мохаммед”. Це інтерпретація легенди про кохання основоположника мусульманської релігії Мохаммеда до юної Айше, з якою він одружився після смерті своєї дружини Хадіджі: п’єса була поставлена на любительських сценах.

Мала вона і більш вагомні задуми. Так, у листі до матері 16 лютого 1908 р. з Ялти Леся писала, наперекір усім своїм недугам: “...Хочеться, коли буде знов прояснення (йдеться про здоров’я – Л. Т.), написати маленьку історичну повість з татарсько-українських часів (приязнь малого, українця-сина бранки – і татарочки-селянки, незважаючи на традиційний антагонізм старшого покоління, потім дальша доля сеї пари, таки розлученої життям...)”. Загострення хвороби, відтак від’їзд до Кавказу та Єгипту, а потім і смерть 1 серпня 1913 р. перекреслили всі нездійснені Лесині задуми.

Але перед тим було ще два Лесиних приїзди до Криму. Наприкінці травня 1898 р. Леся (після важкої операції у Відні) разом із матір’ю та сестрою Ольгою (їх незабаром замінить Лесин брат Михайло) вирушають на південь. “Нарешті добилася до сталої домівки” (Так вона називає будинок Мічри на Фонтанній вул., що в радянські часи перейменували на вул. Революції), – напише вона 10 червня у листі до М. Павлика з Євпаторії, яка дала їй притулок на два місяці.

*Нічко дивна! тобі я корюся.
Геть всі темнії думи сумні!
Не змагаюся вже, не борюся,
Потопая в сріблястому сні, –*

писала Леся, повністю віддавшись сонцю, морю й мінливим настроям. Відомі її рядки з листа М. Драгоманову: “А тут саме сонце та море своїм блиском та грою додає мені одваги і надії”. А ще

вона зізнавалася: “Я вчилася пісні з морського прибою...” (“Зимова ніч на чужині”). З того прибою й зродилися вірші “Безсонна ніч”, “На човні”, “Негода”, вперше опубліковані у львівському журналі “Зоря” (поч. 1893 р.) разом із іншими поезіями, написаними в Криму під загальною назвою “Кримські спогади” з посвятою братові Михайлу. Цикл “Кримські спогади”, а також закінчена у Євпаторії поема “Місячна легенда” з присвятою матері Олені Пчілці, стали окрасою першої поетичної збірки Лесі Українки “На крилах пісень” (побачила світ 1893 р. за редакцією І. Франка). Пізніше, вже влітку 1904 р. у поезії “Спогад з Євпаторії”, пропливаючи повз кримські береги до Єгипту, Леся Українка напише:

*Чи се ж та “країна світла”
і прозорі блакиті,
де колись я забувала,
що десь є негода в світі?*

Востаннє вона пропливала тут 1913 р.: саме був травень, і кримська земля буяла весняним квітом.

...У Ялті, неподалік від набережної, по вулиці Літкенса, 8, перед будинком, у якому жила поетеса і в якому розташувався її музей*, було встановлено пам’ятник вічно юній Лесі Українці. Кожен, хто тут бував, ніколи не забуде своє перше емоційне враження: ніби стомившись від бід і випробувань, присіла вона на камінь спочити, подивитися на море... Та так і завмерла в задумі навічно, вбираючи в груди п’янке повітря “країни світла”...

Але не тільки Леся Українка цікавилася кримськотатарською темою. Її сучасник – український письменник, публіцист, поміщик-меценат, однодумець і соратник Є. Чикаленка, В. Симиренко, близький друг Михайла Коцюбинського, голова Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці Володимир Леонтович (1866–1933) настільки перейнявся колористикою життя кримськотатарського народу**, що написав історико-фантазійну повість-засте-

* Віртуальну екскурсію музеєм можна здійснити за електронною адресою: <http://lesiaukrainka.crimea.ua/virtualno1.htm>

** Леонтовичі (Володимир та Юлія) одружилися влітку 1886 р. у Криму, тоді ж відбулася їхня весільна подорож кримським краєм і ознайомлення з кримськотатарським життям.

реження “Абдул-Газіс” (1903), присвятивши її молодій дружині. Твір було опубліковано тільки після повалення царизму, 1918 р., в період активних змагань українського народу за свою незалежність, оскільки царська цензура заборонила друк повісті з огляду на її нібито “тенденційність”, а насправді через те, що автор намілювався порушити проблематику поневолених народів.

Цей твір цілком можна було би віднести до літературних творів т. зв. альтернативної історії (на час написання твору це так і виглядало), якби не події в Криму новітньої історії (маю на увазі як 1944 р., так і 2014 р.), що своєю реальністю скасовують цей “код” альтернативності й дають усі підстави говорити про дивовижну прозорливість українського письменника, який фактично відобразив майбутні події в Криму через призму кримськотатарського народу більш ніж за сорок та сто років до майбутніх подій. Тут розкрито хижацьку природу імперської Росії, яка гнобила поневолені народи, примножуючи власну силу за рахунок експлуатації чужих природних і людських ресурсів. Казкова країна Дейлам за правління недалекого хана Магомета Оглі стає завойованою російським царством – така колізія дозволяє письменникові порушити цілу низку морально-етичних проблем: патріотизму, зрадництва, підступу, манкрутства, вибору на користь “сильнішого”, нелегкого шляху до прозріння тощо.

Цей твір В. Леонтовича, у якому автор заявив про себе як апологет національно-визвольної проблематики, на жаль, мало відомий широкому читачеві, фактично був твором провіденційного застереження для нащадків: за допомогою художньо-образних засобів, арсеналу казково-фантазійних образів, символів, кодів він викривав жорстоку колонізаторську політику російської імперії, здатної скористатися будь-якою “слабинкою” сусідів, аби поневолити й розграбувати їхній край. Доречною тут буде цитата зі статті літературознавця Алли Дибі: “Володимиром Леонтовичем у повісті «Абдул-Газіс» створена своєрідна тривимірна фантазійна реальність кримсько-татарського народу: мертве місто карів та їхнє меморіальне кладовище (*могила*), татари у Тавриді (*рабство*), Ханство Дейлам (*новітнє загарбання*), яка повністю накладається на відомі Леонтовичу, а відтак і нам, нащадкам, кримсько-татарські реалії, бо ж тут і прадавня історія цього стражденного народу, і ста-

лінська депортація, і нині суще поневолення кримських татар росіянами. Цей спектр описаних Леонтовичем реалій повністю відповідає й українській міфологемі, коли перше – це Берестечко, друге – повне знищення царизмом Запорізької Січі й закріпачення українців-козаків, третє – сучасна агресія Росії проти України...³¹

З Ялтою пов’язане ім’я й Степана Руданського (1833–1873), письменника і, як його ще називали сучасники, санітарного батька Ялти. Автор цікавих віршів, балад, циклу історичних поем (як-от “Віщий Олег”, “Мазепа, гетьман український”, “Іван Скоропада”, “Павло Полуботок”, “Вельямін”, “Павло Апостол”, “Мініх” та ін.), співомовок, перекладів, він був великим патріотом України. А ще дуже любив Крим, куди його закинула доля. Випускник Петербурзької медико-хірургічної Академії, у червні 1861 р. він подає прохання направити його на роботу на південь у зв’язку з хронічним захворюванням легень. Професор академії С. Боткін (він же й лікував Степана) допоміг йому в цьому. І ось наприкінці жовтня того ж року Руданський уперше ступив на кримську землю. Їхав сюди з надією і сумнівами впереміш, занотувавши у своєму щоденнику 1 вересня 1861 р.: “А чим-то полудень мене порадує? Чи синє море мене загартує, чи, може, ізнов іржею покрие, сточить, обезсилить? А Кримські гори чи новим здоровлям, чи гробом наділять?”

Приморська Ялта (колись називалося Джалітою) – а саме цьому місту судилося стати останнім прихистком поета – зустріло його нечуваною антисанітарією, а також вразила старим тісним і непристосованим приміщенням міської лікарні на дві кімнати: штат її налічував лікаря, фельдшера, кухарки-прачки і двірника-служника. Мешкало тут тоді близько тисячі душ населення. Тож Степанові Руданському довелося відкласти перо й найперше зайнятися організацією санітарної установи, яка проводила б і наглядала б за благоустроєм і санітарним станом у місті. Так виникає санітарна служба, а далі молодий лікар сприяє побудові водогону, каналізації, пожежної служби, першої в місті ветеринарної лікарні. Степан Руданський робив для Ялти усе можливе. Так, він подарував місту клапчик власної землі – під забудову фонтана з резервуа-

³¹ Див. детальніше: Алла Дибя, “Своїм розумом жити...” Володимир Леонтович про сучасну Україну, її проблеми, болючі реалії і непрості перспективи. Режим доступу: <http://incognita/day.ua/svoym-rozumom-zhiti.html>.

рами: очевидно, душа письменника прагла й рукотворної краси. Обов'язки постійного члена ялтинської санітарної комісії, секретаря комітету з питань благоустрою потребують участі в засіданнях міської управи, активної позиції у розбудові Ялти. А ще ж була лікарська практика, важка, виснажлива, мало оплачувана (бідних лікував безкоштовно) – на рік він отримував 200 рублів, невеликі, як для недешевого міста гроші. Тому 1863 р. Руданський змушений був погодитися на пропозицію зайняти ще й посаду лікаря у маєтках князя Воронцова. Так, 17 вересня 1963 р. Степан Руданський пише до брата Григорія: “Кінчилось уже (не знаю тільки чи надовго) моє тридцятилітнє голодування [...] і я вже зможу кождий день свій обід мати. І тільки то, що обід, а вечері іще за сії гроші мати не зможу – отака-то проклята Ялта. Ні, не проклята, хороша вона, псяюха, та дорого жити”. Проте практично все зароблене йшло на оплату проїзду до Масандри, Алупки та інших населених пунктів, де на нього чекали хворі. Так, нібито несумісні з літературним обдарованням побутові справи захоплюють його цілковито, часу на творчість залишається обмаль, проте вміння сконцентруватися заради улюбленої справи допомагали йому й у цьому.

У перші роки роботи в Ялті С. Руданський здійснює подвижницький вчинок: очевидно, наслідуючи приклад свого друга Петра Ніщинського, перекладає “Іліаду” Гомера українською мовою (1862–1863). Для цього, окрім латині, поет добре вивчив грецьку, староеврейську мови, простудіював стародавню міфологію, історію й культуру Стародавнього Єгипту і, як свідчили сучасники, зібрав чималу бібліотеку з цих питань. Львівський журнал “Правда” 1872–1877 рр. опублікував окремі частини перекладу, а повністю весь переклад було видано у Львові 1903 р. – аж через тридцять років після смерті С. Руданського. Саме Олена Пчілка вперше видала книгу творів С. Руданського 1880 року, ще не знаючи, що її старшій доньці судились ті ж випробування, що й автору іскрометних співомовок: захворювання на сухоти, сподівання на море, притулок у тій самій невимовно-далекій Ялті... Намагався перекласти також і “Енеїду” Вергілія, однак осилив тільки частину 1-ї пісня (її було надруковано 1874 р. в часописі “Правда”). Перекладав С. Руданський з польської, німецької, чеської, російської мов. Вивчив також татарську, адже хотів познайомити читача

з народною творчістю корінного населення Криму. У його творчій спадщині – також переклад сучасною українською мовою “Слова о полку Ігоревім” (назвавши його “Ігор – князь Сіверський”), а також старогрецької поеми “Батрахоміомохія” (“Війна мишей і жаб”).

Робота без вихідних і відпусток (лікар просто боявся залишати без нагляду своїх пацієнтів улітку, коли через спеку загострювалася санітарна ситуація) підривала слабе здоров’я Руданського. Додалися ще й підступи й цькування недоброзичливців, доноси таємних царських агентів за його любов до України, приятелювання з різночинцями (давався взнаки Валувеський циркуляр 1863 р.), що співпало з епідемією на півдні холери 1872 р. і захворюванням на цю недугу самого Степана Васильовича. Це спричинило нервово-потрясіння, спровоковане спробами довести свою правоту й рецидивом сухот. Після дев’яти місяців відчайдушної боротьби зі смертю Руданський помер 21 квітня 1873 р. на руках брата Григорія. Його останніми були словами з відомої пісні “Україно моя мила...”.

За дванадцять років самовідданої праці Степан Руданський завоював авторитет серед місцевого населення. Він став почесним громадянином Ялти, його було обрано почесним мировим суддею Сімферопольсько-Ялтинського і Керчинського округу (1867). За розвиток земської медицини нагороджений орденом Станіслава III ступеня (1869), присвоєно чин колезького асесора, а також нагороджений цінним подарунком – годинником фірми “Павло Буре”. На жаль, ялтинці не вшанували Степана Руданського ані пам’ятником, ані музеєм – всі, хто хотів віддати данину пам’яті, могли хіба вклонитися його прахові на Полікурівському пагорбі (там, де похований і Карл Іванович Ешліман, який довгий час був головним архітектором Південного берегу Криму): тут зусиллями Національної Спілки письменників України на могилі С. Руданського встановлено бронзовий горельєф роботи скульптора Р. Сердюка. Існує в Ялті й вулиця, що носить ім’я С. Руданського, та пам’ятна дошка на будинку 2/9*.

* Детальніше про подвизницьку працю С. Руданського та його літературну творчість див.: *Степан Руданський і український Крим*, упорядник Ю. Іваніченко, С., 2012; С. Кочерга, *Південний берег Криму в житті і творчості українських письменників XIX ст.*, Ялта, 2001; О. Юрчишина, ‘Степан Руданський – санітарний батько Ялти’, *Кримська світлиця*, № 18 (2007).

Так само працював у Криму ще один лікар і український поет, друг і побратим Д. Яворницького Кесар Білиловський (1859–1938): туди його відрядили 1910 р., коли на півострові спалахнула холера, призначивши лікарем-інспектором Таврійської губернії; після боротьби з епідемією, через три роки, став лікарем Феодосійського карантину, 1918 р. його звільнено з посади Головного лікаря Феодосійської Морської лікарсько-спостережливої Станції. К. Білиловський закінчив Полтавську гімназію, Лейпцігський і Віденський університети, викладав і працював лікарем у Харкові, а потім у містах Росії.

Через “політичну неблагонадійність” його призначили лікарем у м. Петропавловськ (Казахстан, 1885–1891), де він проявив себе як публіцист, декоратор і режисер (в аматорських гуртках). У 1892–1898 рр. письменник жив у Петербурзі, працював у медичному департаменті, вів активну культурно-просвітницьку діяльність, був одним із фундаторів “Товариства імені Шевченка в Петербурзі”, брав участь у виданні двох книжок альманаху “Складка”, до чого залучив провідних представників української культури, в організації шевченківських вечорів, листувався з І. Франком, М. Лисенком, Д. Яворницьким, М. Старицьким та ін. Писав поетичні твори (відомі його поеми, зокрема “Про Сірка”), надсилаючи їх на ознайомлення Д. Яворницькому. Така активність привернула увагу властей і його відправили зі столиці на роботу до м. Митава (нині Латвія). За участь у революційних заворушеннях 1905 р. Кесаря Білиловського було заарештовано. Після революції працював старшим інспектором Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції Кримської АРСР; далі обслуговував персонал радянських представництв у Персії. Останні роки життя мешкав у м. Сімферополі, де й помер 1938 р.

Ще одне ім’я, тісно пов’язане з Кримом, – це ім’я Христі Алчевської (1882–1931), дочки Олексія та Христини Алчевських, яку Ольга Кобилянська назвала “мемою” (чайкою) – очевидно тому, що ця жінка асоціювалася в неї з морським простором, тоді як самій Ользі Кобилянській моря не судилося побачити. Річ у тім, що свій перший лист Ользі Кобилянській Христя Алчевська написала із далекої Ялти, додавши до нього світлину – це місто видавалося Ользі Кобилянській не тільки далеким, а й загадковим,

значною мірою й через те, що було пов’язане і з Лесею Українкою. Сама ж Христина Алчевська завдячує Кримові чудовими хвилинами в своєму житті. Ще з дитинства вона тут відпочивала з братами і сестрою. Тут, у Семейзі, була дача її родини, главою якої був відомий промисловець, банкір і меценат Олексій Алчевський. Однак часто бувала вона й на дачі сестри, дружини відомого архітектора Олексія Бекетова, зятя Олексія Алчевського. Дача розташовувалася в тій частині Алушти, яка називається Професорським куточком і де пізніше розташувався музей архітектора Бекетова: ошатний дерев’яний будиночок, споруджений у мавританському стилі на узвишші, звідки відкриваються морські простори. “А нині, до половини російського серпня – Крим, г. Алушта, дача О. М. Бекетова. Я – над морем з Мамою і братами...” (з листа Ользі Кобилянській від серпня 1914 р.). Збереглася низка листів Христі Алчевської, надісланих нею українським літераторам із Ялти та Алушти.

Великий жителюб, Христя Алчевська культивувала у своїй творчості красу як естетичну універсалію, тож мариністична тема також знайшла віддзеркалення у її поезіях, хоча важко не помітити, що вона надає рівновеликого статусу степові, який також дуже любила, й морю, стихія якого асоціювалася в неї зі свободою: “*Мені зрідні осяйне Чорне море: / Мов океан, весела й вільна я. / Луна мій спів, літа душа моя. / І вічно юні думи без вагання / Біжать і йдуть, і товпляться в мені / Як орли щезають вдалині / І в душах будять бурні хвилювання*” (“Гурзуф”). “Людина з сонцем на устах” (О. Кобилянська), вона кохалася в південних краєвидах, оспівуючи кримські пейзажі, які вабили її яскравими фарбами, щедрим сонцем, морським простором, щораз дивуючись: “Звідки в нім береться сила?” Окрім мариністичних замальовок, поетеса часто використовує топонім “море” у своїх інвективах соціального звучання, позначаючи ним безмір, безмежжя, огром людських почувань й покладаючи сподівання на сонце як велику очисну силу: “*Велике Сонце*” *Зійди над землею, / Закутою в горе, сповитою в тьму. / Велике Сонце! Зійди над сльозами / Над морем страждання. / Над путами сну... / Велике Сонце! Збуди Україну*”. Вболіваючи за долю українського народу, Христя Алчевська постійно екстраполювала свої морські враження, що їй дарував цей “благодатний край”, у

той стан душі, який керував її загальнолюдськими почуваннями: *“Море грає, море грає / І в годину, і в негоду: / Так в душі моїй співає / Голос рідного народу!..”**

У Ялті помер і похований поет, видавець, фольклорист, науковець Амвросій Метлинський (1814–1870), чия могила, на жаль, не знайдена нашими сучасниками. Відомо хіба, що в Криму його життєва дорога перетнулася з дорогою Степана Руданського, який намагався його врятувати після того, як Метлинський у нападі меланхолії стріляв у себе. Як висловився Валерій Шевчук, автор оповідання про цю подію “Постріл”, так незвичайно зустрілися найсумніший і найвеселіший поети України.

Український і російський письменник Данило Мордовець (1830–1905), що походив із старовинного козацького роду, 1879 р. розпочав свої тривалі мандри великим світом і також не оминув Кримського півострова, об’їздивши його мало не весь. Ще один український поет загадкової долі, на прізвище Василь Кулик (1830–1870), який друкував вірші, стилізовані під старовинні або народні пісні й думи (доля цілого зшитка його віршів невідома), мав нестримний потяг до мандрів. Фармацевт за фахом, він працював в орендованій аптеці у м. Валках на Слобожанщині, однак покинув усе й пішов на Південь чумацькими шляхами: над усе його вабили Дніпрові пороги, Чорноморське узбережжя і Крим. Не маючи жодної копійки, добрався до Сімферополя, де трохи затримався, аби щось заробити звичним фахом, а через два роки відвідав Керч і Тамань, тоді вже повернувся на Полтавщину. Перші вірші (переважно про селянське життя) опублікував 1861 р. в журналі “Основа”, пізніше друкувався у львівських часописах; писав байки, романтичні балади (“Загублені душі”), пісні-романси (“Питання”, “Веснянки”), нариси. Вірш В. Кулика “Чи ж ти мене вірно любиш?” став народною піснею.

Усупереч стереотипним уявленням, Ялта здавна вирізнялася тим, що тут були дуже відчутні паростки українського життя. Так, у Ялті 1900 р. було здійснено видання другого тому О. Кониського під назвою “О. Кониський-Перебендя. Твори” (друкарня Вахтіна) – з одним, щоправда, суттєвим застереженням: автор мусив мати дозвіл цензури й дотримуватися російського правопису.

* Л. ТАРНАШИНСЬКА, ‘Христя Алчевська: “Українці ще доста не навчилися шанувати своїх діячів”’, *День* (14 вересня 2011): 7.

Найбільше до українізації Криму спричинився український театр: мистецтво І. Карпенка-Карого (1845–1899), Марка Кропивницького (1840–1910), Панаса Саксаганського (1859–1940) було добре знайоме ялтинцям та гостям міста. Ялтинський міський театр (споруджений 1908 р. С. Новиковим) постійно надавав сцену українським театральним корифеям: так, 1885 р. тут з великим успіхом гастролювала трупа М. Старицького, 1888 р. – трупа М. Садовського за участі примадонни Марії Заньковецької; пізніше, через десять років обоє вони, і Садовський, і Заньковецька, знову побували у Ялті, тільки цього разу вже у складі різних труп. Як свідчать дослідники, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Ялті побувало більше десяти українських труп, у міській газеті звичними були рецензії на вистави “Наталка Полтавка”, “Сватання на Гончарівці”, “Наймичка”, “Циганка Аза”, “Ой, не ходи, Грицю...”, “Чорноморці”, які мали незмінний успіх у глядачів. Із 3 жовтня по 3 листопада 1899 р. тривали гастролі трупи М. Садовського, які залишили глибоке враження серед кримських шанувальників. “Мартин Буруля”. “Паливода”, “Безталанна”, “Сто тисяч”, “Бондарівна”, “Чумаки”, “Лиха іскра” (п’єси І. Карпенка-Карого) сприймалися тут з особливим інтересом. “Одним из лучших авторов малорусской драмы справедливо считаем г. Карпенка-Карого. Почтенный автор – глубокий знаток малорусского народного быта, и его бытовые картины народной жизни, помимо правдивости, очень типичны и художественны. К наиболее удачным в этом смысле относятся «Чумаки»...”, – це рядки з рецензії невідомого рецензента “Кримського кур’єра”. (Пізніше, 1902 р., І. Карпенко-Карий приїздив до Гаспрі у складі делегації українських письменників на зустріч з Львом Толстим, а в 1906 та 1907 рр. приїздив сюди на лікування). Однак і місцеві ялтинські аматори активно використовували в своєму репертуарі п’єси І. Карпенка-Карого, особливо Товариство малоруських акторів під орудою Петра Націлевича: його учасникам надавалася сцена Дому народного зібрання, а також відповідні приміщення в Алупці й Гурзуфі.

Спробою відродити традиції українського театру в Криму позначені також 1920–1930 рр., проте далася взнаки відсутність державної підтримки.

Пов'язані з Кримом також письменник та історик Микола Костомаров (1817–1885), який тричі мандрував півостровом під час лікування: кримська земля надихнула його на написання поезій “Аглае-Чесме”, “До Мар’ї Потоцької”, “Пантікапей” (надруковані в альманасі “Молодик”), драматичної поеми “Юпитер світлий пливет по зеленим водам киммерийским...”, а також історичної драми “Эллины Тавриды”, події в якій розгортаються переважно у Херсонесі у I ст. до н. е.; письменник, науковець і громадський діяч Олександр Кониський (1836–1900), який, окрім іншого, написав оповідання “В тумані (Дійсність і галюцинації)” (надруковано в “Літературно-науковому віснику” 1898 р.), де вперше зустрічаємо відтворення краєвидів Алупки засобами художнього слова: тут автор цікаво поєднав кримські мотиви з образом Шевченка; поет Яків Щоголів (1824–1898), який попри трагічні події свого життя оспівав екзотичну красу Криму (йдеться насамперед про вірш “Ялта”); Дніпрова Чайка (Людмила Василевська) (1861–1927), романтичні замальовки якої про Крим (вірші в прозі “Морські малюнки”, названі авторкою “фантазіограмами” і надруковані на початку минулого століття у часописах “Дзвіночок” і “Зоря”, альманасі “Хвиля за хвилею”) вразили навіть Михайла Коцюбинського... Сам же Коцюбинський, перебуваючи ранньою весною 1896 р. в Алупці (приїхав працювати у філоксерній комісії), завершив тут оповідання “Пе-коптьор” (образок з життя молдаван), наслідком його перебування у Бахчисараї влітку 1904 р. стало написання оповідання “Під мінаретами” (вперше надруковано в журналі “Киевская старина” 1905 р.).*

Відомо, що письменник збирав літературу про татар: з життя татарського села написано нарис “В путах шайтана” (1899), а також оповідання “На камені” (автор визначає жанр твору “акварель”, уперше її надруковано в “Літературно-науковому віснику” 1902 р.). Слід зазначити, що Михайло Коцюбинський, як ніхто інший, зумів художнім словом передати норовливу вдачу моря, створити, так би мовити, психологічний портрет морської стихії у його сприй-

* За родинними переказами Коцюбинських, їхній пращур мав прізвище Кочубей і був утікачем з Кримської орди: спершу втік на Запорожжя, далі – до поляків, тоді й змінив прізвище на “шляхетське”.

нятті тими, кому випало розділити з морським берегом свою життєвську долю:

“...Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу...

Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його бликить, удень гоїдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег, і б'ється, і реве, як звір, і не дає спати... Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втечеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрючиться: укріється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!..

– Бу-ух!..бу-ух!.. бу-ух!..

О-ля-ля...о-на-на...

...Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть угору довгі подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

О-ля-ля... о-на-на...” (фрагмент з оповідання “На камені”)³².

“Очима” й “голосом” древньої Кіммерії по праву називають Максиміліана Волошина (1877–1932): образ поета й митця, котрий народився в Києві, настільки злився з образом Коктебеля, що думка, нібито творцем цього мальовничого місця став сам Волошин, не видається перебільшеною. Коли йому виповнилося 16 років, він разом із матір'ю став власником невеликої ділянки землі у Коктебелі, невеликому поселенні болгар; 1903 р. почав будівництво власного будинку на узбережжі, який перетворився на місце літературного паломництва. Максиміліан Волошин прожив тут майже беззвітно останні десять років свого життя. Тут побували поети й прозаїки В. Брюсов, О. Толстой, О. Мандельштам, Марина Цветаєва, А. Бєлий, К. Паустовський, М. Булгаков, О. Грін та ін., ху-

³² Детальніше про творчість українських класиків, присвячену кримській темі, див.: В. ГУМЕНЮК, *Кримські мотиви в новій українській літературі (кінець XIX – поч. XX ст.)*, С. (Таврія), 2007.

дожники Петров-Водкін, Богаєвський, Кругликова... А окрім цього й люди інших, не дотичних до літератури професій: господар нікому не відмовляв у своїй гостинності. Волошин першим почав вивчати древню історію цього величного краю, організував розкопки руїн давніх міст і монастирів. І не втомлювався зізнаватися в любові загадковій Кіммерії:

*С тех пор, как отроком у молчаливых,
Торжественно-пустынных берегов
Очнулся я – душа моя разъясась,
И мысль росла, лепилась и ваялась
По складкам гор, по выгибам холмов...
Моей мечтой с тех пор напоены
Предгорий героические сны
И Коктебеля каменная грива;
Его польнь хмельна моей тоской,
Мой стих поет в волнах его прилива,
И на скале, замкнувшей зыбь залива,
Судьбой и ветрами изваян профиль мой...*

Профіль поета, видутий вітрами і витівником-часом на скелі передгір'я Карадага, – незвичайний феномен природи – справляє незабутнє, навіть містичне враження на кожного, хто відвідав цю оповиту легендами й міфами кіммерійську землю. Безпрецедентний вчинок поета й художника перетворити свій коктебельський будинок на безкоштовний будинок творчості законодавчо схвалив 1924 р. Наркомпрос (згодом – Будинок творчості Літфонду СРСР, а в часи незалежності України – Будинок творчості Національної спілки письменників України). Так потяг романтичної душі поета прислужився багатьом його колегам, що залишили нам цікаві спогади про коктебельський “рай” біля підніжжя Карадага – базальтового погаслого вулкана, гори Хамелеон та інших пам'яток природи.

Похований М. Волошин, як він і заповідав, у Коктебелі, на вершині пагорба Кучук-Янишар. І залишив нам дуже мудрий духовний заповіт: “*Будь прост, как ветер, неистоцим, как море, / И памятью насыщен, как земля*”. Будинок Волошина перетворено на Будинок-музей, де збережено інтер'єр і меблі, які були тут за життя

поета, книги, стіл з акварельними пейзажами, оповитими пахощами полину...*

Багатьом знайоме почуття естетичного задоволення й захоплення досконалістю стилю й форми від прочитання циклу “Кримські сонети” засновника польського романтизму Адама Міцкевича (1798–1855), блискучий переклад якого зробив Максим Рильський. Відомо, що саме це спонукало поставити автора в один ряд з визначними майстрами сонету Данте, Петрарки, Шекспіра. А ми маємо ще одне поетичне визнання неповторності кримської землі, яку Адам Міцкевич відвідав улітку 1825 р. – це була його перша зустріч із морем і горами. Мотив розбурханої морської стихії, традиційний для романтиків, переростає у нього в мотив розбурханої душі поета, який переживає шал емоцій, що згодом виливаються в пісню його душі. Виголосивши хвалу морським просторам, величним Аю-Дагу та Чатир-Дагу, горам Тарханкут і Кікінеїс, оспівавши Байдари й Бахчисарай, Алушту і Балаклаву, акерманські степи, поет зізнається, як “любо” йому “бути птахом”:

*І мій буяє дух у розгулі стихій,
Уява розпуска свій парус огняний... (“Плавба”).*

Звертає на себе увагу той факт, що особливе місце у творчості багатьох різнонаціональних поетів займає Бахчисарай (“сад-палац”), колишня столиця Кримського ханату (до депортації кримських татар 18 травня 1944 р. був одним із трьох міст, разом із Карасубазаром та Алуштою, де переважало це корінне населення). Він має якусь особливу, містичну силу впливу на уяву митців, що її можна пояснити таємничістю легенди про незвичайне кохання, “Фонтану сліз”. Це романтичне місце особливо надихало на створення художніх шедеврів: від пушкінської поеми “Бахчисарай” (1824) та його ж вірша пов’язане з іменем Марії Потоцької, та міфологізованою історією створення “Фонтану бахчисарайського дворця” – до віршів А. Міцкевича. А в “серцевині” цього бахчисарай-

* Трагування постаті М. Волошина у світлі його реакцій на визначальні історичні події початку ХХ ст. містить розвідка: Л. Генералюк, ‘Пасинок Росії. Максиміліан Волошин у силовому полі катастрофізму початку ХХ ст.’, *Слово і час*, №№ 5, 6 (2017).

ського дискурсу – численні твори українських письменників, як класиків (зокрема, вірші Лесі Українки “Бахчисарай”, “Бахчисарайський дворець”, “Бахчисарайська гробниця”), так і сучасників: одні з них переспівують колізії загадкової легенди, інші – уславляють красоти ханського палацу, ще інші – екстраполюють свої враження у світ власних рефлексій...

У цьому “колективному портреті” Бахчисарая по-особливо вому звучить художнє слово Михайла Коцюбинського, що вміє так антропологізувати пейзажну замальовку, що читач потрапляє у полон якоїсь незбагненої містичної сили: “В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині, абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з’являлись муєдзини, як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...”

А сонце вставало...” (“Під мінаретами”).

Євген Плужник, якому Микола Бажан, даруючи свою книгу “Будівлі”, написав: “Євгенові Плужнику, поетові, одне слово якого варте моїх тисячі слів”, також побував у Криму. Зрештою, всіх і не перерахувати... З-поміж ближчих до нас письменників і наших сучасників надзвичайно любили Крим Ігор Муратов, Леонід Вишеславський... Справжні легенди розповідають про дружбу з кримською землею Анатолія Дімарова – та, власне, він сам розповів про це надзвичайно цікаво... Будинки творчості у Ялті та Коктебелі дали можливість сучасним українським письменникам не тільки пізнати й полюбити кримську землю, налагодити спілкування з газетою “Кримська світлиця”, яка відіграла особливу роль у поширенні на півострові української культури, а й надихнули на написання багатьох художніх творів про цю щедрю сонячну землю.

Особливо зворушливо звучать поетичні рядки (за формою це частково газелі, семаї, акровірші) кримськотатарських авторів, які з особливим пієтетом зв’яються в любові до рідної кримської землі, якій вони вірні за покликом крові і від якої їх було відлучено

на довгі десятиліття: “*Нічого дорожчого в мене – крім гір, / Зелених, жовтих, благословених гір...*”, – зізнається Бекір-Чобан-Заде у вірші “Хороша смерть” (переклад Л. Талалая), а Шерян Алі пише: “*Обрис Криму – це знак Божий! – / На незрадне серце схожий... / Двоє серць в одному тілі / Хоч кому життя подовжать*” (вірш “У серці Крим...”, переклад М. Мірошніченка). “*В Криму стаєш ти молодим, вигукуєш: / «О дивний Крим!» / Бо Крим в огромі світовім – коштовний скарб, / чудовий скарб*”, – зізнається Усеїн Шаміль Токтаргази, і стверджує: “*Крим наш – над усі дива!*” (вірш “Не здумай продавати!”, переклад С. Литвина).

*Море, берег...
Скільки вмерло ер!..
А вони – усе приятелі.
Тут при сяйві місяця й тепер
Найфоремніша* місцина на землі –*
(вірш “Краєвид”, переклад П. Коробчука),

важко щось додати до цих рядків Рустема Муєдіна.

IV. Крим як “втрачений рай”? ретроспекції та проєкції: топоси особистісних рефлексій

Крим – цілющий союз сонця й землі, моря і гір, що дає можливість пережити неймовірні емоції від спілкування з живою природою. Надзвичайна пам’ятка природи й культури. Живий музей витівок цієї живої природи. А ще Крим дарує не тільки незабутні враження від споглядання історичних і культурних пам’яток, а й відчуття нових пахощів, нових смакових нюансів, нових перемін настрою... Суміш лаванди, ялівцю, розмарину – справжній коктейль найвищої естетичної проби. А ще це край, оповитий легендами, оспіваний у піснях...

У моїх нинішніх особистісних рефлексіях сучасний Крим постає переважно як дуже яскрава *візія між спогадом і травмою*, яку, ясна річ, можна означити топосом “*втраченого раю*”. І все ж, намагаючись знайти баланс між ретроспекціями (світлими й сонячними) та проєкціями (попри все, обнадійливими), відчуваєш непереборне

* Найкраща (діал.).

бажання в сучасному моменті між минулим / майбутнім зняти знак запитання, винесений у назву цього підрозділу. Певний оптимізм вселяє перспектива розгляду на Генеральній Асамблеї ООН проєкту п'ятої (уже п'ятої!), оновленої і посиленої резолюції “Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна”. Адже в ній наголошується, що “органи і посадові особи Російської Федерації, що діють на території тимчасово окупованого Криму, є нелегітимними і повинні іменуватися «окупаційна влада Російської Федерації»”.

Звісно, у кожного свій “власний” Крим. Відрефлексовані “сліди пам’яті” раз по раз повертають до минулих мандрівок цією благословенною землею і тих вражень, які витворювали візію неповторного півострова. Таке *ландшафтне мислення* як методологічна основа *топологічної рефлексії* – попри суб’єктивність та емоційність – ніби “зсередини” розкриває смисли “місця” (наразі мальовничого півосторова зі своєю древньою історією) як соціокультурного феномену. Більше того, як зазначають науковці, таке мислення, а отже, й *ландшафтні наративи*, розгортають себе як інтелектуальний процес, спрямований на відчуття / усвідомлення себе через місце перебування / відвідування / гостювання – а український Крим завжди був місцем гостинності, щедрості й толерантності. Зізнаюся, свої, може, найкращі дні я провела в Криму, хоча як людина мандрівна маю багато вражень від відвідання інших країн. Проте переконана: відпочити душею можна лише на рідній землі: вона гоїть рани, дає сили, підносить дух.

...Кінець 1990-х. Саме в цей час почала відкривати для себе *свій Крим* – до того, за радянських часів була там лише двічі у журналістських відрядженнях, коли вдалося побачити лише Сімферополь, Севастополь і Бахчисарай. Пам’ятаю, у перший мій приїзд вдалося доїхати лише до Алушти й побачити лише шматочок моря – рясний осінній дощ і обмеженість у часі не дозволили навіть вийти з тролейбуса й повернути мене назад, до Сімферополя. Добре пам’ятається спекотне й тривожне літо 1986 р., коли редакційне відрядження допомогло побачити малого сина – учнів нашої школи евакуювали з радіаційного Києва до піонерського табору поблизу Севастополя – далеко від моря, зате серед зелених мальов-

ничих гір. Відчула тоді різне ставлення кримців до тих, хто приїжджав із районів поширення радіації, але загалом враження залишилося гарне. Не забути мені й те літо, здається, вже після “горбачовської перебудови”, коли випало побувати і в Карпатах, і в Криму з дуже коротким інтервалом у датах поїздок. Важко передати пережите тоді відчуття гордості за Україну, що розкинулася на просторах від гір до гір, які наче дві символічні височини обєрігають її з обох боків – наче два Божі персти. Тільки дуже боліло, коли серед мальовничої природи траплялися покинуті недобудови, що ятрили душу як заржавлені рани – таким було кримське “обличчя” дев’яностих. Звісно, до цього можна додати недолугий сервіс, якісь морально-етичні казуси з боку не завжди порядних господарів, які здають у найм квартири (а часом це були просто хижки), відчуття радянщини мало не на кожному кроці, але все це поглиналося тими враженнями, які дарували море, сонце і гори. Чого гріха таїти, нерідко ми нарікали на цей сервіс, але все одно якась нездоланна сила щоліта кликала до кримського берега.

Тож тільки у дев’яностих і пізніше вдалося побачити й відчути справжній Крим – від Феодосії до Херсонеса... Пережити неймовірні емоції від спілкування з живою природою... Побачити незабутній татарський Крим – таким, яким він є, зокрема, на архітектурних пейзажах, тонких акварелях кримськотатарського художника Раміза Нетовкіна (1960–2012)... Крим дарував не тільки незабутні враження від споглядання історичних і культурних пам’яток, а й відчуття нових пахоців, нових смакових нюансів, нових перемін настрою... Назавжди запам’ятався мені якийсь неймовірний смак чаю на набережній Судака (а був то нібито звичайнісінький пакетик “Lipton”) чи смакота інжиру в маленькій бухточці, над якою височить музей Чехова у Гурзуфі (коли зовсім незнайомий хлопчина несподівано обдарував нас із приятелькою щойно зірваними над скелею над самісіньким морем солодкими плодами – вони були неймовірно смачні – зовсім не такі, як із базару), запах цілющого ялівцю у Семейзі, вид на Кацевелі згори від підніжжя гори Кошки, яке зручно вместилося у лагуні, наче в обіймах моря, чи відвідини церкви в Форосі на височенній горі... Особливо хотілося потрапити у Херсонес – це особлива емоційна

зарубка на серці: туди мене притягувала якась незбагненна магнетична сила. І не випадково: те духовне піднесення, що його відчула сонячного травневого дня біля херсонеських руїн, – не порівняти з відвідинами Праги, Відня, Варшави, Нью-Йорка, Мюнхена, Стокгольма, Кракова, Несребера (Болгарія), Венеції та інших архіцаквих місць, навіть із величною красою Рима, яка вражає і підкорює назавжди... Саме у Херсонесі, де було покладено початок нашого християнства, судилося відчуту якусь неймовірну вітаїстичну радість, співмірну, мабуть, із язичницькою, радість оновлення й духовної співмірності з цим шматочком землі, якій (цій радості) важко знайти точне означення, настільки це сокровенне відчуття. Значно пізніше цей дух давнини пощастило пережити на величних руїнах Форуму Романо у Римі, відчуту якусь глибинну співпричетність до історії, яку навряд чи можна по-справжньому осягнути розумом – хіба більше чуттям... Але все ж після Херсонеса це було вже не таке гостре відчуття. Так само назавжди залишилися в серці неповторні краєвиди Партеніда й Морського, Професорського куточка й Лівадії, Алушти й Алупки з її знаменитим Воронцовським палацом, Севастополя й Кічкіне, неповторна феодосійська набережна... Звісно, Крим треба не тільки побачити, а й відчуту. Пригадую здивування кримців, коли я сказала, що вже навіть на сімферопольському пероні відчувається свіже, чисте повітря: вони цього не могли відчувати. Для цього треба приїхати з Києва, або ж Донецька чи Кривого Рогу... Очевидно, те, що помічаємо ми, не помічають ті, хто постійно мешкає в Криму. Тож окрема вдячність Ялтинському Будинку творчості Національної Спілки письменників України, яку, очевидно, поділяють й інші письменники – ті, хто мав щасливу нагоду бодай трохи подихати цілющим кримським повітрям. Саме Крим залишив у моїй душі чимало яскравих (зокрема й екстремальних) вражень, цікавих сюжетів, які, можливо, надихнуть колись на окрему книгу.

Саме ці почуття захоплення Кримом надихнули мене на створення антології “Крим, який ми любимо” – колективного зізнання в любові сонячному півострову. Ідея її створення виникла спонтанно – як порив підтримати територіальну цілісність незалежної України – ранньої весни 2014 року, тоді, коли серце відчуло неймовірну гіркоту

від усвідомлення анексії українського півострова. Моя любов до цієї щедрої землі, якій я безмежно вдячна за всі свої фізичні й духовні зцілення, не вміщалася в серці, тож коли її цинічною рукою агресора відривали від України, спогади сколихнули душу й потребували якогось емоційного виходу. Таку перспективу давало мені хіба художнє слово, творене визначними майстрами пера.

Але все ж спершу написалося кілька емоційних сторінок із домінуванням обурення, які я тоді чомусь ніде не надрукувала (натомість у мас-медіа опублікувала статтю “Дух, злютований з мечем: Тимчасова окупація очима Альбера Камю”, № 239–240, *День* (19–20 грудня 2014 р.)), з часом просто про них забула й лише щойно знайшла в своєму електронному архіві. Тож посеред елегантного тексту про любов до Криму дозволю собі такий емоційний відступ (як вставний фрагмент) – за текстом, збереженим у комп’ютері від березня 2014 року.

За московським часом

Крим: рефлексії на тему

3 30 березня 2014 р. Крим живе за московським часом. Це переведення годинникових стрілок “на Москву” має не тільки фактичне, а й символічне значення: це знак повернення у Радянській Союз, реанімація його імперських і світоглядних засад під рубіновими зірками Кремля (пам’ятаєте, як їх, ці зірки, пафосно оспівували естрадні співаки й народні хори за радянської влади). Риторика тиску, диктату, примусу, погроз, шантажу, що лунає з боку Кремля, свідчить хіба про те, наш “старший брат” ніяк не позбудеться комплексу історичної меншовартості – звідси й риторика самоутвердження через приниження, поменшення іншого, й інстинкт руйнації і грабунку (територій, культурних цінностей, людських доль), тоді як ми, українці, важко, з великими потугами, з гіркими втратами таки позбуваємося власного комплексу меншовартості колись нібито “молодшого брата”. Майдан і анексія Криму Росією стали потужним стимулом національної самоідентифікації для мільйонів громадян України. Чого вартий лише національно свідомий, ба навіть викличний в нових умовах “територіальної передислокації” вчинок частини студентів Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисло-

вості: крім сліз зворушення і почуття гордості він викликає ще й певні надії на те, що Кримський півострів не перетвориться на остаточний “острів зради” й не розчиниться у всезагальному “одобрямс”, культивованому путінським режимом.

У цьому контексті риторика навішування усім поголовно ярликів на кшталт “бандерівців”, “націоналістів”, “радикалів”, “бандитів” не просто шокує своїм примітивізмом, а й дивує заяложеністю “прийомів”, які, здавалося б, у наш модерний час, коли в світі толеруються зовсім інші принципи співжиття, давно би мали піти у небуття. Ось, для прикладу, один епізод із минулого, який показує “механізм” застосування таких “прийомів”. У листі Василя Стуса із заслання (а відбував він друге позбавлення волі у Магаданській області) від 26.03.1979 до дружини описується такий факт (цитую мовою оригіналу): “Такі новини маю: 15.3 в районній газетці нова стаття А. Долмашец «Это страшное слово – война». Там дві галичанки, здається, вивезені на Колиму в 40 р. через гріхи батьків, пишуть про жахи війни, а потім – ні сіло, ні впало – про мене: «Я как прочитала в «Ленинском знамени» об этом Стусе, так ахнула: как и бандеровцы, мечтает о «Самостийной Украине». Скажите на милость: за какие права человека он борется, что нам еще надо? Да дайте ему сегодня в руки оружие, он вместе с теми недобитыми бандеровцами будет резать, грабить, убивать. Той же он породы, хоть и интеллигент вроде бы. Знаю я таких. Это сейчас они овечьей шкурой прикрылись. А чуть что – хуже фашистов будут. Много мы с ними возимся. Уговариваем, перевоспитываем... Нет, все они, эти стусы, и ему подобные – враги Советской власти» (книжка “Листи до сина”, 2001, с. 127). І це – про Василя Стуса, котрий під час слідства, окрім написання власних поезій, переклав світову класику, зокрема переклав понад 100 віршів Гете, в ув’язненні перекладав Рільке, читав Ейніштейна, писав власні вірші-одкровення, розмірковував про поетику Марини Цветаєвої й Бориса Пастернака, аналізував європейську літературу, вибудовував свої філософські концепції...

Впізнаєте риторичу? Відчуваєте давні кліше? Якимось дивним чином “бандерівська” тема переплітається з темою війни... Аж ні, маємо тут слово, яким вони “склесні”: страшне слово “фашисти”. Це – жахливий подих минулого. А ось дивним чином озивається й сьогодні: ріже серце рядок із недавнього електронного

листа однієї кримчанки, людини нібито інтелігентної, покликаної фахом оберігати музейні скарби, котра так само кохається в російській, європейській літературах: “Дай Бог шитобы не было фашистов” (правопис збережено). “Эти стусы, и ему подобные”, іншими словами, “фашисти” – у трактуванні моєї адресатки, – це науковці з Києва й Львова, викладачі Києво-Могилянки, поети, музиканти, художники, філософи, відомі всім герої Небесної Сотні й цілком безіменні – перелік людей цієї Стусівської “породи”, інтелігентів, котрі стояли на Майдані, можна продовжувати безкінечно...

Що ж, мигдаль, цвіт якого уморотворює моїх кримських знайомих і заколисує їхнє сумління тоді, коли на кордонах із Україною нагромаджено російські війська й демонстративний брязкіт зброєю вражає відкритим цинізмом, а тривога не покидає жодного з нас, “материкових” громадян, як і курчат, – по осені рахують... Подиву гідний егоїзм вибору “історичної справедливості” й сумнівної ейфорії “перемоги” ціною сотень тисяч трагедій інших людей – за це заплачено (і ще буде заплачено) розбитими долями біженців, втраченими домівками, втратою роботи, нестабільністю, тривогою, слізьми... Рахунок уже розпочато – московський годинник вицокує його з безжальністю метронома.

... А тепер – із царини приємного. Думається, чи не найбільшим брендом може стати найближчим часом народження традиції презентувати друзям, знайомим (а найкраще – кримчанам!) набір шоколадних цукерок Житомирської кондитерської фабрики “Житомирські ласощі” під назвою “З любов’ю з України” (“With Love from Ukraine”) із картою України (у повному її територіальному складі) – на ошатній, соняшникового кольору, коробці. Це не тільки “солодке” нагадування про Крим як чорноморську перлину України, а й красивий візуальний, енергетично потужний посил того, що Крим був, є і залишиться у складі неділимої України. Краций (естетично-патріотичний!) дарунок нині годі знайти.

...Але повернімося до антології. Ясна річ, це була не перша антологія творів про Крим. Увагу завжди привертала й привертають “кримські” антології, де сконцентровано кращі зразки художньої літератури. Серед найбільш відомих – антологія “Поэзия Крыма. Сборник стихов русских поэтов” (Москва, 1909), антології, впорядковані А. Маркевичем – “Крым в русской поэзии”: Сборник стихотворений (Сімферополь, 1897, 2-е вид. 1902), С. Щипачовим –

“Крым в современной поэзии” (Крымское государственное издательство, 1930), П. Дегтярьовим – “Волшебный край. Сто стихотворений о Крыме” (Сімферополь (Крым), 1969), І. Тучковим “Заветный камень. Антология стихов о Севастополе” (Сімферополь (Таврія), 1983), Оксаною Івасюк, Валентиною Бузинською “«Наче з арфи золотої...» Українські письменники про Крим” (Сімферополь (Бізнес-Інформ), 2004), В. Гуменюком “Кримські мотиви у новій українській літературі” (Сімферополь (Таврія), 2007), Д. Кононенком “Люблю тебе, мій Криму. Вірші українських поетів про Крим” (Сімферополь (Доля), 2008). І навіть – “Крым: антология антологий” (упорядкування, передмова і примітки А. Рудякова; К. (Грамота), 2004), до якої ввійшли три збірника відомих російських і українських поетів, упорядкованих А. Маркевичем (1897, 1902), С. Щипачовим (1930) і П. Дегтярьовим (1969). Помітним явищем у культурному житті незалежної України став, зокрема, вихід антології кримськотатарської поезії “Окрушина сонця / Кунештен бир парча”, упорядкованої перекладачем Миколою Мірошниченком та кримськотатарським поетом Юнусом Кандимом (Вступна стаття М. Мірошниченка, К. (Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України), 2003), яка дає цілісне, панорамне уявлення про літературу кримськотатарських поетів, репрезентуючи ціле сузір’я імен доти не відомих нам митців. Звісно, кожна з цих антологій має свою специфіку, свій колорит, своє змістове наповнення (перелік імен і тематичний добір) і відсвіт того часу, в умовах якого створювалася.

Однак антологія, якій я дала просте й усім зрозуміле “ім’я” – “Крим, який ми любимо” – це спроба розповісти про наш сонячний півострів трьома мовами – українською, кримськотатарською і російською, ввести до кола авторів, що оспівували Крим, нові імена, не включені до попередніх антологій, зокрема й поетів, репресованих радянською владою. Одним із аргументів стало бажання “задокументувати” український профіль сонячної Тавриди талановитим художнім словом, послати у світ потужний енергетичний імпульс нашої спільної любові до цієї невід’ємної частинки України. Колективне зізнання в любові землі, яка має багату історію й культуру, – це як колективна молитва: воно має той потенціал, який, переконана, здатний відновити деформований чужими пристрастями й амбіціями український світ у його територіальній цілісності.

Вона створювалася не за принципом особистої лояльності чи симпатії упорядника: критерієм було розмаїття, цікавість і, головне, порух любові авторів, які репрезентують усі куточки України. Ідея знайшла гарячу підтримку літературного співтовариства. На пропозицію упорядника надсилати поезії, прозу (короткий жанр), публіцистику відгукнулася чимала кількість як членів НСПУ, так і аматорів, з-поміж яких – і уродженці чи мешканці Криму. Бачилося доцільним включити до антології твори класиків української літератури, однак загалом переважає доробок наших сучасників (українською, кримськотатарською та російською мовою). Перевага надавалася творам, які оспівують красу й природу Криму, проте було включено й твори авторів, які відгукнулися на факт окупації Криму гострим словом поезії публіцистичного звучання: любов має різні виміри. Щиро вдячна всім, хто розділив зі мною мою любов до Криму й відгукнувся на ідею своїми творами, а особливо – колективу видавництва “Пульсари”, яке щиро перейнялося задумом і з ентузіазмом його реалізувало, а також усім, хто допомагав мені: порадою, книжкою, ілюстраціями, моральною підтримкою. Вдячна також авторським колективам збірників “Крим крізь віки” (К., 2014) та “Наш Крим”, випуск I (К., 2015), чії праці дозволили наповнити мое дослідження неспростовними історичними фактами.

...Із здивуванням і певною розгубленістю довго розглядала конверт із листом від одного з авторів цієї антології. Точніше, поштові марки на ньому. Зворотна адреса – кримська. Марки – російські: московський кремль, казанський, астраханський... Россия... Russia... – значиться на кожній із них. Так, свідомість не сприймає реальність сьогодення. Адже там залишилися наші люди, з-поміж яких і українські патріоти, які (я так думаю), мусять наклеювати ті марки з затамованим душевним болем.

Звісно, всі ми в чомусь завинили перед Кримом, насамперед високопосадовці. Але й інтелігенція, науковці в тому числі. Знаю: іноді кримцям було легше достукатися до Москви, ніж до Києва. Чого вартий тільки один яскравий факт: скільки місяців не оббивав високопосадовчі пороги в столиці Валерій Циганник, який очолює (очолював?) музейний комплекс в Алушті, з проханням, аби саме Україна знайшла можливість переправити з Франції до України безцінні архіви письменника Шмельова (вивезені в ті лихі роки з Криму), йому нічого не вдалося “випросити”. Натомість після ос-

таточної відмови Києва Москва (Російський фонд культури) за три дні перевезла чартерним рейсом ці скарби до своїх архівів, де вони нині й знаходяться. На міжнародні Шмельовські читання у Професорському куточку під Алуштою (учасницею яких я неодноразово була), що їх з такою любов'ю до своїх земляків організували кримці, а промотором був той же Валерій Циганник, чомусь завжди охочіше їхали москвичі, тверці, магаданці, пермяки і т. п., аніж кияни³³, – їхали не просто так, а з великою “гуманітарною допомогою”: паками друкованої продукції з цілком виразним і далекосяжним ідеологічним спрямуванням. Реалізували свою “місію”? А наші зусилля були такими непростимо малими... Адже були там і чудові люди, з-поміж яких багато ентузіастів своєї справи, особливо у царині культури, науки. Вони чимало робили для того, аби Крим став кращим, завоював серця українців, зокрема й киян.

Однак татари кажуть: світ людей – точильне колесо, воно вигідне тому, хто вміє ним керувати, – і ця народна мудрість вселяє надію, що сугестивна сила нашої любові має таку позитивну енергетичну потугу, що жодним темним силам її не перемогти. Кримська земля варта нашої щирої любові й спільних зусиль – не забуваймо про це. Зізнаюся, мені дуже шкода тих людей, котрі ще не встигли познайомитися з Кримом. Але, сподіваюся, в них усе попереду: земля сонячної Тавриди у складі незалежної України відкрисе перед ними всі свої принади й таємниці.

P.S. І насамкінець – знову апеляція до цитованих слів із книжки В. Стуса “Листи до сина”, де йдеться про те, що в наративі російських “братів і сестер” “бандерівська тема” переплітається з темою війни – і ця безпідставна риторика на адресу українців “склесна” страшним словом “фашизм”... Цей жахний подих минулого ми повною мірою відчули у сьогодні – 24 лютого 2022 року, коли РФ віроломно, без оголошення війни, напала на незалежну Україну, явивши всьому світові якраз своє власне, справжнє фашистське нутро... На жаль, гіркі передбачення справдилися... Але ми – непереможні! Україна здатна себе відстояти й відродитися в новій якості країни-переможця.

³³ Див., зокрема: ВАЛЕНТИНА НАРІВСЬКА, *Поле культури – одне для всіх*. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/valentina-narivska-pole-kulturi-odne-dlya-vsikh>.

ДЕНЬ КРИМУ В КИЄВІ

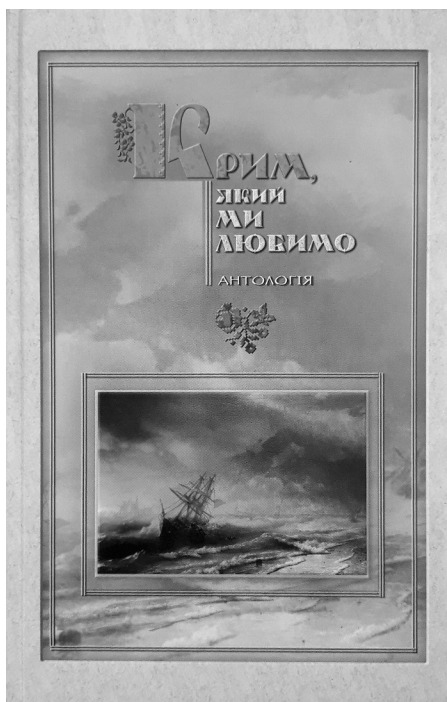
Довідковий прес-реліз:

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Національна Спілка письменників України, Університетське видавництво “ПУЛЬСАРИ” за підтримки департаменту суспільних комунікацій Київської міської держадміністрації ініціювали проведення 15 листопада 2016 р. “Дня Криму у Києві” під гаслом: “Науковці та письменники про Крим”.

Поштовхом та підставою для проведення цього заходу став вихід антології “Крим, який ми любимо”, виданої на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою “Українська книга” 2016 р. столичним Університетським видавництвом “ПУЛЬСАРИ” (автор ідеї, упорядник і автор вступної статті доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Людмила Тарнашинська).

“День Криму в Києві” розпочався з участі наукового співробітника Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, одного з авторів антології “Крим, який ми любимо” **Алли Дйби** в ранковій програмі “Ранок по-київськи” ТРК “Київ”, яка анонсувала заплановані події й розповіла про створення антології.

До круглого столу було запрошено депутатів Верховної Ради України, членів Комітету з питань прав людини,

національних меншин і міжнаціональних відносин 1-го Голову Меджлісу кримськотатарського народу **Мустафу Джемільєва** та його наступника на цій громадській посаді **Рефата Чубарова**, голову Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності **М. Княжицького**, а також науковців більшості академічних Інститутів, з-поміж яких – автори збірників: “**Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях**” (Відп. ред. В. Смолій. – К. (Інститут історії України НАН України), 2014), “**Наш Крим**”, випуск I: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму (За ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2015), “**Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015 рр.)**” (К. (“Кліо”), 2016).

Круглий стіл науковців “**Крим: ретроспективи й перспективи**” відбувся **15 листопада** у конференц-залі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Учасників і гостей зустріла запальна музика кримськотатарської “хайтарми” у виконанні музикантів оркестру Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві. Відкрив Круглий стіл і запросив гостей до цікавої й конструктивної розмови заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України кандидат філологічних наук **С. Гальченко**. Далі слово було передано організатору Круглого столу та його ведучій провідному науковому співробітникові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України доктору філологічних наук, професору **Л. Тарнашинській**.

Участь у розмові за Круглим столом узяли директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського доктор історичних наук **Г. Папакін**, докторант цього ж Інституту **Д. Гордієнко**, які говорили про Кримський дипломатарій та джерела до вивчення історії Криму; науковці Інституту історії України НАН України: завідувач відділу доктор історичних наук **С. Кульчицький**, старший науковий співробітник кандидат історичних наук **О. Бажан**, науковий співробітник кандидат історичних наук **Т. Бикова**, котрі висвітлили різні питання історії Кримського півострова ХХ ст., зокрема економічні та соціокультурні аспекти входження Криму до складу України, боротьбу кримських

татар за повернення на історичну батьківщину впродовж 50–80-х рр. ХХ ст. та ін. Директор Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України кандидат філологічних наук **О. Богомолов** окреслив актуальні проблеми дослідження корпусу кримських проблем, а провідний науковий співробітник цього ж Інституту кандидат історичних наук **М. Араджионі** розповіла про депортацію кримських греків у 1944 р. Ректор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві (з 2016 р.), у минулому – заступник Голови Ради міністрів Криму, проректор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, перший заступник голови Севастопольської міської держадміністрації, перший заступник Постійного Представника Президента України в Криму, доктор філологічних наук професор **В. Казарин** наголосив на “більшій точці” дослідження кримської проблематики, зосередивши увагу на перспективних моментах теми повернення Криму до складу незалежної України. Цікавими були також виступи координатора Таврійської гуманітарної платформи **А. Іванця**, дійсного члена НТШ (Кримська філія НТШ), члена НСПУ **Петра Вольвача**.

У конструктивній розмові довкола кримських проблем порушувалися також питання депортаційної політики радянської влади на Кримському півострові в роки Другої світової війни та в післявоєнний період, проблеми репатріації, адаптації та інтеграції кримських татар в український соціокультурний і політичний простір.

Учасники Круглого столу мали можливість ознайомитися з науковими напрацюваннями своїх колег з інших академічних Інститутів, знайти спільні точки дотику для майбутніх спільних наукових проєктів.

Цього ж дня о **16 год.** у приміщенні Національної Спілки письменників України відбулася **презентація антології “Крим, який ми любимо”** (“ПУЛЬСАРИ”, 2016, упорядник Л. Тарнашинська) за участю авторів книжки, а також письменників, науковців, студентів Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в Києві.

Головувала директор Університетського видавництва “ПУЛЬСАРИ” **Лариса Копань**. Слово мали голова Національної Спілки письменників України **Михайло Сидоржевський**, автор ідеї, вступ

ної статті та упорядник антології **Людмила Тарнашинська**, відомий письменник і громадський діяч **Дмитро Павличко**, головний редактор часопису “Всесвіт”, кандидат філологічних наук, докторант Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України **Дмитро Дроздовський**, автори антології – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка **Юрій Ковалів**, доктор наук із соціальних комунікацій, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, професор кафедри української преси Львівського національного університету ім. І. Франка **Ігор Павлюк**, доктор філологічних наук викладач Київського національного університету харчових технологій **Наталя Науменко**, письменники **Софія Майданська**, **Станіслав Шевченко**, **Валерія Богуславська**, а також кандидат філологічних наук **Олексій Зарецький**, письменник **Вадим Пеп** та ін.

Презентація пройшла в теплій атмосфері. Автори антології й виступаючі ділилися своїми враженнями від нового видання, своїми тривогами з приводу майбутнього Криму, читали свої вірші на кримську тематику.

Крим: ретроспективи й перспективи

(матеріали Круглого столу)

С. Гальченко: Я більше сорока років працюю в архівно-музейній сфері. Моя робота почалася в Архіві-музеї літератури і мистецтв України і я в середині 70-х років відкрив невідомі для себе документи. Ми одержали від Спілки письменників України архів (так би мовити, службовий архів: листування, особові справи письменників), а в кожному архіві є “спецхран”, спецслужба, відповідні органи контролю, але доки та спецслужба не взялася перевіряти архів, я поперед них пройшов і натрапив на масив документів кінця 40-х – початку 50-х років, листів про вивезення із Криму татар. Ясна річ, я перечитав, передивився і був приголомшений, вражений, бо я про це нічого до того часу не знав. Ясна річ, що ці документи [згодом] “засунули” у спецфонди. Сподіваюсь, що зараз їх розсекретили і вони будуть доступними для наших науковців. Я думаю, що і це видання – це початок роботи [в цьому напрямі],

або, вірніше, продовження, бо, ми знаємо, що і Микола Мірошниченко видавав, хай не антології, але поетичні збірники про Крим, [були і] документальні видання... Ще як я навчався у Київському педінституті 1966 року, тоді вперше з Узбекистану приїхали студенти, яких готували на відділенні російської мови і літератури, готували на вчителів російської мови і літератури, але серед них були татари! І тоді я теж [здивувався], яким чином татари – з Узбекистану? Ті юнаки, дівчата, вони вже народилися в Узбекистані. І коли я їх розпитував, що це значить для їхніх батьків, вони фактично на цю тему нічого не говорили.

Сьогоднішня подія дуже цікава тим, що ми маємо живу книжку і автора цього проекту. Тому я з приємністю за дорученням Миколи Григоровича Жулинського передаю слово Людмилі Броніславівні і сподіваюся, що наша розмова буде і цікава, і конструктивна...

Л. Тарнашинська: Дякую. Я відразу внесу уточнення, що це не презентація, це конкретна розмова істориків. Така “зухвала ідея” виникла саме тому, що тема Криму виходить, власне, поза межі художньої літератури, і коли я писала свою передмову до цієї антології, я користувалася працями істориків, за що я їм дуже вдячна, і там, в книжці, висловлена теж їм подяка. Це видання “Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях” і “Наш Крим”, випуск I, які мені допомогли з історичними джерелами, щоб ця передмова набула історичної конкретики. Але, все таки, я не історик, і вибачте це моє зухвальство: провести такий круглий стіл... Але виникла така ідея певним чином розмежувати емоційно-художній рівень цієї події і науковий, окремо зробити презентацію в спілці письменників, і окремо – конкретну розмову в Інституті літератури про проблеми Криму, які дуже гострі і дуже актуальні. Я невимовно вдячна тим, хто відгукнувся на моє прохання прийти. Мені було дуже приємно, що науковці так зацікавлено поставилися до цього, і мені приємно, що прийшли, здається, всі ті, хто обіцяв. Запрошували також Мустафу Джемільєва та Рефата Чубарова, Миколу Княжицького... Можливо, Чубаров підійде, обіцяли...

Назріла потреба поговорити про ситуацію в Криму, перспективи й шляхи його деокупації, а також про те, що вже зроблено на-

уковцями з кримської проблематики і якими могли би бути наші подальші зусилля у цій справі.

Я думаю, першим запросимо до слова директора Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського доктора історичних наук Георгія Володимировича Папакіна. Він прийшов до нас із темою “Кримський дипломатарій”.

Г. Папакін: Дякую за надане слово. Хочу ще раз подякувати за запрошення. У нас проходять щорічні конференції, де ми створили своєрідний дискусійний майданчик для науковців з метою обговорення проблем Криму [, під час яких порушується багато питань...]. Але я сьогодні хотів би зупинитися на проблемі “Кримський дипломатарій”. Ця проблема є джерелознавчою, географічною, історичною і має два виміри. Перший – це спроба (а власне – дуже тривалий процес) реконструювання історичного архіву Криму. [Другий – це створення бази даних вже оприлюднених актів Кримського ханату]. Реконструювати архів потрібно тому, що він, фактично, зараз не існує. Різні є відомості, куди він подівся упродовж XVIII – початку XIX століття. Є свідчення, що його спалили, двічі причому... Але є свідчення, що постраждало при цьому (всі знають, що рукописи не горять) не все, і значна частина була вивезена в Росію, де перебуває й досі з певних політичних причин. Чому? – тому що російська і радянська влади дивилися на кримських татар як на “степових хижаків”, які нічого культурного, історичного не могли зробити, і, власне, їх письмова спадщина підлягала або знищенню, або забуттю. Тому є важлива потреба у такому реконструюванні даного архіву, ну і, з географічної точки зору, проєкт “Кримський дипломатарій” – це, власне, проєкт публікацій тих джерел, які ми маємо на сьогодні, які є в рукописах, які можна виявити у різних архівах, починаючи від України (звичайно, Росія, а також і Польща) [і закінчуючи] Італією, генуезькими колоніями, навіть Грецією... У всіх цих країнах є матеріал, пов’язаний з життям Криму, з історією Криму, тому йдеться про таку пошукову програму “Кримський дипломатарій”, яка передбачає пошук і оприлюднення актів найвищої державної влади Криму – Кримського ханату, авторами якого були і сам хан, і його найближчі родичі (хан), і особи жіночої статі (валіде, султанки)... Всі вони вели досить активне дипломатичне листування.

Всі ці відомі на сьогодні документи можна поділити на такі три великі групи, як: *дипломатичні документи* (це та група, яку зараз найлегше розшукати, тому що їх багато залишилося, вони зараз зберігаються навіть в російських архівах; це дуже багато документів: листування кримських ханів і московських князів, потім царів), *внутрішні законодавчо-нормативні документи*, пов’язані зі здійсненням верховної влади, а також дуже цікаві *документи внутрішньої економічно-господарської діяльності*, в яких регламентувалися права і обов’язки підданих, дуже цікаві документи, пов’язані із транзитною торгівлею (порти звітувалися перед ханськими намісниками, і за цими документами можна здійснити реконструкцію всієї торгово-економічної діяльності тогочасного Криму).

Я вже сказав, що перший напрямок здійснення проєкту “Кримський дипломатарій” – це створення програми пошуку автентичних кримських актів в українських і закордонних архівах. Не буду перераховувати всі ці архіви і всі ці країни. Другий напрямок – це реалізація проєкту “Кримський дипломатарій” шляхом створення бази даних вже оприлюднених актів Кримського ханату. Це проведення повної ревізії вже опублікованих джерел і зведення їх до повної бази даних, яка може показати нам ті відомості, які ми вже маємо на сьогодні.

Археографія Криму має давню історію. Вона починається з ХІХ століття. Багато документів видано було в Росії, у Франції, тому їх усі потрібно зараз передивитися і створити таку базу даних. Але я свідомий, що на шляху здійснення програми “Кримський дипломатарій” є дуже багато бар’єрів. Перший із них – це мовний бар’єр. У нас обмаль фахівців, які знають ті мови, якими користувалися в діловодстві Кримського ханату, а це і османо-турецька, і кримськотатарська, і джагатайська, яка була своєрідною латиною або койне середньовічної Азії. До речі, це та проблема, яка стоїть на заваді і здійсненню другого завдання – це створення бази даних, тому що кримськотатарські документи опубліковані різними мовами (російською, польською) і не завжди відповідають тому оригіналу, який був надісланий з Криму. Труднощі перекладу були дуже серйозні і того часу, і зараз. Потім, ментальне сприйняття цих документів не завжди було адекватне. Тільки той самий

ярилик – це сукупність джерельної інформації, яку треба було прочитати, а не просто текст, який викладений на папері. І, нарешті, ще одна дуже серйозна проблема – це часові межі, які відділяють нас від того періоду, оскільки документи мають властивість втрачатися, особливо, якщо вони не зберігаються в державних архівах, а були в якихось приватних колекціях. Тому цей часовий фактор примушує нас взятися до цієї проблеми вже негайно.

Оприлюднення документів багатомістової кримськотатарської державності стане неспростовним доказом статусу кримськотатарського народу як корінного народу Криму і України, народу з багатим задокументованим минулим, давньою цивілізацією, розкриття внеску якої до загальної історії людства ще попереду. Тому я закликаю всіх учасників нашого круглого столу підтримати цей проект. Зараз ми створюємо ініціативну групу, в яку входять дослідники з різних країн: з України, з Угорщини, з Туреччини... Це перший крок. Далі ми вже будемо випрацьовувати конкретну концепцію цього “Кримського дипломатарію”, двох (чи, навіть, трьох) напрямків його розвитку, і, найголовніше, – це збирати відомості про всі наявні документи Кримського ханату і про всі опубліковані документи. Дякую за увагу.

Л. Тарнашинська: Дякую, Георгію Володимировичу. Мені дуже приємно, що прийшла така “ударна група” з Інституту історії України підтримати нашу акцію. До речі, всі наші заходи сьогодні проходять під таким гаслом: “Науковці і письменники про Крим”. І до слова запрошується завідуючий відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії НАН України, доктор історичних наук Станіслав Владиславович Кульчицький. Правда, не знаю, яку тему він оголосить, але, думаю, що вона ввійде в контекст нашої розмови.

С. Кульчицький. Дякую. Я теж не знаю, з якою темою я виступлю. Але тема круглого столу – “Крим: ретроспективи й перспективи”. Мабуть, це і треба нам обговорювати. В принципі, Академія наук, яка ігнорується нашим урядом в останні роки, особливо в останні місяці, все ж таки продуктивно працює, особливо її гуманітарні інститути, тому що їм не потрібно якоїсь особливої техніки, яка вимагає фундаментальних витрат... Є у нас авторучка, є

комп’ютер, ось ми і працюємо, і не можемо не працювати, тому що це і наша професія, і наше хобі. І все наше задоволення – в тому, щоб відповідати на заклики, на поклики суспільства і досліджувати те, що його хвилює. Зараз суспільство хвилює Крим і Донбас. Ми в кількох відділах зараз підготували цілий ряд книг, присвячених і Криму, і Донбасу. У нас і в цьому, і в минулому році вийшла навіть ціла серія невеликих праць, присвячених цим періодам і цим територіям. Раніше ми цим ніколи не займалися, хоч у нас є відділ регіоналістики, і зараз він теж націлений на дослідження цієї проблематики... Ми зараз не займаємося ні Закарпаттям, ні Волинням, ні іншими регіонами, але – Кримом і Донбасом. Вийшла у нас з Ларисою Якубовою в цьому році у видавництві “Кліо” книжка про Донбас. Слава Богу, що вона була профінансована у графі соціально значущих видань. В майбутньому році це видавництво буде видавати нашу з Л. Якубовою книгу про історію Криму, починаючи з кінця XVIII століття, тобто відтоді, відколи Крим увійшов до складу Російської імперії. Ми з Л. Якубовою зараз працюємо над цим проектом. Це дуже відповідальне і, ясна річ, дуже актуальне завдання. Навіть тоді, коли ще все було нібито тихо і спокійно, до Революції гідності, до 2014 року, ми вже зрозуміли, що треба досліджувати окремо Крим. Наш відділ досліджує міжвоєнний період, коли Крим був у складі Російської федерації. Але, все ж таки, ми зорієнтували його в русло сучасних проблем, зокрема питань автономії Криму.

Тут сформульовано так “ретроспективи і перспективи”. Ясна річ, що історики за своїм фахом досліджують минуле, але й досліджують ті тенденції, які залишаються в теперішньому часі і які можуть залишитися в найближчому майбутньому. Тому більшою мірою, ніж будь-які інші фахи, історики є також певною мірою культурологами. Тобто, ми можемо щось сказати і про перспективи, які стосуються тієї чи іншої проблеми, в даному разі – проблеми Криму.

Ясна річ, що перша проблема, коли ми говоримо про Крим, – це, коли Крим повернеться до України. Тут, ясно, що ми і шукаємо причини того, що трапилося у 2014 році, і знаходимо помилки і прорахунки наших урядів, починаючи ще від уряду гетьмана Павла Ско-

ропадського, який поставив питання про приєднання Криму до України... Але Центральна Рада від Криму відмовилася, тому що вона мусила показати на географічній карті кордони України, яких не було, тому що Україна була розділена між двома імперіями – Австро-Угорською і Російською, і Центральна Рада використовувала етнографічний принцип для того, щоб позначити ці кордони, бодай губернські території (їх виявилось дев'ять), в яких переважає українське населення, а ось у Таврійській губернії українське населення переважало лише у трьох повітах материкової частини і займало тільки третє місце за чисельністю у п'яти повітах півострова Крим, і тому Центральна Рада відмовилася від Криму. Але Таврійська губернія, яка існувала 114 років, була, з економічної точки зору, нероздільним явищем. Скоропадський це дуже добре усвідомлював, але, на жаль, йому не вистачило часу для того, щоб повернути Крим Україні, бо й сама Україна в той час уже була окупована більшовиками... і у 1920–30-і роки Крим був відрізаний від України. Тут, у київських архівах, навіть нічого не збережено із періоду міжвоєнної історії Криму. У нашій академічній бібліотеці на Володимирській дуже велика колекція багатотиражок, але там нема тих багатотиражок, які видавалися в Криму. Це така лакуна, яку дуже важко тепер заповнити, оскільки наші можливості їхати зараз в Москву, щоб там працювати в архівах, зараз дуже зменшилися (і у фінансовому, і в політичному аспектах).

Ми підготували (думаю, Бажан про це скаже) фундаментальний, більш як 1000-сторінковий збірник, який присвячений історії Криму. Ця книга вийшла невеликим тиражем у видавництві “Кліо” і висвітлює чимало важливих питань. Якщо ж дивитися на перспективи, коли Крим знову ж таки буде повернений Україні, то я не хотів би робити жодних оптимістичних прогнозів, бо Росія не може змінитися, і найближчі роки, і десятиліття ми будемо мати справи з такою нашою Північною сусідкою, якою вона є сьогодні. Просто, починаючи з 2014 року ми ясно відчуваємо, що Україна – це Україна, а Росія – це Росія. Ми часто критикуємо другого президента України, але, коли Л. Кучма видавав у Москві свою книгу і заглавив її так, як дівчина хотіла заглавити свою книгу в бібліотеці газети “День”... Він підхопив цю назву, і книжка в бібліотеці

газети “День” вийшла під іншою назвою – “Дві Русі”, якщо хтось дивився цю книгу, а книга “Україна – не Росія” стала колосальним ляпасом для тих російських очільників, яких Л. Кучма не хотів образити, але не здогадався, що так може бути. Тепер же розведені всі мости. Залишається лише, як символ, арка дружби народів, яку ще в далекі-далекі часи кияни іменували не інакше, як ярмо. І це, дійсно, було ярмо. Навіть тоді, коли Крим уже після 1954 року був у складі України, це було лише формально, юридично... До речі, я писав колись книгу з історії Академії наук до 70-річного чи 80-річного ювілею, можу сказати, що, коли Крим був уже частиною України, то наша Президія звернулася до Президії Академії наук СРСР і спитала, коли ж ви нам віддасте Нікітській ботанічний сад, коли ж ви нам віддасте знамениту Кримську обсерваторію, то вони сказали, що вони у віданні Академії наук СРСР і залишаться у цьому віданні, це не ваше. Взагалі, ви знаєте, що більша частина важкої промисловості України була союзного підпорядкування і багато інших об’єктів, тому Рада міністрів України і ЦК КПУ володіли, керували і управляли не такими вже і великими об’єктами до 1991 року.

Отже, тепер [хотів би продемонструвати] зіставлення в національному аспекті. Населення Криму завжди, починаючи ще від часів Російської імперії, зазнавало колосальних змін. І, в першу чергу, ці зміни торкалися кримських татар. Не всім відомо, що зараз у складі (тобто, в кордонах) Туреччини близько 5 мільйонів кримських татар – нащадків тих, хто був вигнаний чи добровільно покинув територію Криму, Російської імперії, і влаштувався спочатку в османській імперії, а потім у Туреччині. Вони не забувають, що вони кримські татари. З іншого боку, всіх тих, хто залишився, у 1944 році депортували. Зараз у Крим повернулося більше половини. Але, що робити їм далі? Перед 2014 роком кількість кримських татар і українців (вони, звісно, переважали) усе ж була порівнянна. Але, коли ми бачимо, яка до 2014 року була політична активність кримських татар і українців – то це зовсім незіставні речі. Українці були неорганізовані, практично, вони були русифіковані, більшість із них жила (чи мала родину) в Москві, Санкт-Петербурзі (колишньому Ленінграді)... Ці “московські українці”

були малоорганізовані, поглинуті російською культурою. Зовсім інша річ – кримські татари. По-перше, оскільки їх так тиснули, то вони організувалися, і вони й далі будуть організовані, вони залишаться в Криму і будуть там (не думаю, щоб Росія пішла на повторну депортацію). [Крім того, це молода нація], тоді як російське населення Криму – це, переважно, пенсіонери. Але й український уряд уже після 1991 року, після здобуття незалежності, ставився до кримських татар, чесно кажучи, не зовсім [добре], тобто, солідаризувався більше з росіянами, ніж з кримськими татарами. Тепер зовсім інша річ. Але ця “інша річ” настала тільки після 2014 року, коли Крим ми втратили. Тож тепер ми уже визнали і геноцид кримського народу, яким була його депортація, визнали і кримську політичну організацію (Меджліс), отже тепер позиція українських урядів не така, якою вона була раніше. Але близької перспективи для нового возз’єднання Криму з Україною ми не бачимо, тим більше, що росіяни всіма силами тримаються за Крим.

Отже, наше завдання тепер – це осмислювати нашу “ретроспективу”, яка з’єднувала нас із Кримом, і формувати якісь пропозиції для українського уряду стосовно найближчого майбутнього, оскільки, не треба забувати, що Крим ніколи не буде визнаний світовим співтовариством як частина території Росії, не буде в силу того, що ніколи раніше, починаючи з 1941 року такого не було, а ХХІ століття не визнає примусового приєднання земель, здобутих силою. Ось на цьому я й хотів би закінчити. Дякую.

Л. Тарнашинська: Ми порадились і вирішили, що питання до доповідачів, учасників круглого столу будуть наприкінці, коли, можливо, виникне якась дискусія. Хочу надати слово директору Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

О. Богомолів: Насправді, наш інститут – це інститут імені А. Кримського і, я вважаю, це не випадковість. Я думаю, що це глибоко символічно, і кримська проблематика для нас, насправді, є дуже важливою вже протягом дуже тривалого часу, важливою як для мене, так і для того колективу, який я очолюю. Я думаю, що наш інститут навіть має певну місію в цьому відношенні і повинен вивчати Крим. Уже засновник нашого інституту, Омелян Йосипович Прицак, в своєму науковому житті і в своїй кар’єрі також уособлює

цей сутнісний зв’язок між Кримом і Україною, бо, якщо почитати енциклопедичну довідку про нашого засновника, то можна побачити, що його кваліфікують як тюрколога і водночас як фахівця з історії України. Але, чому це так? Чому не як арабіста чи дослідника іншого сходознавчого напрямку? – Саме тому, що історія українців як нації, історія усіх цих теренів, на яких ми зараз живемо, сутнісно пов’язана з історією багатьох тюркських народів. Один із них зараз називається кримські татари, але він є нащадком багатьох інших також, які жили на теренах всього цього простору, а не тільки Криму. Так, кримськотатарська нація зараз складається з трьох частин. Північна частина – це ногайці. Вона, хоч і невелика за чисельністю, але дуже розмаїта, бо вона є нащадком багатьох тюркських племен і народів. Вони живуть також на теренах України і вони увійшли також у те, що називають “етногенез”, тобто стали складником української нації, північної її частини, і це не фізична антропологія, це засвідчують історичні тексти, велика частина текстів [і в цьому сенсі я підтримую першого співрозмовника]. Навіть кримськотатарська музика, яку ми чули перед виступом, засвідчує цю спорідненість етносів, діалог культур. Вона мені нагадала дещо українське, бо в ній був балканський компонент, який пов’язаний із гуцульським... І все це є частиною цього культурно-історичного простору.

Кордони держав в часі міняються, ми знаємо. Зараз, коли ми говоримо про повернення Криму, є два важливі моменти. Перший. Є держава, наша сусідка, яка зараз заявила, що, нібито, вона має якісь історичні права. Цей факт історично стоїть ні на чому. Історичні права на Крим зараз мають лише кримські татари, які, фактично, заявили себе зараз як складник української суспільно-політичної нації. На цьому ґрунтується, фактично, наш зв’язок із Кримом. Бо Росія, як і всі її права на Крим, це право меча, право шаблі, яке починається у 1783 році, коли була зруйнована кримськотатарська державність. До того часу все, на що покликаються зараз лідери Росії, коли говорять про “колиски християнства” і т. п., це все – міфи. І наше завдання – привертати до цього увагу вчених. Мене часто питають, що ми мусимо зробити для того, щоб повернути Крим? Це питання часто постає під час спілкування з дипломатами і журна-

лістами, які про це стандартно запитують. Відповідь, насправді, зараз є дуже простою. Як кажуть, за своє право можна або боротися (взяти його силою), або купити. Так вчить теорія міжнародних відносин. Так вчить відомий автор “теорії переговорів”, ця фраза дуже широко цитована. Зараз, звісно, ми перебуваємо в такому стані, що, здається, ми не можемо зробити ані те, ані те. Але відповідь є така, нам треба підтримувати градус, нам треба підтримувати це питання таким, як воно є, відкритим. Це не гарантовано, що світ буде такий, і що контекст буде сприятливий. Зараз контекст мінливий. Ситуація міняється дуже швидко. Ми бачимо вибори в Сполучених Штатах Америки, процеси, які відбуваються на Близькому Сході... Цими процесами користується та сама сила, та сама потуга – Російська Федерація, яка хоче на тлі зміни світового порядку покращити свої шанси, ризикуючи своїми ресурсами. І тому друга частина цього питання, – а чи поверне Україна колись Крим? Моя відповідь завжди є такою: це може відбутися кожного дня. Це може відбутися завтра, це може відбутися через місяць, це може відбутися через рік, це може відбутися й через десять років, і це залежить від багатьох зовнішніх чинників, які зараз дуже міняються. В цьому і криється відповідь на це питання, яка є наполовину оптимістичною, а наполовину – песимістичною... Раніше такого не було. Був спокій, був світовий порядок і речі були розкладені дуже чітко. Зараз ситуація міняється дуже швидко, і будні весь час інші.

Що можна робити Україні? В цьому відношенні Україна має працювати дуже активно, і дипломатично, і на всіх інших рівнях (в тому числі й науковому) над тим, щоб це питання залишалося в тому стані, в якому є, і щоб були актуалізовані всі ці речі, актуалізована кримськотатарська тематика, тема кримськотатарської культури. Я дуже вітаю Інститут археографії. Це дуже цікавий проєкт. На жаль, я про нього перший раз чую, але це дуже цікава тема.

Повернись тепер до того, що, власне, робимо ми... Коли я був призначений на цю посаду, постало питання, а що, власне, інститут має в цьому напрямі робити? І, коли мене попросили зробити доповідь на відділенні філософії, історії і права про напрямки подальшої роботи інституту, ми вирішили визначити [як провідний

напрямок] тюркологію, маючи на увазі, що центральною темою і провідним пріоритетом (поряд з китаєзнавчими дослідженнями) в ній буде кримськотатарська тема. Намагаємося це робити. Збільшили цей компонент навіть у кадровому аспекті (тут присутня наша співробітниця, пані М. Араджионі). Також намагаємося допомогти вихідцям з Криму, які не прийняли окупацію Криму і намагалися знайти роботу в Україні, ми, попри всі негаразди, з якими стикається Академія наук, ми постаралися їм допомогти і їх прийняти. У нас зараз працює і представник кримськотатарського народу, який є дуже гарним, перевіреним знавцем старовинної кримськотатарської мови, саме тієї, старої... Я наполягаю, що її треба кваліфікувати не так, як в російських роботах, як староосманську, а як старокримськотатарську, вона є відмінною. Він закінчує зараз дуже цікаву роботу над дуже цікавим твором – це середньовічний документ з історії кримських татар, написаний в поетичній формі. Це дуже вражає. І культурознавчий аспект тут є, і джерелознавчий, і просто художній. Це все дуже цікаво почути. Наша місія зараз полягає в тому, щоб повернути цю [кримськотатарську] історію... Знову ж таки, я дуже вражений цим Вашим проектом, я хочу його ще раз привітати. Тож наша місія – повернути цю культуру, цей шматок світової людської культури й історії всім. Це, так само, має дуже велике політичне значення, бо Україна, нарешті, простягнула свою руку кримськотатарському народу і він є основною сполучною ланкою, яка поєднує Крим із Україною.

Отже, що має Україна зробити, відповідаючи на це запитання. Справжня відповідь полягає в тому, що кожен з нас має зробити щось. Якщо ми зараз зробимо щось (кожен – на свій манер), то ми тримаємо це питання відкритим і ми просуваємося вперед, бо наш зв'язок, це сполучення між Україною і Кримом, воно набуває більшого змісту, стає міцнішим і глибшим. Ось на цій оптимістичній (умовно оптимістичній і конструктивно песимістичній) ноті я хочу завершити свій виступ. Дякую за нагоду.

Л. Тарнашинська: Дякую за Вашу участь. Дуже цікава тема у провідного наукового співробітника цього ж інституту Маргарити Анатоліївни Араджионі – це депортація кримських греків у 1944 році.

М. Араджионі: Я хочу перекинути тематичний мостик від слова нашого директора до свого виступу. Він акцентував увагу на тюркомовній спрямованості наших досліджень, тюркологічній складовій, але, я хочу наголосити, що Кримське відділення Інституту сходознавства було і провідною науковою інституцією, яка займалася візантійською спадщиною, візантійською історією. Саме тому я хочу ще раз акцентувати увагу, що отой зв'язок України з Кримом ми маємо не тільки завдяки кримським татарам, але й завдяки грекам, які мешкають на теренах України, і не тільки тим, що залишилися в Україні, в окупації в Криму, але й тим, що мешкають на півдні сучасної Донецької області і частина яких зараз теж, на жаль, під російською окупацією, але там теж зберігся куточок Криму, тому що ці греки є нащадками тих, виведених наприкінці XVIII сторіччя з Криму, і вони теж зберігають культуру, яка була сформована на теренах Криму, на теренах середньовічного Криму, і там теж ми можемо, подорожуючи, почути “Хайтарму”, яку чудово нам зіграв кримськотатарський ансамбль, і вони вважають її своєю, рідною.

Тож, тема кримських греків, думаю, досить актуальна. Хочу зараз звернути вашу увагу не стільки на візантійський і середньовічний періоди історії Криму, скільки на період XX століття, на історію депортації кримських греків, болгар, вірмен, німців, яка відбулася також за часів Другої світової війни, але фокус, звісно, буде направлений на греків.

Спочатку хотіла би трішки розказати про цю спільноту. Кому буде цікаво, потім можете подивитися карту, на якій позначені населені пункти, де компактно проживали греки напередодні Другої світової війни в Криму. “Пік” чисельності греків на півострові в XX столітті припав на початок цього століття. У період 1918–1920 років в Криму, за різними оцінками, нараховувалось від 25 до 30 тисяч осіб грецької національності, тому що дуже активною була еміграція з Османської імперії, де тоді відбувалися воєнні дії (і, знаємо, що греки досі, як і вірмени, намагаються домогтися того, щоб світова спільнота визнала геноцид греків під час Першої світової війни), і саме тому багато було біженців на території Криму, де працювало аж шість грецьких консульств і консульських пунк-

тів, які намагалися їх якось фіксувати, але ці відомості не зовсім точні, тому 5 тисяч у різних джерелах, у нас є розбіжності.

Із приходом радянської влади почався процес репатріації греків в Османську імперію, коли там закінчилася війна. Було декілька хвиль репатріації, повернення. Але, хоча акцентувати на тому, що за своїми поглядами греки були ліві, прокомуністичні, тому вони досить схвально сприйняли революцію і підтримували на початку радянську владу, аж поки не розпочалися репресії, які теж дуже сильно загоркнули грецьку спільноту. Під час НЕПу греки продовжували займатися своїми традиційними заняттями: у них була дрібна торгівля, ремесло, але під час репресій чисельність греків скоротилася майже на 20 %, тобто напередодні Другої світової війни греків у Криму нараховувалося уже не більше 20 тисяч осіб.

Під час Другої світової війни греки досить активно брали участь у русі опору гітлерівським окупантам. Усього за даними Кримського штабу партизанського руху у лавах кримських партизан було 133 особи грецької національності. Це, може, звучить трохи дивно, не дуже велика кількість, але, якщо ми згадаємо, що, взагалі, кількість кримських партизан в 1941–43 роках була близько чотирьох тисяч осіб, то виявиться, що греки склали близько 3% від загальної кількості при тому, що питома вага греків у всьому населенні Криму була не більше 1%. Серед керівників руху опору було також багато греків. Крім того, дуже багато греків було в підпіллі. Вони були страчені під час Другої світової війни гестапо. Ми знаємо, що навіть декілька грецьких сіл (Пайляр, Лакі, Шахмурза) були знищені. Тож, греки дуже позитивно сприйняли визволення Криму від фашистської окупації. Вони навіть прилюдно здійснювали обряд анастенарії, тобто танцювали на розпеченому вугіллі для того, щоб погасити вогонь війни і відсвяткувати перемогу, яка відбулася в Криму.

Це було 2 червня, і греки тоді не знали, що ще в травні розпочалася процедура підготовки їхньої депортації. Ініціював депортацію Лаврентій Берія, який у доповідній записці Й. Сталіну від 29 травня 1944 року писав: "Після виселення кримських татар у Криму продовжується робота з виявлення і вилучення органами НКВС СРСР антирадянського елементу. На території Криму, вра-

ховано, проживають у даний час болгар (12 075 осіб), греків (14 300 осіб), вірмен (9 919 осіб) тощо. Грецьке населення проживає в більшості районів Криму. Значна частина греків, особливо в приморських містах, із приходом окупантів зайнялася торгівлею і дрібною промисловістю. Німецька влада сприяла грекам у торгівлі та транспортуванні товарів тощо. НКВС вважає за доцільне провести виселення з території Криму всіх болгар, греків, вірмен”. Аргумент, наведений Л. Берією, і звинувачення в колабораціонізмі здається більш ніж дивним, якщо згадати, що ремесло і торгівля для греків Криму було основним заняттям і джерелом існування взагалі (не тільки в період окупації, але й у XIX столітті, і в період радянської влади, бо переважна більшість греків – це було міське населення, а не сільське).

Підготовка депортації. 15 червня 1944 року Лаврентій Берія звернув увагу Й. Сталіна на те, що у Криму було виявлено 310 родин, місцевих жителів турецького, грецького, іранського підданства, які мали на руках прострочені турецькі, грецькі, іранські паспорти (звісно, всі консульства були переведені до Москви, і під час окупації вони не мали змоги подовжити дію цих документів, які потрібно було оновлювати кожні два роки). І Л. Берія просить дозволити виселити їх в один із районів Узбецької СРСР. 24 червня Й. Сталін підписав постанову № 61.00 “цілком таємно”: “Дозволити НКВС СРСР виселити з Криму місцевих жителів турецького, грецького, іранського підданства і спрямувати їх для проживання на час війни (акцентую увагу) в один із районів Узбецької РСР”. Іноземні піддані в кількості 3 652 особи 27 червня були виселені і спрямовані у Курганську область. Серед них переважна більшість людей були грецького походження – 3 531 особа. Потім про них цілком забули (що їх виселили лише на час війни), і вони отримали статус спецпоселенців, незважаючи на те, що вони взагалі не були радянськими підданими. Таким чином, спеціальна комісія НКВС з виселення кримських греків і представників інших національностей провела процес депортації 26–27 червня 1944 року, і вже 4 липня Лаврентій Берія доповідав, що виселення з Криму спецпоселенців цілком закінчено. Усього з Криму в травні–червні 1944 року було переселено 225 009 осіб, у тому числі 15 040 греків. Хоча

в більшості пізніх документів зустрічається інша цифра виселених греків, радянських підданих – 16 006 осіб. Імовірно, цифра зросла за рахунок греків, висланих у депортацію вже після проведення спецоперації. Крім того, до депортованих незабаром приєдналися члени їхніх родин, які воювали на фронтах Другої світової війни: 8 офіцерів (крім старших), 86 сержантів і 465 рядових, – всього 559 осіб. В Криму залишилися греки, які були записані як росіяни й українці, а також деякі грекині, які були одружені із чоловіками-росіянами, які мали “благонадійну репутацію”. Відомо також, що станом на 1 січня 1945 року у Старокримському районі проживало 45 греків, у Білогірському – 79 і т. д. Однак, у переписі населення 1949 року греки в Криму не значилися взагалі. Таким чином, якщо додати до озвучених цифр ще кількість іноземно підданих греків, то загальна кількість депортованих осіб грецької національності складає близько 20 000.

Жертви депортації. Депортовані кримчани зазнали значних втрат за час переселення й облаштування на новому місці. За даними начальника відділу спецпоселень МВС СРСР у цілому було переселено 229 832 особи кримських татар, болгар вірменів, і греків. На момент їхнього переобліку 1948–49 рр. кримчан було всього 185 707 осіб, тобто більш ніж 44 тис. осіб значилися померлими. Тобто 19% від усієї кількості, – акцентую увагу – майже кожен п’ятий з-поміж болгар, вірмен, кримських татар, греків і німців помер у перші 5 років після депортації.

У 1953 р. на спецпоселенні знаходилося 14 760 греків, з них тільки 4 444 були чоловічої статі, всі інші – це жінки і діти, тобто, серед т. зв. “посібників окупантів” жінки і діти склали 70%. 33 особи числилися в розшуку і 241 особа були арештовані за нелояльність або спроби втекти з місць поселення. Географія розселення депортованих греків була дуже широкою: тільки піддані потрапили до Узбекистану, а всіх інших радянська влада намагалася розпорозити по різних областях колишнього СРСР: Казахстані, Узбекистані, Киргизстані, Таджикистані. Причому намагалися розселити у кожному регіоні не більше 100 осіб. Переважна кількість греків була переселена за Урал, у Сибір: це Молотовська, Пермська, Томська, Свердловська, Тульська, Удмурдська, Якутська, Тюменська,

Сахалінська область, Хабаровський край, Комі та ін. У РРФСР було більше 9 тисяч осіб.

Я хочу зацитувати секретну доповідну записку начальника управління МВС Кримської обл. полковника Рижикова, написану 1952 року, коли потроху почали з'являтися проєкти звільнення з місця спецпоселення депортованих з території Криму осіб: “З роз'яснення... отриманого нами стало відомо, що постановою № 5859 з Кримської області підлягало переселенню в Узбекистан кримських татар. Що стосується вірмен, болгар, то з цих національностей по постанові підлягали виселенню тільки німецькі посібники з направленням їх на поселення в Горлівський, Кемерівський. Однак у зв'язку з військовою обстановкою і неможливістю в короткий термін перевірити їхню діяльність на окупованій території в 1944 році були виселені всі болгар, греки і німці за етнічною ознакою. Починаючи з 1952 року в управління МВС Кримської області надійшло 1 955 заяв із клопотанням про звільнення, і вони почали їх розглядати і греки почали повертатися в Крим. Це викликало велике занепокоєння Рижикова, котрий констатував, що якщо вони будуть повертатися і вимагати повернення свого майна, це призведе до небажаних наслідків. Тому він просив, щоб були створені відповідні накази, за якими заборонялося б як грекам, так і всім спецпоселенцям, повертатися до Криму. Тож Кримський обком компартії в 1954 р. звернувся до Кириченка з клопотанням вирішити питання щодо заборони повертатися всім виселеним 1944 р. й проживати на території Кримської обл. Відповідний документ був направлений М. Хрущову 1954 р., тоді з'явилася відповідна постановою Ради Міністрів СРСР. Тільки в 1956 р. депортовані греки формально отримали змогу покидати місця спецпоселення, але всі вони були змушені дати підписку про без права повертатися до Криму. Тим не менш вони намагалися туди повернутися, і робили це нерідко через фіктивні шлюби з жителями Криму, через зміну у паспорті своєї національності, зміну прізвища. Таким чином у 1950–1970-ті рр. в Крим змогло повернутися тільки 8% від кількості депортованих.

Резюмуючи, хочу підкреслити, що 1944 р. з Криму були депортовані всі, за паспортом, греки, а також члени їх родин загальною кількістю близько 20 тисяч осіб.

Влада намагалася зробити все, щоб на півострові забули про депортованих. Одним із таких заходів стала зміна історично сформованої топоніміки. 16 серпня 1944 р. було прийнято рішення про перейменування 995 населених пунктів Криму. Переважна більшість назв були кримськотатарські, але були також 34 грецькі, 46 – німецька, 1 – болгарська назва, 3 вірменські. Тому процес повернення топоніміки – теж є важливим кроком для встановлення історичної справедливості і реабілітації людей, які заснували ці населені пункти й проживали там.

Тому коли згадуються злочини сталінського режиму, не треба забувати, що депортовано не тільки кримських татарів, а й вірменів, греків, німців, болгар, і вони зазнали таких самих страждань, як і кримські татари.

Тому викликає здивування, що нашою державою депортація кримських татар офіційно визнана геноцидом, а депортація за етнічною ознакою інших спільнот Криму – ні. А останні 3 роки ця тема в медійному просторі взагалі замовчується. Факт депортації жителів Півдня – кримських греків переважно до Сибіру, а також незабезпечення теплим одягом, робота на рудниках і шахтах (жінок відправляли на лісоповал, а чоловіки працювали в шахтах і кар'єрах) призвела до високої смертності. Тому майже через 10 років після депортації на 1.01.1953 року кількість греків у місцях спецпоселення становила всього 14760 осіб. Дисперсне розселення греків у багатьох регіонах колишнього СРСР призвело до розмивання спільноти і послаблення внутрішньогрупових зв'язків і взаємодопоміжки. Кримським татарам у цьому відношенні пощастило, тому що вони досить компактно проживали в Узбецькій РСР, а кримським грекам не пощастило, бо вони були розпорочені по великій території східної частини колишнього СРСР і не мали можливості для об'єднання. З огляду на факт депортації й клеймо "посібників німецьких окупантів" греки, які залишилися в Криму, і ті, яких було переселено, намагалися не афішувати своєї національності і не говорити рідною мовою, що призвело до асиміляції й акультурації. Повернутися на півострів після депортації змогли тільки 16% греків від кількості депортованих.

І наостанок хочу ацентувати увагу, що Крим – це не територія, це насамперед люди. І якщо ми говоримо про повернення Криму, про його деокупацію, то держава повинна насамперед показати рівне ставлення до всіх спільнот, які мешкають у Криму, незалежно від часу їх проживання, їх кількості тощо. Тому що саме це і повага до історії кожної спільноти Криму є однією із заповорок деокупації Криму.

О. Бажан. Завдяки Дню Криму у Києві тут об'єдналися представники різних інституцій та громадських організацій. Надаємо слово історикові, дослідникові історії Криму часів Центральної Ради Андрієві Валерійовичу Іванцю, якого ви могли бачити на каналі “Чорноморка”, де він розповідав про жовто-блакитні прапори на Чорноморському флоті 1917–18 рр.

А. Іванець. Я очолюю Таврійську Гуманітарну платформу і до окупації був ініціатором проекту “Кримський діалог істориків”. Тому я хотів би поговорити про деякі історичні аспекти деокупації, про те, що можуть зробити історики для того, щоб процес деінтеграції Криму і його деокупації був більш ефективним і завершився позитивним результатом. Ще в умовах нормального функціонування України, до російської агресії, коли була свобода слова, свобода дискусії, можливість більш-менш широкого доступу до багатьох джерел, можливість вільно використовувати бібліотечні фонди, в Криму все ж таки відчувалося певне нерозуміння між спільнотами, які існували в Криму, і зокрема на історичному ґрунті. Наприклад, така відома класична ситуація, була вже на “русских вторниках”, де виступав доцент Таврійського національного університету, мій, до речі, викладач Андрей Нікіфоров і розповідав про Україну, цитую, що “украинцы на 9/10 – это русские, и только 1/10 – это вредоносная этническая мутация украинцев”. І це говорила людина, яка постійно працювала з майбутніми випускниками. Про це ми дізналися з інформації ЗМІ. Так само збиралися окремо кримськотатарські історики, не було багато інформації, що вони обговорювали, але сам факт, що є такі угруповання, які збираються порізно, і це було не дуже добре. Тому виникла ідея, створити постійний діалог між істориками різних угруповань, ми такий діалог розпочали між умовно кримськотатар-

ськими, умовно українськими, умовно російськими істориками Криму. Вивчали досвід іноземний, провели, зокрема, конференцію, на якій, зокрема, були присутні палестинські, ізраїльтянські історики, курди, вірмени і т. ін. з конфліктних регіонів. Такі діалоги проводилися на базі Таврійського національного університету, Кримському індустріально-педагогічному університеті, де вчилися переважно кримські татари. Такі лекції обирали проблемні теми, визначивши такий формат висвітлення: у нас був один доповідач і два співдоповідачі. Наприклад, у Таврійському національному університеті, коли ми розглядали питання революції в Криму 1917–1920 рр. Потім діалог був із присутніми студентами й науковцями. Й ця форма такого розгляду проблем була успішною й цікавою. На жаль, після анексії така можливість зникла. Ми маємо зовсім іншу ситуацію в Криму. Знаємо, що в Феодосії директора бібліотеки ледь не судять через те, що в неї знайшли книжку Василя Марочкина про голодомор, моя книжка “Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії”, і як мені розповідають, у Севастополі із бібліотеки її вилучили. Тобто зник простір для обговорення багатьох суспільно важливих, потенційно конфліктогенних проблем у Криму, тому сьогодні більше відповідальності лягає на тих, хто перебуває на вільній території, для того, щоб продовжити вивчення проблемних питань історії Криму, щоб ці питання й результати їх вивчення могли бути донесені і до кримської публіки, і до публіки на материку, і до міжнародної спільноти. Окрім того, що неможливість повноцінно висвітлювати проблеми історії Криму в самому Криму – це проблема для самих кримчан. Ще й Росія – ми чудово це бачимо, – в інформаційній війні використовує історію суто інструментально для спроб активізувати свою експансію, тобто на системному рівні. Що ми можемо зробити тут? За останні два роки, в принципі, позитивні тенденції спостерігаються, зокрема, те, про що пан Станіслав Кульчицький говорив. Наші інституції тут працюють. Нещодавно журналістка “Крим. Реалії” мене спитала, які ж книжки? Вона була здивована, що є такий щорічний збірник Інституту історії України, матеріали конференції були випущені, цей чудовий потужний збірник документів... ця чудова антологія нашої колеги... можна перераховувати й далі. Пози-

тивно, що Міністерство освіти й науки України за наполяганням Інституту національної пам'яті ввело кримський компонент для викладання в школах, у старших класах.

Але що ще треба зробити? В Криму готується, в 2017 році має вийти академічний курс історії Криму. З огляду на нинішню ситуацію в Криму, ми можемо очікувати, що ціла низка тем там буде висвітлена, м'яко кажучи, не дуже об'єктивно. І це вже відповідальність спільноти істориків, Академії наук України, Інституту історії України. Важливо, щоб такий академічний курс історії Криму, суто науковий, аналітичний, глибокий, створений на основі найсучасніших методик з'явився... щоб він був виданий, на мою думку, українською мовою, англійською – для зовнішнього читача, і російською – для зовнішнього читача і частини кримчан. Такий крок є обов'язковим, і чим раніше він буде зроблений, тим більше позитиву матимемо.

Друге, на що варто звернути увагу. Це на нашу політику пам'яті. Тут теж є у нас позитивні зрушення, є цікавість Інституту історії України, який складає певні списки. Але треба допомогти оприявнити певні моменти в історії Криму, які варто вводити в коло суспільного обговорення на найближчі роки. От, наприклад, зараз складається календар пам'ятних дат на наступний рік. Ціла низка дат історії Криму під час революції є надзвичайно важливими для національного українського процесу розуміння історії Криму і взагалі в історії України. Наприклад, підняття перших українських прапорів теж могло бути відзначеним, зокрема, перших українських прапорів на кораблях Чорноморського флоту, проведення першого Курултаю. Тепер ми визнали Курултай і Меджліс не просто як політичні органи, а як органи самоврядування корінного кримськотатарського народу. До речі, можу сказати, що в моєму розпорядженні є переклад стенограм першого Курултаю, який використовували радянські спецслужби. Він потребує наукової обробки.

Далі. Пан Станіслав Кульчицький сьогодні сказав, що українці не так себе проявили, вони слабо консолідовані у порівнянні з кримськотатарськими. Абсолютно правильно... Але чому це так сталося? Ми мали ситуацію, коли в Криму етнічні українці фактично перетворювались на радянський народ з російською мовою

спілкування, з ідеологією Маркса-Енгельса-Сталіна. Отак готували українців, які там перебували, бо не було українських шкіл, не було належної культурної інфраструктури і була ідеологічна обробка. І вже в часи незалежності створилася парадоксальна ситуація: громада етнічних українців виявилася такими пасинками. Бо для місцевої влади вони як спільнота були не дуже потрібні, бо могли змінити розклад політичних сил всередині Криму, і тому серйозної підтримки від влади вони не мали. І водночас вони казали: яку ви хочете допомогу отримувати, якщо ви не національна меншина. А з другого боку, і в Києві не звертали увагу на цю групу населення, бо простіше було якесь політичне питання вирішувати іншими шляхами, а продуманої етнополітики в цьому сенсі не відбувалося. Але тут є і проблема істориків, умовно кажучи, те завдання, яке вони не виконали. Якщо ми згадаємо формулу національних відроджень XIX ст. для Центрально-Східної Європи, то перший етап був академічний, а потім уже починався культурницький і політичний. Так от етнічна спільнота українців у Криму досі науково не пророблена, навіть реальна її історія. Наприклад, хто може мені сьогодні на папері показати історію українців у Криму в 1917–1920 рр., коли відбувалися процеси їх самоорганізації?

Зрештою я підтримую пані Маргариту Араджионі в тому сенсі, що має бути дуже виважене ставлення до всіх етнічних груп, які є в Криму. Безумовно, прямий обов'язок української держави, українського суспільства зробити все, щоб захистити інтереси корінного кримськотатарського народу і тут дискусій особливих немає. Але ми мусимо розуміти, що кримських татар в Криму було до анексії приблизно 280 тисяч, і це лише 14 % від усього населення. Тому дуже правильно з практичної точки зору бачити й інші групи населення, і українців, і росіян, думати, вибудовувати якусь політику, щоб їх також було простіше пізніше реінтегрувати в український простір.

Тут пролунала цифра, що кримських татар у Туреччині – 5 мільйонів. Ця цифра звучала навіть цього року у виступі одного із заступників міністра. Я розмовляв на цю тему з одним турецьким істориком, запитав, як він оцінює цей факт. Він сказав, якщо поррахувати кількість вихідців із Черкесії, інших кавказьких народ-

ностей, і татари вкажуть, скільки їх є, то турків взагалі не залишиться. Тобто насправді вихідців із колишнього Кримського ханства на території Туреччини дійсно дуже багато. Але переписи, де б зазначалося етнічне походження чи національність, у Туреччині просто не проводяться. Тому сказати точно, скільки їх є, взагалі неможливо. Очевидно, що абсолютна більшість вихідців з Кримського ханства є абсолютно асимільовані. Ті, хто асоціює себе безпосередньо з кримськими татарами, об'єднуються в товариства, зокрема в Товариство культури та взаємодопомоги (дернек), і тут не йдеться про мільйони...

Репліка з залу: Тисяч сорок в дернек...

І ще дискусійне питання порушила пані Маргарита Араджионі щодо визнання геноциду кримських татар і тих втрат, яких зазнали під час депортації інші народи. Тільки я би тут трохи розрізняв, останнє є більше злочинами проти людяності, а стосовно кримських татар, це, на мій погляд, справді є геноцидом з огляду на те, що це стосувалося цілої спільноти, цілого народу. Це питання дискусійне, тут треба думати далі, чи є це геноцидом стосовно інших етнічних спільнот, які не є цілісним народом, а етнічними групами, депортованими з Криму.

В. Казарин. Я радий, що сьогоднішній день зусиллями моїх колег-науковців з Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка так гучно названий “День Криму в Києві” – ось маємо один захід, який проходить у рамках цього дня, тут, і далі наступний – у стінах Національної Спілки письменників України. Я радий, що сьогоднішня розмова розпочалася виступом кримськотатарського оркестру.

Я хочу не підтримати одну ідею, яка весь час під час виступів озвучується. Я думаю, якщо ми дамо їй розвиватися, вона виявиться для нас небезпечною. Тому мусимо її усвідомити і з нею боротися. По-перше, втрата Криму жодною мірою не була результатом недостатньої уваги київської влади до проблем півострова, фінансування програм. Фінансування було значним – кажу це як у минулому – заступник Голови Ради міністрів Криму, перший заступник голови Севастопольської міської держадміністрації, перший заступник Постійного Представника Президента України в Криму. Одна тільки кримськотатарська тематика мала в загаль-

ному більше 1 мільярда гривень, тих гривень, при тому курсі, тих купівельних спроможностях, не кажучи вже про багато інших. Я наведу ще тільки одну цифру: коли був референдум про незалежність України, то якщо в автономній Республіці Крим 54% висловилися за підтримку, то в Севастополі було 57% “за”. Здавалося б, парадоксальна цифра: нібито більш проросійський регіон, а 57% – це стартові можливості тільки на той момент. І з цього погляду втрата Криму 2014 році – це результат звичайної силової воєнної операції. І тут не треба вибудовувати якісь особливі схеми, тому що кримське населення не брало участі в т. зв. референдумі за приєднання до Росії, не було волевиявлення з цього приводу. І те, що потім це було апробовано в Донецькій і Луганській областях, і те, що там це не вийшло, було результатом того, що влада усвідомила необхідність дій у цих умовах. Я знаю командирів тих військових частин у Криму, які буквально до останнього очікували наказу до дії. Наказ так і не надійшов, і сьогодні ми знаємо після оприлюднення стенограми РНБО, де цей наказ тоді обговорювався. Тому тут треба робити якісь інші висновки. По-друге, ми так чи інакше торкаємось проблем кримськотатарського народу і порівнюємо, наскільки вдало чи ні, якою мірою він реалізував чи не реалізував свої потреби всередині Криму, українська, російська спільнота Криму і т. д. Я хочу звернути увагу на одну ключову обставину. Кримські татари давно у своїй історії перестали сподіватися на державу, починаючи, очевидно, з періоду Катерини II. Ось ми говоримо про чисельність кримських татар у Туреччині. Я, наприклад, схиляюся до думки, що ця чисельність сягає десь 4–5 мільйонів, Ясно, що це результат уже змішування. Тому що була перша хвиля еміграції кримських татар під час відомих подій за Катерини II, потім була друга хвиля за результатами Кримської війни, коли їх звинуватили, нібито вони не тих підтримували, оскільки в Криму були турецькі війська, потім після революції 1917 року була третя значна хвиля еміграції, і депортація 1944 року було вже другим радянським виселенням. І в них інакше сформоване внутрішнє розуміння світу і свого місця у ньому. Вони не розраховують на цю державу, на владу, при тому, що вони готові допомогу отримати, але в них інакша внутрішня організація. Говорив мій колега, що

потрібно таки нарешті видати системну історію Криму і в цьому зв'язку об'єднатися інститутам, скласти план, отримати фінансування... Чим більше я його слухав його цікавий виступ, тим більше я розумів, що ця історія не вийде ніколи. Ми тут всі тією чи тією мірою історики і знаємо, що всі серйозні історичні багатотомні праці видавалися інакше. Сідала одна людина присвячувала цьому життя і результатом ставала історія, скажімо, Ключевського чи Соловйова, Джорджа (Георгія) Вернадського, видана у Йельському університеті. В жодні такі колективні проєкти я не вірю, тому що має бути фанат, людина віддана цій справі, яка сяде й це зробить. Але зверніть увагу: адже кримські татари це зробили! Возгрін сам один підготував 4-томну історію кримськотатарського народу, ні до кого не звертаючись. Створив працю з відповідним науковим апаратом, з якою можна і сперечатися. Спростуйте окремі тези, дискутуйте, але це приклад того, що набридло говорити й він сів і створив системну працю. Кримські татари знайшли бізнесменів зі свого середовища, які профінансували видання. Зараз вони готують перевидання цієї праці українською і паралельно хочуть видати англійською мовою такий дайджест цієї праці, не шукаючи фінансування в державних структурах. Пам'ятаю реакцію тодішніх кримських властей, уряду Джарди, а потім уряду Могильова: як так, кримські татари видали свою історію у 4-х томах, вона неправильна, вона спотворює історію Криму, підносить роль кримськотатарського народу, давайте зробимо інакше, тритомну видамо, з нашим розумінням історії. Зібрали колектив істориків, розділили по розділах, але міністр фінансів заявив, що на 3-томник грошей не вистачає, тоді зазвучало: у 2-х томах, але ґрунтовно... зрештою, хоч одностомник... Через 5–6 місяців стало ясно, що вона не вийде ніколи... Оця опора тільки на внутрішню самоорганізацію, розуміння, що ніхто не буде нам допомагати, якщо ми самі цього не зробимо, воно привело до фантастичного результату після повернення кримських татар до Криму.

Вони мирним способом, не силовим (хоча на початку були й силові акції по захопленню землі) утвердили своє ледь не лідерське положення в кримському соціумі, складаючи всього 13–14% від загальної кількості населення півострова. Тому що вони ство-

рили свій блискучий кримськотатарський національний театр і в результаті Аліма Белялова кримськотатарські театральні трупи заслужено обрали головою кримського відділення Спілки театральних діячів України. Вони створили свій симфонічний оркестр, і музичні колективи, котрі приїжджали до Криму на гастролі, обирали партнером для спільного виступу не Кримський симфонічний оркестр, а кримськотатарський оркестр і хор. Джамалу ми всі знаємо, але вони створили ще й цілу плеяду блискучих оперних співаків і ставили оперу на сцені Кримськотатарського театру. Енвер Ізмайлов – віртуоз-гітарист, народний артист України, володар титулу “Золота гітара Європи”, на жаль, зараз ми його мало можемо чути, але його знає весь світ. Вони створили провідний на півдні України Кримський державний інженерно-педагогічний університет із дуже сильним складом учених, очолюваних ректором Февзи Якубовим, котрий отримав звання Героя України. На жаль, багато з них нині виїхали в Туреччину та Європу. А ще блискуча плеяда художників, композиторів, з-поміж останніх назву хоча б видатного композитора ХХ ст. Алемдара Караманова. Шкода, що Україна не достатньо його пропагувала. А ще історики, філологи, поети, прозаїки... Видання журналів, створення телеканалу АТР, який у березні 2014 р. був центром діяльності усіх іноземних журналістів всіх відомих телеканалів...

Хочу насамкінець підкреслити, що такої внутрішньої самоорганізації, уміння сподіватися на себе, нам, очевидно, не вистачає. Цей досвід треба було би в них перейняти, інакше висловлена тут пропозиція видання багатотомної історії так і залишиться лише в планах.

П. Вольвач. Ми ставимо за мету побачити майбутнє Криму. Дві тези, які мене до певної міри схвилювали. Перша, яку озвучив професор Станіслав Кульчицький, якого я дуже ціную як визначного історика, але яку я можу спростувати. Цю тезу ми чуємо від усіх: нібито українці не дуже зорганізовані. Я можу дискутувати і з Володимиром Павловичем Казариним: українська влада, на моє переконання, серйозно Кримом не займалася. Якби займалася, то Крим був би в складі України. Я 60 років прожив у Криму і можу про українців Криму говорити зсередини, вони пройшли крізь моє життя, історію, долю, серце і, може, я маю найбільше право говорити про

Крим. Бо 60 років віддати цій землі і стати вигнанцем, залишитися без житла і перспектив... Тож я нагадаю вам слова вашого шефа Куніцина на одній з нарад, що українська влада ніколи не займалася Кримом. Хто за час незалежності зустрічався з українською громадою, яка налічувала майже 700 тисяч українців? Лише один Іван Дзюба на посаді міністра культури України зустрівся з українською громадою в Криму, та ще міністр юстиції Василь Онопенко, всі інші – прем'єри, президенти нас обходили, хоч ми намагалися зустрітися з ними. Ми провели 2 потужні конгреси українців Криму, збираючи по 1,5–2 тисячі осіб. Але така деталь: наближалось 60-річчя входження Криму до складу України, але українська влада, історики чомусь не згадували про це. Треба було використати цей момент, адже ми вже відчували, що Крим хочуть у нас відібрати. Ми рік пробивали ідею відзначити цю дату на державному рівні. І тільки публікація мого звернення в газеті “День” допомогла, в останній момент Янукович підписав постанову, але так і не відзначили... Лише з подачі кримської філії Товариства ім. Т. Шевченка ми провели у Верховній Раді 50-річчя. Це втрачені можливості для консолідації, для державотворення. Я, звісно, ціную Володимира Павловича Казарина, але кримська влада не завжди спрацьовувала. Пам'ятаю, за постановою Кабміну за Кучми мали створити 140 українських шкіл. І де вони? І всі київські історики, філологи мовчали з цього приводу. Скільки ми здіймали, перепрошую, галасу, коли нам вдалося створити одну українську гімназію.

Окреслюю проблему для дослідження істориків: це переселення українців після 1954 р., масове, централізоване у перші роки звільнення Криму 1944 р. Я досліджував кримські архіви – там величезна кількість матеріалів, до сьогодні не вивчених. Чи захищена хоч одна дисертація про переселенців? Ми з першого дня проголошення незалежності України очікували на слово українських істориків. І тільки публікація професора Буткевича “Наш український Крим” дещо заповнила цю прогалину. Тому й не дивно, що Таврійський університет став кузнею шовінізму і ми стикалися з такими викладачами, про яких говорив Андрій Іванець. Якщо історія України – як і багато інших дисциплін – викладалися росій-

ською, то про яке патріотичне виховання можна було говорити. Тому кадрова політика – передусім. І Володимир Павлович Казарин пам’ятає, як ми з професором Чирвою добилися, щоб на приміщенні Таврійського університету з’явилася вівіска українською. Крим втратили, бо втратили українського вчителя, українського історика, не було жодного патріотичного ректора згадуваного університету, за винятком директора української гімназії. Тож і треба робити висновки: без вироблення кадрової політики, освітніх програм Крим не зможемо повернути.

О. Бажан. Дякую за емоційний виступ. Треба віддати належне Петрові Вольвачу, що одним із перших порушував цю тему приєднання Криму, його перепідпорядкування...

Д. Гордієнко. Трохи про наш проєкт. На мою думку, наука має розвиватися вільно, бо лише та наука не спростовується, яка розвивається вільно, а якщо це буде державне замовлення, то про рівень уже не йдеться. Пригадую, коли почалася окупація Криму, кілька чоловік зібралося в кабінеті директора і міркували про те, що ми можемо зробити як науковці, члени громадянського суспільства. Тоді я запропонував серію наукових конференцій на тему “Крим в історії України”, їх відбулося вже три, і за їх матеріалами видано 2 збірники “Наш Крим” – не за держкошти, а з власні внески авторів. За цим бачиться особиста позиція науковців, що змушені вільно-невільно фінансувати видання; я вкладаю у кілька разів більшу суму, майже всю зарплатню.

Проблема Криму, як не дивно, актуалізувала проблеми інших регіонів – Слобожанщини, Закарпаття, Галичини. Кілька тижнів тому я був у Галичі – там відвертий галичоцентризм, протиставлення Україні. Така проблема існує. Тому що українська історіографія дуже повільно розвивається, і часто в старих схемах. Усі знають відому статтю М. Грушевського “Звичайна схема руської історії”. Але це була схема руської історії, де вчений протиставляв ідею цієї єдино руської нації і єдино руської історії. Проте вже у 1-му томі “Історії України-Руси” М. Грушевський чітко окреслив 3 принципи підходу: народ, історія, держава. Власне, там він описує й Крим, включаючи його як територію, бо народ там “ще нічий”. Справді, він має рацію, бо за 100 років російської окупації він уже

не був ані кримськотатарським, ані українським, ані грецьким, ані російським. Ця проблема існує, і її треба розв'язувати. Власне, сам Грушевський ввів “античний Крим” у схему історії України. Вона абсолютно присутня в українській історіографії як історія України. І в 4-му томі Грушевський ввів “Кримський ханат”, тобто вже державне утворення. Так він у схемі історії України показує полідержавність цієї історії. Але далі ця схема не пішла. І що ми маємо на сьогодні? 6-й клас середньої школи: античний період, Крим присутній, але ті ж греки закінчуються, фактично, за античного періоду, історія греків у схемі історії України закінчується.

От я сам займаюся Візантією, це основна моя тема, але фактично цього періоду в історії України немає. А якщо і є, то тільки у зв'язку з Києвом. І так далі... Знову наголошую: Крим тільки показав... Бо якщо ми візьмемо історію державних утворень на території України, то це буде російська імперія, імперія радянського періоду, Угорське королівство, Чеська республіка, Османська імперія. Бо, знову ж таки, цих сюжетів Османської імперії як сюжетів історії України на сьогодні немає.

У 1990–2000 рр., коли була лібералізація видавничої діяльності, з'являлося багато часописів, збірників, які висвітлювали кримську історію. Я сам брав участь у харківських археологічних експедиціях у Севастополі... Всі ці часописи були кримоцентричні, фактично без України, або ж іноді протиставлялися їй. З одного боку, це нібито й добре, але з другого – потрібно, аби був ширший контекст. У Києві таких періодичних видань не було, як і інших регіональних видань, не було й методики загально регіональних досліджень.

Але позитивні зміни є. Протягом цих трьох років я неодноразово був на прямих радіо ефірах, і слухачі в 2014 році закидали: що ви тепер носитеся із Кримом, він не наш, або що, він був проти нас. Знову ж таки бачимо, що це міф, пов'язаний із шкільною історіографією, коли козаки нібито тільки те й робили, що воювали з кримськими татарами, а інших стосунків не було. А потім Крим взагалі випав із історії України. Ці стереотипи пов'язані з досі існуючою історіографією, тож є над чим працювати. І працювати не тільки в царині історії Криму, а в царині історії України. Тоді тільки зможемо

запобігати сепаратистським тенденціям, коли в нас буде написано історію України наповнену, багатоманітну, цілісну, де існує не тільки український етнос.

У Львові я почув буквально таку фразу: що ми Русь, а то – Україна. Таке протиставлення.

І з приводу, власне, джерелознавчого комплексу. Насправді він досить великий, бо Крим як явище, як територія, як соціокультурна спільнота ніколи не існував ізольовано.

Якщо ми візьмемо сюжет найдревніший: це, як відомо з історії України, кіммерійці, основна територія проживання яких – північне Причорномор’я і знову ж таки – Крим. Або античні колонії. Вони були не тільки в Криму, а й по всьому узбережжі Чорного моря. Можна говорити про один чорноморський соціокультурний простір – і знову ж таки вони тісно пов’язані з материковою частиною України. Далі – скіфи. Велика Скіфія – це степова Україна, і скіфські могили на Чернігівщині біля Батурина, біля Києва, і уже Неаполь Скіфський – це Крим. Він також не ізольований, а пов’язаний з Україною. Так само сармати, готи, інші етноси, які мешкали на території Криму.

Знову ж таки, Кримський ханат – це питання нині дуже актуалізоване, але не забуваймо, що територія Криму – це тільки частина Кримського ханату, бо це ще й територія степової України. Про це треба говорити, досліджувати – бо все це історія України. Якщо візьмемо південний берег Криму – це історія Османської імперії. Але ж в Османську імперію входив не тільки південний берег Криму, а й взагалі Чорноморське узбережжя України й навіть подеколи Поділля.

І ще такий приклад: Кримська війна 1853–1856 рр. Найбільший резонанс викликала в Росії наша наукова конференція з цієї проблематики, зокрема, тема капітуляції Росії у Кримській війні. Мені писали, і сам бачив ролик по російському телебаченню, що тут, в Україні, “фашистські історики” пишуть про капітуляцію Росії... Коли ж ми почали працювати над цією темою, я сам був вражений, бо всі ми мали стереотипні уявлення лише на рівні героїки цієї війни – так ця тема постулювалася. Але ось 2 сюжети. Перший. Виявляється, у цій війні було присутнє українське питання: і воно

було присутнє в таборі союзників. Паризьке коло Чарторийського порушувало питання про створення української держави у складі Речі Посполитої. Більше того, Міхал Чайковський створив козацький підрозділ, який вів бої проти російської армії за українську державність. А Адам Міцкевич, якого ми всі знаємо й любимо, у Константинополі формував батальйони проти Росії в кримській війні, там і помер.

І другий – це тексти Тараса Шевченка. Власне, це для мене відкриття, про що я й писав в одній своїй статті про Шевченка і Кримську війну. Я проглянув усю бібліографію, в якій ніде не було публікацій на цю тему. А в Шевченка цей сюжет присутній: і в поезії, і в прозі. Йдеться про знаменитий вірш “Слава”, кілька варіантів якого ми опублікували. Якщо для Росії, попри поразку, це був міф “слави русского оружия”, то для Шевченка Севастополь – це місто втрати цієї слави, заснованої на крові. Бачимо абсолютно інший текст – якщо дивитися з точки зору історії України.

В. Казарин. 60% рядового складу російської армії в Севастополі – це були етнічні українці...

Д. Гордієнко. Та ще постачання армії – з України.

Цей проєкт ми продовжимо наступного року: плануємо у жовтні провести четверту міжнародну наукову конференцію “Крим в історії України”, присвячену 100-річчю проголошення Кримської Народної Республіки – теми, також ще не артикульованої в історії України. Ми знаємо, що в русі поневолених Москвою народів Європи “Прометей” це питання порушувалося неодноразово. Були перемовини між українською і кримськотатарською еміграцією: як поєднати в одній державі два політичні утворення. Тому, власне, в тексті української історіографії і присутні кримські сюжети. Їх треба виокремити, доповнити новими джерелами, переосмислити й показати всі контексти, бо їх дуже багато: і західноєвропейський, і, скажімо, кавказький, а ще ніжинські й галицькі вірмени, і київські, і греки, які пішли звідти. Такі сюжети існують ізольовано, їх треба поєднати в одну схему історії України.

От всі знають “Бахчисарайський фонтан” Пушкіна, але чомусь мало знають “Бахчисарайський дворець” Лесі Українки – а це ж інші інтерпретаційні коди...

Л. Тарнашинська. Саме тому в презентованій сьогодні антології “Крим, який ми любимо”, творчість Лесі Українки представлена так широко...

О. Бажан. На підсумок хочу заакцентувати увагу на правильності слів директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Г. Папакіна щодо Криму: або ми беремо його силою, або мусимо “купити”. В якому сенсі? Проведенням реформ, щоб показати демократичний клімат і високий матеріальний рівень життя. Завдання істориків, інтелектуалів і всіх, хто займається історією України, – забезпечувати реальну інтелектуальну інтеграцію до Криму: ми повинні накопичувати знання, публікувати наші праці, пропагувати їх і просувати у Крим через “Крим. Реалії”, доступні на півострові, а також інші мас-медійні засоби. Тому те, що сьогодні проводиться “День Криму в Києві, – а приводом цього стала антологія “Крим, який ми любимо” – це спроба через книжки формувати український образ Криму. Вони якраз нам і допомагатимуть у цій гібридній війні з Росією, про що говорив Андрій Іванець. Це наше дієве спростування проєкту “Кримнаш”. І правильно зазначив Петро Вольвач, що нам треба робити історичні висновки з того, що сталося і що відбувалося в Криму у той чи той період часу. Скажімо, так склалося, що було 2 спроби українізації Криму. Перша – це з 1954 р. до розвалу Радянського Союзу, і друга – це вже 1991 р. із здобуттям Україною незалежності. І першу, і другу ми програли. У якому сенсі? Можливо, як сказав Станіслав Кульчицький, тому, що українське партійне керівництво не бажало цим питанням займатися – і Петро Вольвач про це писав, і в нашому щойно виданому збірнику “Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)” зазначено, що проводилася дуже м’яка українізація. Правильно було сказано, що як тільки батьки отримали право обирати мову навчання своїх дітей, так відразу ті 3 українські школи, які існували в Криму на 1960 рік, на 1970-й перетворилися на одну. Тому ми повинні працювати і в тому сенсі, щоб тримати тонус, градус, відгукуватися на кожну подію в Криму. Не тільки на чергові арешти нібито “українських диверсантів” – а виявляється, це інтелектуали, наші колеги, які друкувалися в наших виданнях і їх вирахували як неблагонадійних. Ми повинні шу-

кати приводи, бо проблема в тому, що Росія справді займається масовано пропагандою системно – як на Донбасі, так і в Криму, створюючи міфи, намагаючись спростовувати статус своїх квазі-держав, які нібито ні до чого не зможуть призвести, конкретними діями. Згадаймо постановочний похорон Мотороли – але ж це треба було організувати, як і роботу їхніх квазі-міністерств... Володимир Павлович Казарин говорив про багатотомну історію Криму. Але ж вона вийшла 2015 року – зі своєю специфікою...

Репліка з залу. Це було популярне видання...

О. Бажан. У таких проєктах ми не обійдемося без великої кількості істориків, котрі будуть заповнювати ці шпаринки по кожному періоду. Бо сісти одній людині й написати – це або компіляція, або малий сюжет. І ось тут Міністерство освіти й науки України й Міністерство інформполітики України мали би долучитися й забезпечити якісь дослідницькі гранти, бо в такому разі – заради справедливої історії доведеться їхати й до Туреччини. Велике завдання покладається на Міністерство окупованих територій, бо правду каже Петро Вольвач, що з людьми, котрі переселилися й котрі ідентифікують себе з Україною, треба працювати. І, звичайно, мас-медіа. Колись на прямому ефірі мене запитали: чому ви досі мовчали про Крим, а тепер, коли він не наш і нас зрадив, ви б'єте на сполох. Тому що для медіа це було раніше нецікаво, вони шукали інших інформаційних приводів. Тому закликаю створювати інформаційні приводи й для мас-медіа нашими публікаціями, такими ось зібраннями. Хочу зазначити, пане Петре, що цей Круглий стіл – не перший. Подібний відбувся в Інституті українознавства при Міносвіти. Можливо, немає координації, але такими малими колективами ми створюємо месиджі для того, щоб нам об'єднуватися, озвучувати проблеми й дискутувати.

А. Іванець. Навіть одна публічна лекція створює те поле, яке інформує громадськість. Наша гуманітарна платформа провела цього року лекції про Крим у багатьох містах України і реакція суспільства й мас-медіа була позитивною. А ще відбувся марафон “Українське море” на одному з телеканалів.

Л. Тарнашинська. Ми теж доклали всіх зусиль, щоб події “Дня Криму в Києві” широко пройшли по мас-медіа...

О. Богомолов. Тут серед інших, прозвучала дуже цікава концепція про регіональні дослідження. Коли ж ми говоримо про гібридну війну, наша відповідь, на мою думку, має бути асиметричною. Чому саме? Якщо ми будемо повторювати крок у крок те, що зробили росіяни, нічого не досягнемо. Хочу привітати організаторів цього Круглого столу, що вони зробили абсолютно правильний асиметричний крок – зустріч, фактично семінар між людьми, які знають одне одного й більшість навіть працює в одному будинку. І чому саме має бути координація? Все, що зробила нинішня Україна для ствердження своєї українськості, ствердження України в Україні, вона зробила зусиллями волонтерів. Зараз у нас уся країна – волонтери. Навіть на державних посадах, якщо людина туди йде не за зарплату чи хабарі, а з любові до України. Це єдиний ефективний рецепт. Тож дії мають бути асиметричними. Жодна координаційна рада не зробить того, що зроблять зусилля кожного з нас, ідучи один одному назустріч. Має бути середовище, посилення комунікації. Головне, що ми почули одне одного.

Л. Тарнашинська. Дякую всім за цікаві виступи, обмін думками й планами. Сподіваємось, що наші зусилля не виявляться марними, і деокупація Криму – це зовсім недалеко наша перспектива. Ідеї є, тож до наступних зустрічей...

Матеріали Круглого столу підготували
Юлія Григорчук,
Людмила Тарнашинська

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БОЖУК Антон, кандидат філологічних наук, викладач кафедри україністики Національного медичного університету імені О. О. Богомольця.

ГАЗИЗОВА Олена, кандидатка історичних наук, провідний науковий співробітник відділу філософії освіти та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства.

ДЖАНОВ Олександр, старший науковий співробітник сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу "Інститут «Свята Софія»" Національного заповідника "Софія Київська".

КОВАЛЬЧИК Рафал Віктор, доктор габілітований, професор Інституту історії Лодзького університету (м. Лодзь, Польща).

КОРНІСНКО Вячеслав, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника "Софія Київська".

МИЦИК Юрій, отець, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу актові археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ Георгій, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ТАРНАШИНСЬКА Людмила, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

ШУТКО Олександра, кандидатка мистецтвознавства.

CONTENTS

<i>Korniienko V.</i> Oleksandr Karpeko – Researcher of Epigraphic Monuments of the Northern Black Sea Coast (According to the Personal Archive of the Scholar)	5
--	---

The article is dedicated to the study and archeographic publication of the results of the study of ancient Greek epigraphic monuments of the Northern Black Sea, carried out in 1946–1947 by Ukrainian teacher and politician, then head of the Krasnodar Pedagogical Institute Oleksandr Karpeko (1891–1969). The direction of epigraphic scientific studies of the scholar covered mainly the territory of the Krasnodar Territory, and the object of study was mainly museum items of the storage collection of the Krasnodar Local Lore Museum. The research materials were preserved in the personal collection of Oleksandr Karpeko (ф. 284) in the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine (Kyiv). He didn't prepare them for publication, but preserved in the form of typewritten text of abstracts or handwritten excerpts and sketches with notes of the scholar. In preparation for publication, they were grouped by thematic principle in the form of four separate articles by Oleksandr Karpeko. Each article contains a corresponding archeographic commentary.

<i>Karpeko O.</i> [Epigraphic Monuments of the Northern Coast of the Black Sea] / <i>publ. and comm. by V. Korniienko</i>	8
---	---

The article is based on excerpts by Oleksandr Karpeko on the study of ancient Greek epitaphs on four plates discovered in the 19th–early 20th centuries, and stored in the Krasnodar Museum of Local Lore, as well as one plate discovered and studied personally by O. Karpeko in 1946. The scholar had the opportunity not only to get acquainted with the original monuments, but also to study the available museum documentation. This allowed the author to clarify a number of information about the history of the discovery of slabs. This information is currently missing from the relevant professional literature, including the Bosphorus Inscriptions Collection, where all five epigraphic monuments have been published.

<i>Karpeko O.</i> [Materials on the Study of Hallmarks on Amphorae Handles and Tiles (from Finds on the Northern Coast of the Black Sea)] / <i>publ. and comm. by V. Korniienko</i>	15
---	----

The article is prepared on the basis of O. Karpeko excerpts on the study of hallmarks on amphorae, which originate mainly from the excavations of the Elizabethan and Semybratnie settlements. The author sketched stamps in checkered notebooks and in a number of cases reconstructed inscriptions on them. On two separate sheets, the scholar presented a final comparison of the four types of hallmarks identified during the studies – Rhodes, Knidos, Cnidus and Sinop.

Karpeko O. On New Epigraphic Finds on the Northern Coast
of the Black Sea (abstracts) / *publ. and comm. by V. Korniienko*50

Based on the analysis of materials on the study of epitaphs on five plates and hallmarks on the handles of amphorae, O. Karpeko prepared a scientific report, theses of which were preserved in two editions – 1947 and 1950. In theses the scholar briefly summarized the results of his own epigraphic studies in 1946–1947, noting the need to deepen further epigraphic studies on the monuments of ancient Greek epigraphy of the Northern Black Sea coast in general and the Krasnodar Territory in particular.

Karpeko O. Information about the Semybratnie Settlement
/ *publ. and comm. by V. Korniienko*53

The article is based on a certificate prepared by O. Karpeko outlining a brief history of the study of the Semybratnie settlement, because it is from the excavations of this Sindica settlement comes much of the amphora handles with marks that were the subject of research. The reference dates back to 1950, its author sought to draw attention to the need for further archaeological excavations at the site.

Dzhanov O. Golden Horde' Yarlıq for the Genoese of
the second half of the 14th century57

In this article publishes improved transcriptions and translation into Ukrainian of the Tatar-Genoese treaties of the second half of the 14th century, signed during the most difficult period in the history of the Golden Horde, which followed the defeat of Mamay's troops in autumn 1380 and the final establishment of Tokhtamysh Khan on the throne of the Golden Horde. The texts of the treaties of November 28, 1380 and February 23, 1381 are literal translations from the Turkic original into the spoken Ligurian language (dialetto). Some elements of the text reflect the standard form of the yarlıq (decrees) of the local rulers of the Golden Horde, preserved in Venetian documentation in particular. The treaty-yarlıq of 1380 issued by the ruler of Solhat, Çarkas-bey (otherwise known as Zih-bey), contains the name of a previously unknown Golden Horde khan, Konak-bey (Qunaq-bey). The main grant to the Genoese was the transfer of 18 casalis (rural communities) of Soldaya and an unspecified number of casalis of Gothia. By a 1381 yarlıq, issued by the ruler of Solhat, Ilias-bey, son of Kutluğ-Buga, to this grant were added three casalias of Cembalo. In addition, they contain several other obligations of one and the other party. Confirmation treaty of August 12, 1387, drawn up in the form of a Western European notarial act in Latin. It confirms the validity of the treaty-yarlıq of 1381–82 and 1383. The first was issued by Tokhtamysh Khan and the second by Kutluğ-Buga, ruler of the Solhat and right wing of the Golden Horde. Their contents remain unknown. In addition, Qutluğ-Buga is obliged to mint a sufficient amount of coinage.

<i>Shutko O.</i> Harem of the Sultan Süleyman in Caffa, Manisa and Istanbul: Data from Ottoman Sources	129
---	-----

In article it is narrated about the family of the sultan Süleyman (1494–1566). The first time he became a father at 15 years in Caffa where he was a deputy from 1509 till 1512. Information about his women and children can be found in the archive of Ottoman sources (harem financial statements, documents of charity foundations) and in chronicles. In youth he had many favourites, but the most part of his life he lived in monogamous marriage with the beloved wife Roksolana.

<i>Kowalczyk R. W.</i> The Role of the Crimean Khanate as a Guarantor of the Power Balance in the Black Sea Region at the Turn of the 16–17 th centuries	148
---	-----

The article analyzes the geopolitical situation in Eastern Europe and the Black Sea region at the turn of the 16th and 17th centuries. The Polish Commonwealth, the Crimean Khanate and the Moscow were the key players in the region. The Moscow pursued an aggressive policy. It was able to capture the Kazan and Astrakhan khanates, thereby significantly increasing the territory of the state and taking control of the Silk Road. Territorial gains gave the Moscow a chance to transform into an unlimited monarchy. At the same time, the Crimean Khanate lost the chance to win the championship in the region. The Girei's short-sighted policy allowed the Moscow to seize the Tatar khanates. Crimea did not understand the danger posed by the Moscow in time. Crimea was pushed to the periphery of Eastern Europe and became even more dependent on the Ottoman Porte. Instead, Istanbul was well aware of the threat posed by Moscow, but it was not supported by Crimea, and internal problems prevented the Porte from stopping the Moscow in time. Crimea saw a threat not in the Moscow, but in the Ottoman Empire. At the same time, Bakhchisarai didn't notice the weakened Polish-Lithuanian Commonwealth, which he considered strong enough to be a counterweight to the Moscow. This situation gave the Crimean Khanate a chance to be an arbiter, a guarantor of the balance of power system in Eastern Europe. The Polish-Tatar conflict was hindered by the weakness of the Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as attacks by the Zaporozhian Cossacks on the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. Thus, Crimea had ceased to be a player for the legacy of the Golden Horde since 1593. It was limited to receiving annual gifts from Poland and the Moscow. The Khanate in no way used the Moscow turmoil of the beginning of the 17th century to its advantage. All this led to the Moscow becoming a superpower at the beginning of the 18th century and gaining a dominant role in Eastern Europe, and later the Moscow captured the Crimean Khanate and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

<i>Mytsyk Y. p.</i> Materials to the History of the Crimean Diplomacy of the Middle of the 17 th – the End of the 18 th	165
--	-----

In this article, the author continued his work on identifying and publishing materials for the Crimean Diplomacy, the publication of which is one of the priorities of the M. S. Hrushevsky Institute of

Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. These documents complement the future Diplomacy of the Crimean Khanate, shed light on the diplomatic relations of the Crimean Khanate with the Polish-Lithuanian Commonwealth, and Ukraine, and to some extent with Sweden. The published in the appendices documents also concern diplomatic and military activities, especially during the Crimean campaign of 1687.

Potulnytskyi G. The Mission of Mazepa's Supporters

Myrovych and Nakhymovskiy in Crimea in the 1750s

in the Context of Implementing the Eastern Policy

by the Kingdom of France186

After the death of Pylyp Orlyk in 1742, the supporters of Hetmans Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk, one of the last representatives of the Mazepian emigration Fedir Myrovych and Fedir Nakhymovskiy joined the corps of Orlyk's son Hryhir. In the 1750s, they became his effective assistants in the matter of political and legal recognition of the Cossack factor as one of the dominant foreign policy activities of the Versailles Cabinet in front of the French political elite.

In the early 1750s, Hryhir Orlyk sent both Mazepa's supporters to Crimea posing the objective to establish relations with Zaporizhzhia from Crimea and to arrange information about the state of trade relations between Zaporozhian Sich and Crimea. Being in Crimea in the 1750s, Myrovych and Nakhymovskiy acted as special emissaries of the Versailles Cabinet maintaining contacts with it directly through Hryhir Orlyk. They contributed in every way to the policy of the kingdom in Crimea in connection with the activation of the Cossack factor there.

Not only did old Mazepa's supporters assisted the Hetman's son in the implementation of the military and political cooperation between France and Crimea and the Sublime Porte, but they also attempted to explain the essence of Russian policy aimed at terminating the independence of the Kosh both to the Khan and to Zaporozhian Cossacks in Crimea. Realizing that the Crimean Khan was a dual politician who was examining, on the one hand, the prospect of establishing relations with the Sich, which was under Russia's protection, and, on the other hand, was actively negotiating with France as an ally of his lord – the Ottoman Porte, as well as taking into account the factor of Russian presence in Crimea, Mazepa's supporters did not widely publicize either the aim of their mission in Crimea or the fact of being in the French service. They avoided mentioning their links with Versailles while contacting the Sich emissaries sent to them by the Kosh Ataman for reconnaissance purposes. Instead, they made a partly credible legend about themselves and warned against the danger of incorporation of Sich by Russia. As a result, Russian intelligence officers, who acted in cooperation with Zaporozhian emissaries in Crimea, did not learn much about the mission of Myrovych and Nakhymovskiy in Crimea and their service to the interests of France, even though they created their own 'legend' with the imaginary letter for establishing contacts

with Mazepa’s supporters. Nevertheless, the Russian administration forbade the Kosh intelligence officers to continue maintaining any contacts with Myrovych expressing distrust to them in this manner.

By conducting their activities in Crimea, holding correspondence with Hryhir Orlyk, and providing information for his memorandums to leading French diplomats, both Mazepa supporters not only contributed to raising the issue of integrating the Cossack factor as an integral part into the international policy of the Versailles Cabinet, but also helped to legitimize and substantiate the latter in the history of involving the concepts of Turkey and the Crimean Khanate into the struggle for Ukraine’s liberation from Russian domination.

Bozhuk A. Shevchenko’s Name Update in Crimean Press
of “Belle Epoque”196

The article deals with the coverage of the life and artistic path of the Ukrainian national poet Taras Shevchenko in print editions published on the Crimean peninsula in 1890–1914 – during the period of European history, which has the conventional caled “beautiful era” (“belle epoque”) and was marked with novelties in culture, science, art etc.

Krevetskyi I. Ukraine and the Crimea. Reasons for the History
of the Brest Peace Treaty / *publ. and edit. by D. Hordiienko*205

The paper is an archaeographic publication of a journalistic article by the famous Ukrainian historian Ivan Krevetskyi. It reveals the complexity of changing the policy of Ukrainian governments regarding the Crimea during the Ukrainian revolution. The author emphasizes the importance of Ukraine’s ownership of the Black Sea. The studies conducted directly in the context of the Brest Peace Treaty, the reconciliation of Ukraine’s policy with the policy of Germany’s allies at the time. The author emphasizes the importance of possession of the Crimea for Ukraine. It also shows the clear position of the Ukrainian government and the professional actions of Ukrainian diplomats, which made it possible to positively resolve the issue of the Crimea belonging to Ukraine. One of the strong grounds to which Ukrainian politicians appealed in their arguments was public opinion, which consistently and unequivocally perceived the Crimea as an inseparable part of Ukraine. In this way, the article also reveals the Ukrainians’ vision of the state borders of Ukraine.

Doroshenko D. Ukraine and the Crimea in 1918
/ *publ. and edit. by D. Hordiienko*212

The paper is an archaeographic publication of an article by the famous Ukrainian historian Dmytro Doroshenko, who was the Minister of Foreign Affairs of Ukraine in the government of Hetman Pavlo Skoropadsky in 1918. The article directly reveals the Crimean issue in the

policy of Skoropadsky's government. This issue was one of the main ones in the hetman's domestic and foreign policy. Ukraine was forced to coordinate its position with new allies – the Germans. Contrary to the will of the population, Sulkevich's Crimean government tried to preserve unity with Russia by temporarily declaring Crimea's independence. Ukraine could not agree with the separatist policy of the Crimean government and took decisive measures. The importance of the Crimea for Ukraine was determined by the following factors: political, strategic (in particular, possession of the Black Sea Fleet); ethnographic (the majority of Crimea's population consisted of ethnic Ukrainians) and economic, because economically the Crimea was an integral part of Ukraine. Hetman Skoropadsky and the Minister of Foreign Affairs addressed the German government with relevant notes, in which they outlined Ukraine's position regarding the Crimea. Both of these documents are published in the article. The Ukrainian Government imposed an economic blockade on the Crimea, which led to the surrender of Sulkevych's government to Kyiv. Germany also recognized the Crimea as an integral part of Ukraine with the rights of an autonomous region, which was to be approved by the "Kurultay" of the Crimean Tatars. However, the defeat of Germany in the First World War, the fall of Skoropadsky's government, as well as the occupation of Ukraine by the Russian Bolsheviks made it impossible to implement these plans.

Kushchynskiyi A. Several Documents about the "Ukrainian Question"
of Wrangel / publ. and edit. by D. Hordiienko221

The paper is an archaeological publication of an article that was published in the magazine "Tryzub" ("Trident"). The article reveals the national policy of the White Guard General Wrangel's government in the Crimea in 1920. Wrangel had to pay attention to the Ukrainian issue, particularly in the Crimea. He tried to unite the Ukrainian forces of the Crimea with the White Guards to fight the Russian Bolsheviks. However, the Russian White Guard government sought to use Ukraine's resources for its own purposes. Two documents are attached to the article. The first document is General Sakhno-Ustymovich's project of understanding with the Ukrainians, which emphasizes the commonality of the Orthodox religion and proposes to revive the Ukrainian Cossacks to fight against the Russians. The second document is General Slashchev's project. This project offers Ukraine an autonomous status as part of a single indivisible federal Russia. The project also pays considerable attention to the formation of the Ukrainian armed forces to fight against the Russian Bolsheviks. Therefore, the article shows the evolution of Russian liberal thought, which, under the influence of defeats from the Bolsheviks, agreed to recognize at least the autonomy of Ukraine. However, the offensive of the Russian Bolsheviks didn't allow them to even try to implement these projects.

Hazizova O. Regional Specialization of Socio-Cultural Transformations
in Crimea in the Second half of the 20th century227

The article analyzes ethno-cultural, national, and social changes in the structure of the population of the Crimea in the second half of the 20th century and their influence on the ethnopolitical situation of the peninsula.

This is the only region in modern independent Ukraine with the prevalence of ethnic Russians. Besides, they are first or second generation residents unlike mentally Ukrainized Russians in the Black Sea region or Donbas.

The incorporation of the Crimea into Ukraine produced a positive effect on its socioeconomic and cultural development. As the All-Union population census of 1959 showed, the population of the peninsula grew to 1,201.5 thousand against 589 thousand people in 1945. Over the next 30 years, this number reached 2,430.5 thousand.

The process of mass return of the Crimean Tatars, intensified in 1987, led to their significant quantitative increase on the peninsula, substantially changing the ethnic structure of the region.

Crimean Tatars (12.1 %), Belarusians (1.5 %), Tatars (0.5 %). Among main determinants of the sociodemographic situation in the Crimea during the years of Ukraine's independence, it is worth mentioning the mosaic structure of the ethnic composition of the peninsula population with the unconditional demographic dominance of Russians; the re-emigration processes (the return of Crimean Tatars, Armenians, Bulgarians, Greeks); the controversial nature of the Ukrainian-Russian relations.

Tarnashynska L. Crime: Topology of "Self-Discovery"239

As a unique topographic locus on the map of Ukraine, the Crimea gives every reason to consider the complex of its topics/problems from the point of topology view – a method of spatial-corporeal description of social existence in modern philosophy. Namely, consider in the focus of topological ontology and social topology as "place development" (according to M. Heidegger, who considers the locality as a place-forming process – co-action), which involves the unity of nature, man (his actions, in particular, historical progress) and spirit (including the artistic word). It is this alleged singularity, actualized by the concept of "co-action", that allows combining in the space of one text different, at first glance, seemingly disparate aspects of research: historical vector, literary studies and own subjective reflections, where all these aspects manifest themselves as co-action. And collectively, I hope, they create a complete vision, a kind of historical and literary "portrait" of Ukrainian Crimea: both in events, and in cooperation, and, ultimately, in an artistic image.

About Autors326

ЗМІСТ

<i>Корнієнко В.</i> Олександр Карпеко – дослідник епіграфічних пам’яток північного узбережжя Чорного моря (за матеріалами особового архіву вченого)	5
<i>Карпеко А.</i> [Эпиграфические памятники северного побережья Черного моря] / публ. та ком. <i>В. Корнієнка</i>	8
<i>Карпеко А.</i> [Материалы по исследованию клейм на ручках амфор и черепице (из находок на северном побережье Черного моря)] / публ. та ком. <i>В. Корнієнка</i>	15
<i>Карпеко А.</i> О новых эпиграфических находках на северном побережье Черного моря (тезисы доклада) / публ. та ком. <i>В. Корнієнка</i>	50
<i>Карпеко А.</i> Справка о Семибратнем городище / публ. та ком. <i>В. Корнієнка</i>	53
<i>Джанов О.</i> Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XIV ст.	57
<i>Шутко О.</i> Гарем султана Сулеймана у Кафі, Манісі та Стамбулі: відомості з османських джерел	129
<i>Ковальчик Р. В.</i> Роль Кримського ханату як гаранта рівноваги сил у Причорномор’ї на межі XVI–XVII ст.	148
<i>Мицик Ю., о.</i> Матеріали до історії Кримського Дипломатарію середини XVII – кінця XVIII ст.	165
<i>Потульницький Г.</i> Місія мазепинців Мировича та Нахимовського в Криму у 1750-х рр. в контексті реалізації східної політики Французького королівства	186
<i>Божук А.</i> Актуалізація імені Шевченка у кримській пресі за “Прекрасної епохи”	196
<i>Кревецький І.</i> Україна і Крим. Причинок до історії Берестейського мира / публ. та ред. <i>Д. Гордієнка</i>	205

<i>Дорошенко Д.</i> Україна й Крим у 1918 р. / публ. та ред. <i>Д. Гордієнка</i>	212
<i>Кущинський А.</i> Кілька документів про “українське питання” у Врангеля / публ. та ред. <i>Д. Гордієнка</i>	221
<i>Газізова О.</i> Регіональна специфіка соціокультурних трансформацій в Криму в другій половині ХХ ст.	227
<i>Тарнашинська Л.</i> Крим: топологія “самовіднайдення”	239
Відомості про авторів	326
Contents	327

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАШ КРИМ
OUR CRIMEA
BİZİM QİRİMİZ

випуск V

Оригінал-макет, верстка: *В. Корнієнко*

Редактор: *Д. Гордієнко*

Дизайн обкладинки: *А. Кальченко*

Адреса редакції:

Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001

Підписано до друку 15.12.2021.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 19.53. Обл.-вид. арк. 19.79

Видруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”
(свід. серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net